

NİZAMİ MURADOĞLU

BABA OCAĞI

(roman)

“Elm və təhsil”

Bakı – 2014

Redaktor: **Tahir Orucov**

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nizami Muradoğlu. Baba ocağı

Bakı, "Elm və təhsil", 2014, 248 səh.

"Baba ocağı" romanı müəllifin oxucularla yeni görüşüdür. Əsərdə baş verən hadisələr XX əsrin əvvəllərində, Azərbaycanda erməni təcavüzünün tüğyan etdiyi illərdə, əsasən, Ordubad rayonunun Əylis kəndində cərəyan edir.

N.Muradoğlu romanda dövrün ziddiyətli hadisələrini, ermənilərin iç üzünü, mənəvi puçluğunu realist boyalarla, təsirli həyat səhnələri ilə təsvir etməyə çalışmışdır.

4702000000
N098 – 2014 *qrifli nəşr*

© «Elm və təhsil», 2014

PROLOQ ƏVƏZİ

Bu dünyada Əylis adında bir kənd var. Zaman-zaman başının üstündə qara buludlar çalxalanıb, dağlarının ətəyində səmum yelləri əsibdi. Bəzən yağan yağışlar selə dönüb ziyanlıq versə də, qar-boran qopsa da, tufan olsa da, Əylis yenə də yaşayıbdı, bu gün də yaşayır. Dağları insanların üzünə gülür, bəlkə elə ona görə də insanları gülürüzlüdü.

Hər tərəfdən çılpaq dağlar və yalçın qayalar ilə əhatə edilən Əylis həm də böyük bir daşlar diyarıdır. Əylis düzlərinə səpələnmiş göy, sarımtıl, ağ daşların qəribə bir dünyası var. Bu daşların arasında otların, çiçəklərin baş qaldırıb dünyaya naz satdığını görən insanın həyat eşqi, yaşamaq, yaratmaq eşqi bir qədər də artır. Düşünürsən, görəsən bu daşlar neçə milyon illərdir burada yurd salıbdı?

Əylisdə ara-sıra rast gəldiyimiz daş topaları da var. Bu daş topaları ətraf ərazilərin daşdan təmizlənilib yığılması nəticəsində əmələ gəlibdir. İpək xasiyyətli əylislilər daşları da yumşaldıb ipək xasiyyətli etməyə çalışmışlar. Amma bəzi daşlar yumşalmağa meyilli olmayanda əylislilərin də qəzəbi daşa dönmüş, daş daşa rast gəlmişdi. Daş ilə bağlı Əylisdə belə bir məsəl də yaranıbdı. Deyərlər: "Əylislilər

çörəyi daşdan çıxarır". Amma o daşdan çıxan çörəyin dadından, ləzzətindən heç doymaq olmur.

Bir də babalarımızdan eşitmişik ki, bu torpaqlar müqəddəs torpaqlardır. Allah-tala bu daşlı-kəsəkli yurda elə bir gözəllik bəxş edib ki, insan bir ömür boyunca bu gözəlliyi seyr etməkdən yorulmur, bezmir. Həm də bu yurdda Əylis meyvələri kimi dadını, ləzzətini və ləzizliyini heç yerdə duya bilməyəcəyimiz qədər şirin olan Əylis duyğusu, Əylis ovqatı var. Bəlkə də bizi o yurda daha çox bağlayan o duyğu, o ovqatdır.

Hərdən də insanın içindən bir sual gəlir. Görəsən Əylisin nə qədər yaşı var? Dünyanın yaşını bilən olmadığı kimi Əylisin də yaşını bilən yoxdu. XIV əsrdən etibarən mövcud xəritələrdə bu kənd Əylis kimi verilibdi. Ona qədər Qoçtən sözüylə adlandırıldığı haqqında da məlumatlar vardır. Bütün bunlara baxmayaraq bu, bir həqiqətdir ki, dünyada belə bir kənd var və özündə çox böyük tarixi mədəniyyəti hifz edib saxlayır.

Zaman-zaman Əylis və əylislilər haqqında danışılıbdı, yazılıbdı, bu gün də danışılır və yazılır. Mən bu kənddə doğulmuşam, babalarım da, nənələrim də bu kənddə doğulublar, bu yurd mənim babalarımın yaşadığı, işlədiyi doğma və müqəddəs ocaqdır. Babalarımın ruhu qarşısında özümü borclu bilirəm, bəzən onların haqqında deyilən nahaq sözlər qəlbimi incidir, ruhumu sarsıdır. Mənim babalarım

namuslu, qeyrətli olublar, ömürboyu öz zəhmətləri ilə yaşayıblar, kimsənin malına, puluna göz dikməyiblər.

Ümumiyyətlə, əylislilər mərd və qoçaqdırlar. Hər bir əylislinin süfrəsi qonaq üzünə açıqdı, hər bir əylislinin qapısı qonaq gözləyir, hər bir əylislinin ocağında qızınmağa yer var, hər bir əylisli çörəyini ağı, düşüncəsi və əlinin zəhməti ilə qazanır. Mən də bu yazımda Əylis və əylislilər haqqında danışmaq istəyirəm.

I HİSSƏ

TÖVBƏ

Tövbə, ət-tövbə rahinə getdiklərimə,
Bilib etdiklərimə, bilməyib etdiklərimə.
M.Ə.Sabir

1906-cı ilin bir yaz gecəsiydi. Dadaş yatıb bir yuxu gördü. Əylisçayın kənarında dayanmışdı. Birdən göy guruldadı, şimşək çaxdı, yağış yağmağa başladı. Yağış o qədər şiddətləndi ki, leysana döndü. Dadaşın ayağının altındakı torpaq sürüşdü, Dadaş çayın ortasına düşdü, dalğalar onu ağuşuna alıb aparırdı. Əylisçayın suları qan rəngində idi, yox deyəsən Əylisçaya qan axırdı, qan sel kimi axırdı. O qan Dadaşın ağızından qarnına dolurdu, Dadaş qan içində boğulurdu.

Dadaş yerindən hövlnək qalxdı, qan-tər içində idi. Əli ilə üzünü sildi, dodaqlarının qanı əlinə bulaşdı, dişləri dodağını kəsmişdi. Bir xeyli beləcə qaldı, özünə gələ bilmirdi. Nəhayət, oturduğu çarpayının qırağına əllərini dayaq verib yerindən qalxdı, həyəətə çıxdı. Su qabından su götürüb üzünə çırpdı, bir

qədər zehni aydınlaşınca səkinin kənarında oturdu, fikrə getdi.

Hələ uşaq ikən eşitmişdi ki, Ordubad müqəddəs yerdir. Bu torpaqda dövrü-qədimdən üləmalar çox olduğundan Yaxın Şərqi diqqət mərkəzində idi. Arazın cənubunda yaşayanlar Ordubada sehri bir yer kimi baxırdılar. Deyirdilər ki, İranın münəccimləri göydən bir bəla gəldiyini müşaiyət edəndə camaatı məscidlərə yığıb dua edərmişlər ki, “Xudavəndialəm, bu bəlanı Ordubada göndər”. Səbəbini soruşanlara cavab verərmişlər ki, bəs sən demə Ordubadda o qədər çox üləma, mürşid, seyid övladı var ki, bəla Ordubada catınca sovuşar, heç bir ziyan verməz. Belə ki, Ordubad camaatı çox inamlı və imanlıdır. Dadaş özü də uşaq vaxtı bunları görmüşdü. Ancaq gəncliyindən bu yerləri tərk edib gedəli iyirmi il ötmüşdü. Güman ki, orada da çox şeylər dəyişmişdi. Amma yenə də o doğma yerlərə getmək, o yurdları bir daha görmək istəyi qəlbində birdən-birə elə baş qaldırdı ki, bu istəyin qarşısını almaq qeyri-mümkün oldu. İyirmi il müddətində əvvəl anası, sonra da atası bu yaxınlarda dünyasını dəyişmişdi. Xəbərlər də gəlib Dadaşa çatmışdı, lakin yenə də kəndə qayıda bilməmişdi və ya bu haqda heç düşünməmişdi. Əslində kəndən küsərək ayrıldığından qayıda bilmirdi.

Hava işıqlanırdı. Günəş dənizdən boylanmağa başlamışdı. Səhərin sərin mehi Dadaşın üzünü,

saçlarını yalayır, ruhuna bir dinclik gətirirdi. Dadaş bu balaca həyəətə göz gəzdirdi, iki mərtəbəli evin damının qırları əriyib divar boyunca süzölmüş, qara zolaqlar yaratmışdı. Onu da deyim ki, bu tərəflərdə iki mərtəbəli evə çox az rast gəlmək olardı.

Bu iki mərtəbəli evi tikib başa gətirmək də Dadaş üçün asan olmamışdı. Buna qədər pilləkan altında gecələdiyi soyuq vaxtları xatırladı. Gecə yarısı oğru kimi soyuq pilləkan altına sığınaraq səhərə qədər dişini dişinə sıxıb dözüdü. Pul qazanmaq bu zamanda çox ağırdı. İş yerləri demək olar ki, yoxdu. Bir qarın çörək pulu qazanmaq məqsədi ilə səhərdən gecə yarısına qədər bazarlarda, küçələrdə veyillənir, hamballıq edirdi. Hamballıq da hər gün olmurdu. Şəhərin imkanlı adamları işlərini tanıdıqları hamballara və həmsərilərə gördürürdülər.

Səhərləri soyuq, rütubət pilləkan altında qarşılıyan Dadaş buğlana- buğlana isti evlərdən çıxıb, ətrafdakı dilənçilərə nəzər belə yetirməyən zəngin adamları görəndə onlara qarşı qəlbində bir qəzəb oyanırdı. Nəyin bahasına olursa olsun, pullanmaq, isti, rahat evdə yaşamaq istəyirdi.

Əlinə pul keçəndən sonra birinci məqsədi belə bir ev tikmək olmuşdu. Ömrünün böyük bir hissəsini bu evdə başa vurmuşdu. Bu evin ən böyük üstünlüyü Dadaşa həmdəm olması idi. Uzun, tənha gecələri bu evin isti qucağında xatirələr işığında keçirmişdi. İndi birdən-birə bu evin duruşunda sanki

bir qarıblik hiss edirdi. Qəti qərar qəbul etmişdi, gəldirdi, Vətənə gedirdi. Ömründə düşünmədiyi Vətən söhbəti haradan belə birdən peyda oldu, bilmədi. Gördüyü yuxu onu belə tələsik və qəti qərara gətirmişdi.

Pilləkənin böyründə balaca bir quyu qazdı, torpağını çıxarıb kənara tökdü. Evə keçib yük yerində sandığın üstündə olan bir dəst yorğandöşəyi götürüb yerə qoydu. Sandığın qıfılını açıb qapağını qaldırdı, iki torba çıxartdı. Əlini torbalardan birinin içinə salıb qızıl onluqları, beşlikləri saqqılatdı, bir ovuc ayırıb pencəyinin yan cibinə qoydu. Onluqlardan birini əlində oynadı imperator II Nikolayın şəklinə, sonra çevirib pulun arxasındakı ikibaşlı qartalə baxdı. Qartalın ayağının altında “10 рублей 1899 r” yazılmışdı. Qartalın yanlara açılan iki başının arasına yerləşdirilmiş imperatorun tacının anlamını düşündü: İşə bax ha... Nikolay-dünyanın padişahı... Şəklini qızillərin üstünə saldırıb, mən onu cibimdə gəzdirirəm. Bir torba qızılı burda yerə basdırıb gedəcəyəm. Görəsən mənə kimə nə qədər adam bu qızilləri yerə basdırır? Bəs bu milyonçular necə, bu qədər qızılı, çervonları hara yığırlar? Çox güman ki, vaxtı ilə yerdən çıxarılmış, işlənmiş bu qızillər yenə də torpağın qoynuna gedir. İnsan da elə belədir: torpaqdan hasil, torpağa vasil.

Dadaş açdığı torbanın ağzını bağladı. Evdən köhnə bir müşənbə tapıb torbanı onunla möhkəm-

möhkəm sarıdı, bayıra çıxıb qazdığı quyuda basdırdı, üstünü torpaqlayıb səliqəyə saldı. “Əvvəla bu həyəətə kimsə cəsarət edib girə bilməzdi, girsəydi də heç cinin də ağına gəlməzdi ki, Dadaş bir torba qızılı bura basdırmış olsun”-deyə fikirləşdi. Dadaş yenidən içəri keçib yük yerindəki sandığın üstünü sahmanladı. İkinci torbanı əl bağlamasına yerləşdirdi. Papağını başına qoyub evdən çıxdı, qapını kilidləyib açarı xeyli vaxt əlində saxladı. Açarı özüylə götürsün, yoxsa harasa qoysun. Tərəddüd içində vurnuxurdu, həyətdə sağa-sola var-gəl edirdi. Haradansa qapıbir qonşuları Havva arvadın qarğış-ları yadına düşdü: “Səni görüm, qapın bağlansın, kilidin damaa atılsın”. Gözlərinin önünə Əylisin damları gəldi. Bu kənddə bir mərtəbəli evə təsadüfən rast gələrdin, bütün evlər iki, üç mərtəbəliydi və hətta, dördmərtəbəli evlər də vardı, həm də damları çox ucaydı. Bu damlara atılan kilidləri götürmək müşkül məsələydi. Kilidi damına atılan evlərin taleyi bir dəfəlik həll olunurdu. Bu evlərin son aqibəti xarabalığa çevrilmək, dağılmaqdı. Bəlkə elə ona görəydi ki, Havva arvad belə qarğış töküdü. Dadaş Çəmbərəkənddəki bu bir mərtəbəli evlər ilə Əylisdəki hündür evləri öz aləmində müqayisə etdi. Dadaşın evi bu ərazidə tək-tək sayılan iki mərtəbəli evlərdən idi. Əylisdəki evləri qədər uca olmasa da, alçaq da deyildi, ancaq istənilən vaxt qonşunun damından bu evin damına çıxmaq olardı.

Dadaş bayaqdan əlində oynatdığı açarı damın üstünə atdı. Nə vaxt qayıdarsa, açarı götürmək çətin olmayacaq. Kimsə də qorxusundan onun evinə yaxın düşə bilməzdi. O, bu şəhərdə ad çıxarmışdı, onu barmaq ilə göstərirdilər. Şəhər deyəndə, yəni Dadaş üçün fərq eləmir, bu şəhər, ya kənddi. Əsas adamlar idi. Sadəcə burada adamlar çoxdu və təbii ki, bu adamların içində çoxlu da alçağı vardı. O alçaqları incitməkdən Dadaş xüsusi ləzzət alırdı. Dadaş şəhərə gələndən sonra xeyli dəyişilmişdi. Dadaş əslində kimsəyə sataşmazdı, amma yumurtanı düz oynamayanlar onu məcbur edirdilər və Dadaşın qəzəbinə gələnlərin halı fəna olurdu. Bu arada Abuzər kişinin sözləri də yadına düşdü. Abuzər kişi bir qədər ağızdan pərtov idi, yəni söyüş söyəndi. Hər dəfə də kimisə söyəndə deyərdi ki, “vallah, mən heç kəsi söymürəm, özü gəlib girir ...mə, daha neyniyim?” Dadaş da elə beləcə idi. İndi Dadaş gedirdi, bəlkə bu şəhərin də, elə Dadaşın də canı qurtarırdı. Darvazanı aralayıb bayıra çıxdı, küçənin sağına baxdı, qara camaatı gördü, soluna baxdı, yenə də həmişə adamları, bir tikə çörək üçün harasa tələsirdilər, birdən qulağının dibində fısıltı eşitdi:

- Genəl, genəl, tezliklə gen dünyanı sizə dar edəcəyik...

Dadaş dönüb geriyə baxdı, Stepanı gördü. Stepanın nə dediyini eşitməsə də, səhər-səhər erməninin lap sarsağına rast gəlməsi qanını qaraltdı, öz-özünə pıçıldadı:

- İlanın zəhləsi yarpuzdan gedər, o da gələr bitər yuvasının qabağında. Nədi, Stepan?..

- Kirva, deyirəm elə... Sən belə tezdən durmazsan, xayırla?..

- Domkomsan? Yoxsa məni izləyirsən?

- Elə, kirva, mazhab haqqı səni gördüm, sevindim.

Stepanın başında çoxbucaqlı, brezent kepka vardı. Dadaşın gözləri Stepanın

kepkasına sataşınca istər-istəməz dodağı qaçdı, içindən keçən fikri dilinə gətirdi:

- Sənin bu kepkan var ha, Stepan...

- Var ha, kirva...

-Lap oğraş kepkasına oxşayır.

-Ela demə, kirva...

Stepan kepkasını başından çıxarıb əlində o yan-bu yana çevirdi. Sanki kepkasına baxıb Dadaşın dediyi sözlərin nə dərəcədə həqiqət olduğunu görmək istəyirdi. Sonra yenə kepkasını başına qoyub Dadaşın üzünə baxdı.

-Stepan...

-Bali, kirva...

-Gedirəm, Stepan, mən burdan gedirəm, get əlinə xına yax, sənin kimilərin canı qurtarır.

-Haraya, kirva?

- Vətənə gedirəm.

- Ela, kirvə, man da Vatana getmax istərəm.

-Yəni sənin Vətənin var?

-Ela, kirva, manım Vatanım o dey uzaxlarda...

-Ara, get də, get. Nə ilişmisən it arısı kimi burada qalmısan?

-Gedajam, kirva, gedejam.

- Stepan, əslində bura da mənim Vətənimdi. Amma mən Əylisdə doğulmuşam. Əylis eşitmisən?

-Akulis...

-Akulis yox, Ağ-ulus. Bilirsən, Stepan, bu kəndin qədim adını bilən yoxdur. Mənim bu intiligent tayfasıynan o qədər də aram olmaz. Amma bir dəfə birinə irast oldum. O, bizim kəndimiz haqqında ətraflı danışdı, kəndimizi məndən də yaxşı tanıyırdı, halbuki Əylisdə bir dəfə də olmamışdı. Deyirdi ki...

Dadaşın xəyalında ötən günlər canlanırdı, intiligent dediyi adam Əylis haqqında danışdı. Dadaş deyilənləri tamamilə dərk etməkdə çətinlik çəksə də adamın danışığı xoşuna gəlirdi.

Bu kənd Elxanilərin hakimiyyəti dövründə xanədan mənsublarının, hətta, ondan öncəki xanədanların, daha sonra Səfəvilərin, Qacarların istirahət düşərgəsi olubdur. O zamanlar xanədan mənsublarına ağuluslular, ağevlilər deyirdilər. Cəmiyyətdə təbəqələşmə getmişdi; Ağuluslular, bozuluslular, qarauluslular. Yüksək hakimiyyət təmsilçiləri, onla-

rın ailələri, qohum-əqrabaları ağulslular adlanırdı. Bu kəndin abü-havası, təbii gözəlliyi, meyvətərəvəzinin əvəzsiz tamı ağulsluların diqqətini cəlb etmişdi. Buraya istirahətə gələn ağulslular çox böyük mədəniyyət yaratmışdılar. Dövrümüzə qədər gəlib çatan mədəni irs orta əsrlərin tarixi yadigarlarıdır. Bu kənddə mövcud olan məbədlər, məscidlər, üç günbəzli hamam, kəhrizlər sistemi, sukanalizasiya təsərrüfatı böyük intibahdan xəbər verir. XVII-XVIII əsrlərdə Əylis Şərqi ən qabaqcıl şəhərləri sırasına daxil edilmiş, burada ipəkçilik xüsusi inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Burada yetişdirilən kənd təsərrüfatı məhsulları, meyvətərəvəz yüksək keyfiyyəti ilə fərqlənirdi. Bilirsiniz, ümumiyyətlə, Ordubad mahalı çox böyük bir ərazini əhatə edirdi, Zəngəzurun, demək olar ki, yarısı bu mahalın tərkibinə daxil idi. Buraya Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə xüsusi önəm verilirdi. Hətta, Şah Abbasın vəziri Mirzə Hatəm bəy də ordubadlı idi. Mənbələrin verdiyi məlumatdan aydın olur ki, Şərqi ən böyük alimlərindən olan Nəsirəddin Tusi də ordubadlı imiş. Şah Abbas Ordubad bölgəsinin vergilərdən azad edilməsi haqqında fərman vermişdi.

Yadıma düşmüşkən deyim ki, Hülaki xanın zövcəsi Doqquzxatun xanım yay istirahətini çox zaman Əylisdə keçirirmiş. Əylis də o zaman bir kənd idi. Kəndin ortasından Əylisçay keçir. Çayın sağ

sahili ərik bağları ilə əhatə edilmişdi. Sol sahil dağ döşü olduğundan burada təbii cəvizlik yaranmışdı. Cəviz meşələri ta Əyri dağın zirvələrinə qədər uzanırdı. Cəvizlik adlanan ərazi Doqquzxatun xanımın çox xoşuna gəlirmiş, burada gözəl bol sulu bir bulaq da vardı. Doqquzxatun xanım çadırını burada qurub əylənirmiş. Səhhətində olan nasazlıq burada tamamilə yox olub gedir. Ondan sonra xatun buranı özünə daimi istirahət yeri seçir və hətta, burada bir abidə də tikdirir. Doqquzxatun xanım nəsrani dininə mənsub türklərdəndi. O səbəbdən də buraya özü ilə bərabər xristian xidmətçilər gətirib yerləşdirir. Sonralar o xidmətçilər burada artaraq məskunlaşdılar və burada onların balaca bir icması yarandı. Sonra da bura 1828-ci ildə ruslar İrandan 37 erməni ailəsi köçürdülər. O zamandan bura el arasında bəzən Qoşakənd də deyirlər.

Stepan ağzını açıb heyranlıqla Dadaşı dinləyirdi. Dadaş da intilgentin açıqlamalarından həzz alaraq danışdı, amma birdən hiss elədi ki, vaxt keçir, tərپəşmək zamanıdır. Dadaş əl atıb Stepanın gepkasının dimdiyindən yapışdı, onu Stepanın gözlərinin üstünə basdı:

-Büldün, Stepan!

Stepan daha dinmədi, Dadaşın ardınca baxdı:

- Get, axır gedişin olsun, tezliklə hamız buralardan cəhannama gedəcəksiz.

Dadaş Çəmbərəkəndin darısqal küçələri ilə aşağı enirdi. Qarşısına çıxanlar dayanıb onu salamlayırdılar:

-Salam, Dadaş, qulluğunda duraq...

Dadaş da Çəmbərəkəndin ümumi qaydalarına uyğun olaraq adlarını bilmədiyi cavanlara “dadaş” deyə cavab verirdi. Bu şəhərdə mühüm bir müraciət forması kimi “qədəş” formalaşmışdı. Bu müraciətdə həmçinin qarşı tərəfə hörmət ifadə edilirdi. Ona da bu şəhərdə ilk dəfə “qədəş” deyə müraciət etmişdilər. O, cavabında “dadaş” demişdi, elə o vaxtdan da adına “Dadaş” deyirdilər, heç kəs onun adını bilmirdi. Hətta, ona bəzən “Böyük dadaş” də deyirdilər:

-Sağ ol, dadaş, Atamoğlan hardadır?

-Evdə olar.

-Çağıra bilərsənmi.

-Baş üstə, Dadaş.

Dadaş dayanıb Atamoğlanı gözlədiyi müddətdə bu dar küçələri bir daha gözdən keçirdi. Səhərin gözü açılmamışdan gecə yarıya qədər çalışan, aldıkları qarınlarnı doyurmayan, günün, küləyin təsirindən adları kimi özləri də qaralan adamlara nəzər saldı, qaragünlülər, qaraevlilər, qarauluslular deyə xəyalından keçirdi.

-Xoş gördük, Dadaş.

Atamoğlanın səsi Dadaşı xəyalından ayırdı. Əl verib görüşdülər:

- Xoş gördük, Atamoğlan.

- Səhər-səhər xeyir ola, Dadaş.

- Gedirəm, Atamoğlan.

- Hara?

- Ocağa, babamın ocağına. Buralar sənə əmanət. Kasıb-kusubdan muğayat ol, ara qarışacaq deyirlər. Ara qarışsa ayaq altında qalıb əzilən yenə bu kasıb-kusub olacaq, qara camaat olacaq. Gərək onları qoruyasan. Salamlarımı Qoçu Nəcəfquluya da çatdırarsan. O da tədbir almamış olmaz. Bu daşnak köpəylər də Bakıda kök salırlar.

- Bilirəm, Dadaş! İçimiz özümüzü yandırır, çölümüz özgəni, dünyanın hər yerindən neft iyinə axışb gəliblər, bu eşşəyin dal ayaqları da bir tərəfdən. Mən daha çox bunlardan ehtiyat edirəm, bilirsən bunların çörəyi dizinin üstündədi, nacinsdilər. Amma , arxayın ol, Dadaş, biz də bir şeylər düşünürük...

- Salamət qal, dadaş, dünya ölüm-itimdi...

- Elə demə, Dadaş... Biz yenə görüşəcəyik.

- Bilmirəm, dadaş, vətəndə necə olacaq? Zarafat deyil. İyirmi ildi ayrılmışam, məni necə qarşılayacaqlar?

- Kimin var orda, Dadaş?

- Bilirsən məni bu gün yaşadan çoxlu xatirələrim var, hamısı o yurd ilə bağlıdı. Mən bura gələn ilk gündən düşünürdüm ki, nə vaxtsa qayıdacağam, amma qayıda bilmirdim. Bilirsən niyə? Yox, əlbəttə,

sən hardan biləsən?! İncimə, Atamoğlan, bunlar sən bilən şey deyil. Amma sən buralara yaxşı bələdsən, buralar sənə əmanət...

- Belə...

Atamoğlan ah çəkdi, Dadaşın üzünə baxdı, daha bir söz demədi. Dadaş Atamoğlanı sinəsinə sıxdı, Atamoğlan üzünü yana döndərdi, üzündəki ifadəni Dadaşdan yayındırmağa çalışdı, beləcə dəqiqələr il qədər ağır keçdi, ləngidi, heç biri danışmadı.

Bakıya gəldiyi ilk günlər yadına düşdü. Uşaqlıqdan güclü-qüvvətli idi. Amma uşaqlıqda da kimsəni incidib qəlbinə dəyməzdi. Qarışqanı tapdalamağa ürəyi gəlməzdi, rastına çıxanda yolunu dəyişib başqa yöndən salardı. Kənddə hamının barmaqla göstərdiyi mərd, mübariz, qoçaq bir oğlanıydı. Mədrəsədə hamıdan yaxşı oxuyurdu. Müsəyiblərinin içində kəndin hər iki icmasının nümayəndələri vardı. İstər türklər, istərsə də haylarmənilər onunla dost olmağa, yaxın olmağa çalışırdılar. Beləcə gənclik dövrünə qədəm qoymuşdu. Sonra həyatında baş verən hadisələr onu həyatın burulğanına atdı. Bu burulğanın cövlan etdiyi mərkəzi yer Bakı şəhəriydi. Birdən-birə tanış olmadığı, görmədiyi, bilmədiyi yad mühüt onun həyatında yüz səksən dərəcəlik bir dönüş yaratdı.

Bir dəfə bərk acmışdı, neçə gündən bəri işləyib qəpik-qəpik yığdığı pullar ilə yaxşıca yeyib qarnını doyurmaq istəyirdi. Rastına çıxan qəlyanaltıya girib

boş masalardan birinin arxasında oturdu. Amma bu oturmaq ona çox baha başa gəldi və eyni zamanda bütün həyatını dəyişdirdi. Belə olacağı ağına da gəlməzdi. Artıq olan olmuşdu. Qonşu masada bir neçə nəfər oturmuşdu, bir-birlərinə aman vermədən danışır, qəh-qəh çəkib gülürdülər. İstər-istəməz qonşu masada oturanların ucadan danışdıqlarını eşidir, bu adamların qəribə ləhcə ilə ifadə etdikləri, bəziləri ona tanış olmayan sözləri dinləməli olur və hətta, bu söhbətlər bir qədər də onu əyləndirirdi.

Birdən qurbağa gölünə daş atılan kimi susdular, hamının diqqəti qonşu masaya oturan bu qəribə oğlanın üzərində cəmləşdi. Arıq, uzun, çəlimsiz, 35-40 yaşlarında birisi ayağa qalxıb ona yaxınlaşdı:

-Adə, nə qulaqlarını şəşləmişən, dur burdan sürüş!..

Bu nə deməkdi? Eşitdiklərinə inana bilmirdi. Bu adam onamı deyirdi bu sözləri. Axı o nə etmişdi ki? İstədi desin ki, nə olub dadaş, deyə bilmədi. Gözləmədiyi halda qulağının dibindən dəyən yumruğun zərbəsindən dik atıldı. Ayağa qalxdı, ancaq yenə də səbirli olmağa çalışdı:

-Dadaş, nə olub, məni kiminləsə dəyişik salırsınız, - dedi.

-Sən nə danışırısan ə... Belə canına azar olub, itil burdan.

İstədi desin ki, mən axı neyləmişəm?..- sözü yarımçıq qaldı, qonşu masada olanlardan üçü də ayağa qalxıb onu üstünə hücum etdilər. Hərə bir tərəfdən qışqırır, söyür, bağırırdı. Daha səbir etməyə yer qalmamışdı. Arıq, uzun, özündən razı adam bu dəfə də yumruq atanda əlini göydə tutdu. Sonrası necə oldu, nə oldu, yadına gəlmirdi, masalar, kürsülər bir-birinə qarışdı, dörd nəfər leş kimi yerə sərilmişdi.

Qəlyanaltının lap küncündə əyləşib bayaqdan bu mənzərəni seyr edən qoçu Nəcəfqulu ayağa qalxıb ona yaxınlaşdı, əl uzadıb, könlünü aldı, öz masasına dəvət etdi:

-İgid, qəm eləmə, yaxın gəl, igid başı qalda gərək.

Yuxudan ayılan kimi oldu. Elə bil qurbağa gölünə daş atdılar, ətrafı səssizlik bürüdü. Hiss elədi ki, hamı sakitcə onları izləyir. Bu adam kimdisə nüfuz sahibiydi. Çox fikirləşmədən onun təklifini qəbul edib masanın arxasına keçdi.

-Görürəm, qəribsən, haradan gəlibsən?

-Əylisdən gəlmişəm, dadaş...

-Bizdə, Bakidə qədəş deyərlər.

-Biz də dadaş deyərik.

-Sən də bu gündən oldun bizim dadaşımız.

O gündən adını "Dadaş" deyə çağırıdılar. Bu adı ona Qoçu Nəcəfqulu vermişdi. Ayağa qalxanda Qoçu Nəcəfqulu salondakılara səsləndi:

- Eşitmədim, bilmədim deyən qalmasın, Bu igid bu gündən bizim dadaşımızdır, harda istər outrar, kefi necə istər o cür gəzər, duydunuzmu?!

Beləcə zaman Dadaş sərtiləşdirdi, o qədər sərtiləşdirdi ki, adını eşidənlər yolunu dəyişməyə çalışdı, kimsə onun gözüne görünmək istəmirdi. Dadaşın özü də daha onu tanıyanları görməyi xoşlamırdı. Doğulduğu yurdu tərək edib gələndən harada görünürdüsə, mütləq orada bir həngamə qopurdu. Oğurluq, adam öldürmək Dadaş üçün adi işə çevrilmişdi. Nə qədər alçaq adam vardı, onun hədəfiydi, tək vaxtında məlumat verən olaydı. Məzlumu incidəni məhv edərdi. Haqlının haqqının haqsızda qalmasına heç cür dözə bilmirdi. Amma kasıb-kusuba dəyməzdi, nəinki dəyməzdi, hətta, imkan düşdükcə onlara kömək edərdi. Haqqına iş görərdi. Qarşısına çıxacaq güc yoxdu, gücü yenilməzdi. Çoxlu pul yığmışdı, iki kisə qızılı vardı. Amma o, qızıllara adi dəmir qırıntıları kimi baxırdı. Belə bir zamanda, ömrünün orta çağında həyatında yenidən bir dəyişiklik baş verdi və bu dəyişiklik onu Vətənə qaytarırdı.

Dadaş Çəmbərəkəndin dar küçələrindən keçib daha geniş bir alana çıxdı. Qubernator bağına tərəf gedirdi. Neft kralı Ağamusa bir neçə adamla yolun

kənarında dayanıb nəyisə müzakirə edirdi. Dadaş yaxına gəlib üzünü Ağamusaya tutub xüsusi bir intonasiya ilə dedi:

-Ağa Musa!

Ağamusa səs gələn tərəfə döndü, Dadaşı görüb qanı qaraldı, əlacsızcasına dedi:

-Atam, atam, nədi!

- Ağa Musa, millətin nöyütünü satdın, pullarını yığıb ingilisin bankasına qoydun.

Nə millətə verdin para,

Nə oğluna qıldın çara,

Axırı qaldın avara,

Ağa Musa...

Rövşənin şakəriydi, biriynən məzə qurmaq istəyəndə bəzən bədahətən şeir parçaları deyirdi. Səhər-səhər Ağamusayla da məzələnmək istədi, sonra da ciddiləşdi:

-Bir oğlunu da saxlaya bilmədin, öldürdün. Batacaq pulların, Ağa Musa, çörəyini itlər, yaxanı bitlər yeyəcək...

Ağamusanın qanı qaraldı, kimsə Ağamusayla belə danışa bilməzdi. Allahın bəlasına gəlmiş bu Dadaş haradan çıxdı, Ağamusanın kefinə soğan doğradı. Ağamusa deyinməyə başladı:

- Atam, atam, məndə pul var? Nöyütün millətə nə dəxli, atam-atam? Var get, Dadaş, su axmaqdan, çay baxmaqdan doyulmaz.

Ağamusanın yanında olanlardan biri Dadaşın yaxşı tanıyırdı, salam-kəlamları vardı, Dadaşa saqqal tutub üz vurdu, Dadaş da daha bir söz demədi. Ağamusa üzünü döndərüb getdi, Dadaş da öz yoluna davam etdi. Amma xəyalında yenə də Ağamusa ilə danışdı: “Nöyütünə bax bunun, şəhərinə bax bunun. Nöyüt, milyonlar şəhəri, nöyüt kralı... Qara camaat, ac camaat. Bunun pulunu ələ keçirə bilsəydim, hamısını bu qara camaata paylayardım. Bu da qoburnat bağı. İşə bax, e... millətin çörəyini bunlar yeyir... bunların qarnı doyar mı, millətə də çörək versinlər. Səhər-axşam qumar, kef məclisləri... əlisi dəli, vəlisi dəli, qırılmışın hamısı dəli. içərisində bir salamatı var ki, millətə də nəzər yetirə. Bu bizim özümüzünkülər, digərləri də əcnəbi, ya da daşnak.

Yaxşısı, deyirlər, Hacıdır. Pulları yığıb evinin altında qaranlıq bir zirzəmiyə, özü də oturub üstündə. Amma bir dəfə yaxşı girmişdim ora, səhərə qədər əlləşdim, heyif qapını açma bilmədim. O nə qapıdır, Hacı onu haradan gətirdibdir, bilmirəm. Əlimə keçsəydi o milyonları uf demədən paylayardım millətə. Bir bunlara bax, adlarını “millət atası” qoyublar, milləti itin gününə salıblar. İnsaf deyilən bir nəsnənin olduğundan, bəlkə heç xəbərləri də yoxdur. Yazıqlar olsun sizə, hacılar, ağalar, nöyüt milyonçuları. Gec-tez əlinizdən alacaqlar nöyütü də, nöyüt pullarını da. Onda peşiman olacaqsınız,

deyəcəksiniz ki, kaş belə olacağını əvvəldən biləydik, pullarımızı millət yolunda xərcləyəydik.

Yox, sonrakı peşimançılıq fayda verməz. Onda biləcəksiniz ki, siz nə qədər gücsüz, nə qədər acizsiniz. Yazıqlar olsun sizə. O zaman sizə bir yol göstərəcəklər. Qarşınızda dar ağacları qurulacaq, o dar ağaclarından kəndirlər sallanacaqdır. Dar ağaclarının yanında kimsə olmayacaqdır, ancaq sizin gəriyə dönüşünüz də mümkünsüz olacaq. Dönüb arxaya baxanda övladlarınızı görməyəcəksiniz. Sizə bir həmdəm də qalmayacaq, onlar sizi çoxdan tərk edib gedəcəklər. Kəndiri özünüz öz boğazınıza keçirəcəksiniz. Cəsarəti olanlar üçün bu şərəfli ölüm sayılacaq. Cəsarəti olmayanları daha pis günlər, aclıq, dilənçilik və səfalət gözləyir. Dünənə qədər qara camaat deyib saymadığınız adamların qarşısında düşük və səfilcəsinə sürünməyiniz təsəvvür edə bilmədiyiniz əzablar və işgəncələrlə üzləşdirəcəkdir sizi. Kaş bütün bunları əvvəldən görə bilsəydik, deyəcəksiniz. Amma nə fayda?! Çirkabın, palçıqın içində, ayaqlar altında əzilib məhv olacaqsınız.

Xəyallar aləmində olan Dadaş dəmiryol vağzalına nə vaxt çatdığını bilmədi. Kassaya yaxınlaşmış Tiflisə gedəcək qatara bilet aldı. Tiflisdən-Cümrüyə, oradan da Naxçıvana gedəcəkdi. Qatarın yola düşməsinə hələ bir saatdan artıq vaxt vardı. Vağzalın tinindəki yeməxanaya gedib küncdə

qoyulmuş masalardan birinin arxasında əyləşdi. Bir şüşə qırmızı çaxır, iki şiş kabab sifariş verdi. Qəlyanaltını işlədən şişman qarınlı Akop Dadaş köhnə müştəri kimi qarşılıyıb-“hoş galdın”- dedi.

Ermənilər də alaq otu kimi Bakını bürümüşdü. Demək olar ki, xidmət sahələrinin böyük əksəriyyətində onlar çalışırdılar. Şirin dilləri ilə üz-üzə gələndə türklərin ciblərini soyur, xəlvətə düşəndə arxasından bir təpik vururdular. Dadaş yaxşı tanıyırdı onları.

Akop da Dadaş yaxşı tanıyırdı, hər bir hərəkətini izləyirdi. Akop yaxşı bilirdi ki, ehtiyatsız bir hərəkəti ona baha başa gələ bilər. Ona görə də ətin yaxşı yerindən – bel tirəsindən hazırladığı kababları yanında göyertisi, salatı, sərin suyu, qoyun pendiri, bir şüşə çaxırıyla səliqə-sahmanla süfrəyə verirdi. Dadaş iki şiş kababı ləzzətlə yeyib bir şüşə çaxırını içəndən sonra kefi düzəldi, Akopla zarafat etmək fikrinə düşdü:

-Akop.

Akop tez-tələsik Dadaşın masasına yaxınlaşdı.

- Bali, Dadaşcan.

-Bu nə qarındı, ara? Nə yığmısan ora?

Akop Dadaşın bu atmacasına kəkələyərək cavab verdi:

-Ara, ela Dadaşcan, neynim ta, na olajax, nadi o...

-Akop, mənə deyə bilərsən bu dünyada eşşək çoxdu, yoxsa adam?

-Ara Dadaşcan, man na bilim adam çoxdu, ya eşşak çoxdu...

-Amma mən bilirəm. Bu dünyada eşşək çoxdu. Çünki heyvan xislətli adamlar da eşşəklərin tayıdır. Öz aramızdı, elə sən də onlardan heç seçilmirsən.

-Ara Dadaşcan, ela demə, eşşak ela yaxşıdı.

- Elə mən də ona görə deyirəm də...

Akop yazıq-yazıq Dadaşın üzünə baxırdı. Dadaş istədi gülsün, amma gülmədi, ciddi görkəm alıb Akopa xəbərdarlıq etdi:

-Sən də yığıncaqlara gedirsən? Bax sənə deyirəm, sonra əlimdən qurtaran olmaz səni!

Akopun sifəti peysərinə qədər qıpqırmızı qızardı:

-Yox, yox ela şeylər, mazhab haqqı yox, yalandı, Dadaşcan...

-Bax Akop, olmasın.

Dadaş masanın üzərinə bir beşlik qoyub ayağa qalxdı. Akop əl-ayağa düşdü:

-Dadaşcan, qonağ ol.

-Yox.

- Dadaşcan, iki qatını veribsən, dayan üstünü qaytarım.

-İstəmərəz.

Dadaş yeməxanadan çıxar-çıxmaz Akop arxasınca deyilməyə başladı:

-İstamaz, buna bax, qudurmağına bax bunun. Ela bil bunu tanıyan yoxdu, Rovşansan da, Navrız kişinin oğlu. Bakıda səni tanıyan olmasa da, man tanıyıram. Arakel ağanın qorxusunda qaçıb gəlmisən, buralarda gizlənirsən. Arakel ağanın bir günü var, onu da sana saxlayıb. Mana hada-qorxu gəlana bax. Dayan, gör sizin başınıza na oyunlar açacaq.

Vay olacaq, qan olacaq,
Bakı Hayastan olacaq.

Onda görüm san ne edacaxsan, ha Rovşan bay?! Az kaldı, lap az kaldı.

Akopun gözləri gülürdü, o, doğrudan da Rövşəni tanımışdı. Ancaq erməni bicliyindən istifadə edərək bildirmirdi. Nəyinə lazımdı, onsuz da bu yaxın vaxtlarda türklərin bu yerlərdən izini – tozunu da siləcəkdilər. Burada dənizdən dənizə Hayastan dövləti qurulacaqdı. Akop xəyalında qurduğu Hayastanın mötəbər adamlarından biri olacaqdı. Bakının mərkəzində böyük imarəti, Balaxanıda neft mədənləri...

Guya hələ yüz illər bundan qabaq ulu babalarından qalan Xəzər ətrafı torpaq sahələrində qazılan neft quyuları fontan verəcəkdə. Mədənlərdə çalışan

həmşərilər Akop ağanın qarşısında it kimi sülənəcəkdilər. Azərbaycan türklərindən bir dəfəlik canları qurtaracaq, hamısını qırıb tükədir didərgin salacaqlar. Dünyanın böyük dövlətlərinin başçıları Akop ağanın görüşünə gələcəklər. İngilislər, ruslar ermənilərə əsil qardaş kimi yanaşacaqlar. Gözəl günlər gəlirdi.

Akop bu xəyallar aləmində oturduğu mizin üstündə mürgüləyirdi.

Akop Dadaşı doğrudan da tanıyırdı. O, Rövşən idi. İyirmi il bundan qabaq doğmalarını tərək etmək məcburiyyətində qalan, Əylis kəndinin sayılıb seçilən, Novruz kişinin gözünün ağı-qarası bircə oğlu Rövşən.

Qatar şütüyürdü. Rövşən qatarın pəncərəsindən bom-boz çöllərə baxırdı. Sanki bu çöllərin üzərinə boz bir duman çökmüşdü. Qatar uzaqlaşdıqca Bakı arxada qalırdı. Qatar saatbasaat Rövşəni iyirmi ildən bəri ayrıldığı, bu müddətdə heç getmədiyi doğma yurlara doğru aparırdı. Niyə? Niyə birdən-birə bu qərarı qəbul etdi? Bilmirdi. Vaqonda sakitlik idi. Bir neçə sənişin Bakıda qatara minən kimi öz kupələrinə çəkilməmişdilər. Rövşən kupesində təkdi. Kupenin qapısı açıldı, bələdçi qadın özünü içəri salıb

əlindəki çay bardaqlarından birini mizin üzərinə qoydu:

-Çay içərsən?-dedi.

-Qalsın içərim,- dedi Rövşən.

Bələdçi orta yaşlı, dolu əndamli erməni qadınıydı. Rövşən fikirləşdi ki, haqq üçün bu ermənilər xidmət sahələrində yaxşı çalışırlar. Bir türk kişisi heç vədə bir türk qadını qatarda bələdçi işləməyə qoymaz. Nədən ki, bunu şərəf-şanlarına bir əskiklik kimi qəbul edərlər. Amma bu ermənilərdə elə bir şey yoxdur, kişiləri də heç qısqaqmazlar. Erməni qadınlar hər yerdə işləyərlər.

Bələdçi qadın mənəli-mənəli Rövşəni gözəlti süzüb əndamını oynatdı:

-Tek darıxmırsınız ki? Balkə başka bir şey istərsiniz?

Rövşən bələdçi qadına baxa-baxa özündən asılı olmadan qollarını yana açıb çiyinlərini çəkdi, gər-nəşən kimi oldu. Bələdçi qadın fürsəti buraxmadan daha da məhrəm olmaq istədi:

- Deyəsən soyuğa vermisiz, istərsiniz kürek-larızı ovum.

Rövşən çox erməni qadını görmüşdü, çoxuyla da yaxınlıq etmişdi. Amma Selcandan sonra kimsə onu həqiqi anlamda maraqlandırmamışdı, sadəcə olaraq vaxt keçirməyə çalışmışdı. Erməni qadın-larından qəribə bir qoxu gəlirdi. O qoxunu təkcə Selcanda hiss etməmişdi. Bələdçi qadından gələn

tanış qoxu çox şeyləri xatırlatsa da, Rövşən - yoxdedi. Bələdçi qadın çıxdı. Rövşənin xəyalında yenə də o intiligent canlandı. Bu dəfə də intiligent ermənilər haqqında danışdı. Hətta hərdən bədhətən şeir parçaları da deyirdi. Son günlərdə hamının ağızında əzbər olan bir parça Rövşənin qulaqlarında səslənirdi:

*Zopa görcək erməni,
Atdı, qaçdı xərməni.
Bu satqınlıq ki onda var,
Alçaqlıqdır nədəni.*

Amma bu intiligent də dərin adammış. Rövşən ömründə kimsəyə bu qədər diqqətlə qulaq asmamışdı. İntiligent danışdı: “Ermənilərin tarixi vətəni Balkan tərəflərdə olubdur. Oradan dünyaya yayılıblar, çayır kimi düşükləri yerdə bitirlər. Çayırı hamı tanımır, ona görə də bir az bu haqda məlumat versək yaxşı olar. Çayır toxumsuz otdur, buğum-buğum olur. Bir çayır çöpü yüz il quru bir yerdə qalsa belə, ona heç nə olmaz, çürüməz, rütubət görün kimi göyərüb artar, hər tərəfi tutar. Eynən bu ermənilər də çayır kimidir. Dünyanın məşhur adamları onların haqqında ağlasığmayan ifadələr işlədib, cahanda tanıtmaq istəmişlər. Ermənilər 1828-ci ilin mart ayının 21-nə qədər yer üzündə rəsmən qul kimi tanınmışlar. Həmin tarixdə Rusiya çarı I

Nikolay fərman verib ermənilərin üzərindən “qul” adını götürmüş, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının yerində erməni vilayəti yaratmışdı.

İntiligent bu yerdə çar I Nikolaya bir lənət də yağdırdı:

-Tümbətün oğlu tümbətün, Allah ona lənət eləsin, necə ki, elədi də, erməniləri azad etməklə bəşəriyyətə bəla gətirdi.

Rövşənin göz qapaqları ağırlaşdı, arxası üstə yatağa uzandı. Qatarın təkərlərindən qopan ahəngdar səs qulaqlarında taqqıldasa da, yavaş-yavaş eşidilməz olurdu. Qatar onu yırgaladıqca rəhmətlik anası Güllübəyim beşiyi xəyalına gəlirdi. Yuxu görürdü, yoxsa nə idi belə keçmiş günləri ona xatırladan- ayırd edə bilmirdi. Hər nə idisə, onun şirinliyi Rövşəni məst eləmişdi. Ara-sıra bu səs-küyü keçib gələn həzin bir layla səsi ana südü qədər şirindi:

Laylay, beşiyim, laylay.

Evim, eşiyim laylay.

Sən get şirin yuxuya,

Çəkim keşiyin, laylay.

Güllübəyim ana kəndin sayılıb seçilən qadınlərındandı. Kimsə onu ucadan danışan görməmişdi, asta danışardı, dodaqlarından sözlər sanki inci kimi düzülərək axardı. Novruz kişi bir qədər dəli-dolu olsa da, xanımının davranış tərzinə uymağa çalışırdı.

Amma bu, həmişə alınmırdı. Novruz kişi bütün günü çöldə-bayırda ot biçər, odun tədarük edərdi. Axşam yorğun-argın evə gələndə də, hövsələsi bir tikə olardı. Xüsusən də heyvanlar axşam otlaqdan qayıdanda, çər dəymiş ovlaqlar yolunu dəyişib qonşunun qapısına gedəndə Novruz kişi ağzından söyüş qaçırardı:

-Sənin yiyənin...

Ərinin küçədən əsəbi səsinə eşidən kimi Güllübəyim ana tez özünü qapının ağzına yetirirdi:

-Kişi, sən keç içəri, bir dincini al, səhərdən ayaq üstəsən, yorulmusan, mən bunları yerbəyer eləyim, bu saat gəlirəm.

Güllübəyimin bu sayaq davranışı Novruz kişinin könlünə yatar, həyatə keçib pilləkəndə oturur, Güllübəyimin gəlişini həsrətlə gözləyərdi.

Novruz kişi mal - heyvanın pəyəsini həyətdən aralı, küçənin o biri tərəfində tikdirmişdi. Gündəlik olaraq Məmi gəlib mal-heyvanın altını təmizləyir, peyini daşayıb çayın kənarında topalayır, oradan da sahələrə aparılırdı. Məmi Novruz kişinin təsərrüfat işlərinə kömək edər, evinin də yavanlığını buradan çıxarardı. Novruz kişi üstəlik hər il Məmiyə iki qovurmalığ öyəc də verərdi. Yaz-yay aylarında təsərrüfat fəaliyyəti çoxaldığından bəzən Rövşən də çöl işlərinə cəlb edilirdi. Quzulara göy ot biçib gətirmək, yaxud südəmər quzuları süddən kəsilməyə kimi otarmaq hər ailənin öz işiydi. Elə ki quzular

quyruqlanmağa başlayardı, quzuçu tutulardı, Rövşənin də canı quzu otarmaqdan qurtarardı. Çöl işləri Rövşən üçün bəzən maraqlı gəlir, bəzən də bezdirir, həvəsdən salırdı. Xüsusən də hər yay bu kəndə istirahətə gələn şəhərli əylisliləri görəndə mütləq şəhərə gedəcəyi qənaətinə gəlirdi. Şəhərli qızlar daha çox incəlik nümayiş etdirirdi. Danışmaları da bir qədər fərqliydi, əzilib-büzülüb danışdılar. Çəsmə başına gələn şəhərli qızlar saatlarla orada vaxt keçirər, kənd oğlanlarının kənardan onları izləmələrindən zövq alardılar. Oğlanlar da şəhərli qızları gözaltı edər, öz sevgilərini çatdırmağa fürsət axtarardılar.

Amma Rövşənin gözünün ovu Qurd Ağamirin nəvəsi Selcan idi. Selcan Əylisdə tərifi dillərdə əzbər olan tək gözəldi. Bu qara gözlü, qara qaşlı, qara saçlı, uzun hörüklü qız Rövşənin qəlbini çalmışdı. Hətta şəhərli qızların özləri də Selcana həsədlə baxar, hər zaman onunla birlikdə olmağa çalışdılar.

Qatarın əyləcinin şaqqıltı ilə səs çıxarıb dayanması Rövşəni silkələyib yuxudan oyatdı. Pəncərədən boylanıb ətrafı nəzərdən keçirdi, yarımqaranlıqda bir şey seçə bilməyib yenidən yerinə uzandı.

Yenidən anası Güllübəyimi gördü yuxusunda. Novruz kişi hələ də pilləkəndə oturmuşdu. Güllübəyim bir əlində ləyən, bir əlində də su vedrəsi ərinə yaxınlaşdı, ləyəni onun qarşısında yerə qoyub içinə su tökdü, çevrilib ocaqda pırtapırt qaynayan

çaydanı götürdü, ləyəndəki soyuq suyun üzərinə bir qədər isti su əlavə edib ilıq hala gətirdi. Çaydanı yenidən ocağın üstünə qoyub üzünü Novruza tutub dedi:

-Kişi, ayaqlarını bəri uzat görüm.

Novruz əvvəlcə sağ ayağını, sonra da sol ayağını qaldırıb ləyənin içinə qoydu. Güllübəyim çömbətmə oturub ərinin ayaqlarını yumağa başladı. Güllübəyimin nazik barmaqları, ipək əlləri Novruzun ayaqlarını sığalladıqca kişinin canına bir istilik, rahatlıq gəlirdi. O anda Novruz kişi dünyanın ən xoşbəxt kişisiydi. Novruz Güllübəyimi çox istəyirdi, heç vaxt onu incidəcək bir hərəkət etməmişdi. Hərdən hirslənib özündən çıxması da iş tərsinə düşəndə olurdu. Yəni bu halı da özündən asılı deyildi, təbii ki, insan yaşlaşdıqca gücü-qüvvəsi də zəifləyir, hərdən əsəblərini də cilovlamaqda çətinlik çəkir. Bütün cəmiyyətdə, təbiətdə gedən bu proseslərin oxşarlıq nöqtələri mövcuddur. Novruz kişi də fərd olaraq cəmiyyətin içərisində idi, həyat təlqinləri ilə bərişaraq yaşamaqdaydı.

Kənd yerində iş sübh tezdən başlayar, qaranlıq düşüb göz gözü görməyə qədər davam edərdi. Kəndli təsərrüfatının ağırlığı adamları nə qədər sıxırdisa, tab gətirə bilənlərdə bir mətinlik, əzmkarlıq da yaradırdı. Çoxları da kəndli əməyinin ağırlığına dözə bilməyib dədə-baba peşəsini dəyişir, daha çox qazanc verən digər sahələr ilə məşğul olur, bəziləri

də şəhərə neft iyinə axıyordu. Əylisdən də son zamanlar şəhərə gedənlərin sayı artmışdı.

Qatar silkələndi, əvvəlcə geri dartındı, sonra yavaş-yavaş sürətini artıraraq irəliyə doğru hərəkətə başladı. Rövşən qatarın dayanmasını hiss etməmişdi. Yenidən hərəkətə başlarkən gözlərini bir anlığa açdı, amma hansı dayanacaq olduğunu araşdırma bilmədi. Heç ona ehtiyac da duymurdu. Son iyirmi ildə ilk dəfəydi ki, belə rahat yatırdı. İlk dəfəydi ki, qəlbi ülvü duyğularla dolurdu, rəhmətlik anasını, atasını xatırlayırdı. İlk dəfəydi ki, içinə dolan bir işığın şəfəqləri altında öz doğma yurduna, baba ocağına gedirdi. Bütün pislilər arxada qalmışdı, hər şeyi yenidən başlamaq, yeni bir həyata qədəm qoymağın zərurətini bütün varlığı ilə hiss edirdi. Köhnə əməllərinə son qoymaq, tövbə etmək, düz olan nə varsa ona doğru getmək haqqında qəti qərar qəbul etmişdi. Rövşəni bu yoldan daha kimsə saxlaya bilməzdi. İyirmi ildə Əylisin havası, suyu üçün burnunun ucu göynəmişdi, amma dişini dişinə sıxıb dözmüşdü. Artıq Arakeldən də qorxmağa dəyməzdi. Rövşən iyirmi il bundan öncəki Rövşən deyildi, lazım gələrsə Arakelin qarşısında dimdik dayanıb ona öz yerini göstərəcəkdə. Nakam sevgisinin yaralarını sarımaq mümkün olmasa da, bu, onun taleiydi, dözüb yaşamalıydı. Min illərin sirrini, sorağını dərin qatlarında gizləyib saxlayan Əylis onun da sirdaşı olacaq, dərdinin həmdərdinə

çevriləcəkdi. Bu minvalla iki gün yol getdi. Arada qatar Tiflisdə dayananda vaxtı çox idi, ona görə Tiflis vağzalında düşüb qəlyanaltılardan birində sup-xarço yedi, gürcü çaxırını içdi, sonra da bir şaşlık sifariş verdi. Şaşlık daha çox xoşuna gəldi. Tiflisdə özünü Bakıdakı kimi hiss etdi, çünki hara baxırdı Azərbaycan türklərinə rast gəlirdi. Bu şəhərin əhalisinin demək olar ki, yarısı türklərdir.

İki gün qatarda yol getməyin də ayrı ləzzəti vardı. Tiflisdə bir neçə türk də qatara mindi, bəzisi İrəvana, bəzisi də Naxçıvana gedirdi. Axşam düşənə qədər deyib gülüb zarafatlaşdılar. Bir nehrəmli də vardı, çoxdandı Tiflisdə yaşayırdı, Tiflis həyatından ağız dolusu danışırdı. Şeytanbazarın yanında mənzili varmı, Mirzə Cəlili də tanıyırdı. Mirzə Cəlilin personajlarının əksəriyyətinin öz kəndlərində oxşarı olduğunu deyir, onları öz ləhcələrində təqlid edir, qulaq asanları güldürürdü, çox baməzə adamdı.

Qatar Cümrüdə dayananda gün yerindən xeyli qalxmışdı. Qatardan enən sərnəşinlər bağlamalarını sürüyüb bir tərəfə qoyur, dərindən nəfəs alıb sanki yolun yorğunluğunu bir an içərisində canlarından çıxarmağa çalışırdılar.

Rövşən nehrəmli ilə bir fayton kiralayıb Naxçıvana yola düşdü.

Gecəni Naxçıvan karvanxanasında keçirdi. Gündüzün istisi gecənin sərinliyi ilə əvəz olunmuşdu. Arazdan əsən sərin meh Rövşən bəyin köynəyinin yaxasından içəri dolur sinəsini sərinlədirdi. İstər-istəməz Bakının küləkli havası ilə Naxçıvanın bu xoş təsir bağışlayan mehini müqayisə edirdi.

Naxçıvan duz şəhəriydi, uşaq vaxtından eşitmişdi ki, Şərqli tacirlər gəlib buradan duz alıb Şərqi hər tərəfinə aparırdılar. Deyirdilər ki, Naxçıvan duzu dünyada məşhurdur. Bir də burada zülümkar padişah Diqyanus haqqında olan əfsanə çox geniş yayılmışdı. Əshabi-kəhf əfsanəsi, bəlkə də həqiqətiydi. Amma insanlar dəstə-dəstə Əshabi-kəhf qurban aparır, yeddi kimsənin söykəni küreklərinin izləri qalan qara daşlara söykəni, nəzirlərini deyir, əhd eləyir, qurquru daşların altında oturub başlarına düşəcək su damcısının həsrətini çəkirdilər. Kimin ki, başına su damcısı düşürdü, o, mütləq arzusuna çatacağına inanırdı. Rövşəni də atası hələ lap uşaq ikən, təqribən 9-10 yaşı olanda anası ilə birlikdə bura gətirmişdi. Yaxşı xatırlayırdı, anası o qoçu Rövşənə qurban demişdi. Atası Novruz kişi qoçu Əshabi-kəhfdə kəsib, ətinin bir qismini orada olanlara, bir qismini də gətirib qonşulara payladı, bir-iki şiş də kabab çəkib özləri orada yedilər. Sonra da anası Rövşəni qara daşın altına apardı, Rövşən də digər adamlar kimi küreyini daşlara söykəyib durdu, sonra oturduğu yerdə

daşlardan süzən bir damcı su onun başına düşdü.
Anası Güllübəyim sevincini gizlədə bilmədi:

- Şükür sənin kəramətinə, Xudabənd-aləmin,
nəzirimiz qəbul oldu.

Daha yubanmaq olmazdı, Güllübəyim,- dur,
bala, dur gedək, çox şükür nəzirimiz qəbul oldu,-
dedi.

Anasını xatırlamaq onu həm duyğulandırır,
həm də məsud edirdi.

Səhər tezdən durub karvansaranın qabağına
gəldi. Burada müştəri gözləyən faytonçular səs-səsə
verib qışqırırdılar:

-Ordubada gedən...

-Yaycı, Yaycı...

-Şərur...

Rövşən Ordubadlı faytonçuya yaxınlaşdı.
Faytonçu cəld hərəkətlə Rövşənin bağlamasını alıb
faytonun yük yerinə yerləşdirdi:

-Təksənmi?

-Təkəm.

Faytonçu yenidən qışqıraraq müştəri çağırmaq
istəyirdi ki, Rövşən – sür gedək,- dedi.

-Baş üstə, ağa. Ağa, xeyir ola Ordubadda əqra-
balarınmı var?

-Var.

-Kimlərdir, biz tanıyırıq hər halda.

-Əylisdə olurlar, tanımazsınız.

-Hə... Ağa, sən də Əylisdənsən? Mən səni bu vaxta qədər heç görməmişəm. Əylislilər həmişə mənim faytonumda gedərlər. Onu da deyim ki, əylislilər pul verən olur. Allah onlara versin, biz də onların sayəsində dolanırıq. Ağa, indi sən bir başa Əylisə gedəcəksən?

-Yox, bir başa Ordubada gedirik.

-Hə, nə olar, amma, ağa, heç demədin Əylisdə kimlərdənsən? Axı mən səni birinci dəfədi görürəm.

-Sənin neçə yaşın var?

-Mənim? Ağa, mənim iyirmi yeddi yaşım var.

-Amma mən də iyirmi ildir Əylisdən çıxmışam. O vaxt mənim on səkkiz yaşım vardı. Odur ki, sən məni tanıya bilməzsən.

-Hə...

Faytonçu hiss etdi ki, müştərisi digər əylislilərdən fərqli olaraq fazla danışmaq istəmir, ona görə də atın cilovunu tərpedib "hə kəhər, hə gözünə dönüm"- deyib sürəti artırdı.

Rövşən xəyalların girdabında yol boyu uzanıb gedən bomboz düzlərə, bu düzlərin cənub səmtində lal-dinməz axan Araza baxırdı. Kəndlər bir-birini əvəz edirdi, Əlincə çayı arxada qalmışdı, qarşıda Yaycı, Aza, Dəstə kəndləri gəlirdi. Əylis düzündə üzünə qəribə bir hava dəydi, oturduğu yerdən dikəldi, başı qarlı dağlara nəzər yetirdi. Yenə də Ələngəz dağı ilə Kəmki dağı üz-üzə dayanmışdı. Ələngəz şimaldan, Kəmki də cənubdan sanki bir-

birlərini salamlayırdı. Dağlar iyirmi il öncə necə qoyub getmişdisə, eləcə də dururdu, dağlar həminki dağlardı, çoxdan unutduğu qədim bir bayatı yadına düşdü:

*Küləyi əsən dağlar,
Yolumu kəsən dağlar.
Dərd əydi, mən qocaldım,
Sən elə osan, dağlar.*

Təbiətin ən gözəl vaxtı idi, Əylis-Ordubad düzləri gül-çiçəklə bəzənmişdi. Bir də yadına gəlirdi ki, Əylis düzünün belə çiçəklədiyini 14-15 yaşlarında görmüşdü. Əylis düzü hər baharda belə çiçəkləməzdi. Xatırlayırdı ki, hələ o vaxt yaşlılar Əylis düzünün çiçəkləməsindən danışanda mütləq qeyd edirdilər ki, yeddi, səkkiz, bəzən də on ildə bir baş verən bu hadisə möcüzədi. Hər yan qıpqırmızı qan rəngindəydi. Bu lalələr uzaqdan baxanda nə qədər gözəl görünsə də, bir işə yaramazdı. Əylislilər bu lalələri sevməzdilər, adına da “it laləsi” deyərdilər. Bu lalələr yazı çox yağmurlu keçən illərdə olurdu. Həməən vaxtlar bir də çox nadir tapılan dombalan bol olurdu. Dombalan kartof kimi bir bitkiydi. O da 7-8 ildə bir bitərdi. Bu bitkini tərəvəzlərə də aid etmək olardı. Müalicəvi əhəmiyyəti olan dombalan əvəzsiz qida məhsulu idi. Onu kartof kimi bişirib yeyirdilər. Bu vaxta qədər onun

toxumunu görən olmamışdı. Özü yerin qarnını yarıb çıxırdı, ona görə də adına dombalan deyirdilər. İt laləsi ilə dombalanın arasında bir bağlılıq, təbii ki, yoxdu. Lakin yağmurlu illərdə bunların birdən-birə həddindən çox bitməsi, yenə də təbiətin möcüzəsiydi. İt laləsi sevlməyə də, dombalanı hamı yığıb yemək istəyirdi. Əylis düzlərində göbələk bitməzdi, dombalan da nadir hallarda olurdu. Dombalan, bəlkə də, göbələyin kartofa bənzər növlərindən biri idi.

Amma Əylis dağlarında həm çox dadlı, iri göbələklər bitirdi, həm də qızıl lalələr. Əylislilərin sevdiyi bu lalələrə dağ laləsi deyilirdi. Dağ laləsinin qırmızının müxtəlif çalarlı, sarı rəngli növləri burada çox yayılmışdı. Bir də bənövşəyi rəngli əbişi lalələr vardı. Bu lalələr Əylis dağlarında bitirdi. Onların hələ indiyə qədər düzənlikdə bitdiyini görən olmamışdı. Cavanlar bu lalələrdən yığmaq üçün dağı-daşı ayaqdan salardılar. Rövşən özü də vaxtıyla dağlarda gəzib dolaşır o lalələrdən toplayıb dəmət düzəldər, Selcana aparardı. Eyni zamanda dağlardan nanə, turşinni, dağ soğanı, dağ kəvəri, kəkotu yığıb pendir dürməyi, ya bir ərzuman küftəsi, ya da maş şorbası ilə yeyərdilər, ləzzətindən doymaq olmazdı. Dağ göbələyindən də keçiləsi deyildi. Güzəl günlər vardı. Bir anlığa ona elə gəldi ki, bu lalələrin əsrarəngiz gözəl iyilərini, anası bişirdiyi dadlı-duzlu xörəklərin tamını hələ də hiss edir. Aman, Allah, bu

əsrarəngiz diyarda o, yenidən gəncliyinəmi qayıdırdı, uşaqlığınıamı qayıdırdı?! Özündən asılı olmaya-raq dodaqları pıçıldayırdı:

-Bağışla, məni Allahım, bağışla məni...

Fayton gedir, Ordubad düzü arxada qalırdı. Ordubad şəhərinin mərkəzi daş küçəsiylə üzü yuxarı dırmaşdıqca faytonun təkərlərinin səsi dəyişməyə başladı. Ordubad şəhərinin hüsnündə ayrı bir gözəllik vardı. Səkilərin kənarlarında əkilmiş rəngbərəng güllər qönçələnmişdi. Yol boyunca bir-birinə qısılib uzanan balaca baqqal dükənlərinin qabağında lumu ağacları düzülmüşdü. Saralmış lumular adamı uzaqdan çağırır, "gəl-gəl" deyirdi. Ordubad lumuları çox məşhurdur. Ordubadın təbiəti sərt olsa da, bu yurdun əməksevər insanları lumuları dibçək-lərdə əkib becərir, şaxtadan qoruyur, dünyanın ən lətif, ətirli lumularını yetişdirirdilər.

Şəhərin mərkəzində Cümə məscidi bütün əzəməti ilə sanki dünyaya meydan oxuyurdu. Cümə məscidi ilə Ordubadçayın aralığında yerləşən Qeysəriyyənin qabağında adamlar gəzişirdi, çərçilər çayxanaların ətrafında matahlarını düzüb müştəri gözləyirdilər. Rövsən bütün bunlara bir yuxu kimi baxırdı. Yaddaşında Məşədi Qasımın cızbızxanası kimi qalan tikilinin önünə çatanda –"burada saxla"-dedi.

-Bu Məşədi Qasımın cızbızxanasıdır?

-Məşədi Qasım çoxdan ölüb, indi oğlu işlədir, Dəli Vəliş deyərlər adına.

-Olsun.

-Pulunu al.

-Qonaq ol, ağa.

-Sağ ol.

-Bu çoxdu, ağa, beşlik qızıl. Məndə bunu xırdalamağa o qədər pul hardandı? Xırda pulun yoxmudur?

-Mən səndən xırda istəmirəm ki... Axşama yaxın gəlib məni Əylisə apararsan.

-Bu oldu, amma, ağa, mən yenə də borclu qalaram.

-Mən halal edirəm. Qoy qalsın.

Rövşən faytondan əl bağlamasını götürüb cızbızxanaya girdi. İyirmi il bundan öncə gördüyü salon yenə də köhnə qaydada müştərilərə xidmət göstərirdi. Bucaqdakı boş masalardan birinin arxasında oturdu.

Dəli Vəliş içəri girəndən Rövşəni gözaltı eləmişdi, onun hər bir hərəkətini izləyir, ancaq bu ətrafın adamlarından heç kəsə oxşada bilmirdi. Dəli Vəlişin təbirincə desək, qonaq yeməkdən çox, elə bil, bura vaxt keçirməyə gəlmişdi, aramla yeyir, nə haqdasa fikirləşirdi. Xeyli vaxt keçəndən sonra çay istədi. Çayı da aramla içirdi. İkinci bardaq qarşısında eləcə soyuyub buza dönmüşdü. Qonaq gözlərini bardağa zilləyib düşünürdü. Beləcə iki saata qədər vaxt keçdi. Bu müddətdə Dəli Vəliş bir neçə dəfə öskürdü, bir neçə dəfə öz-özünə zəmanədən

şikayətləndi, gah da tənbəki eşib tüstülətdi, ancaq qonağın fikrini yayındıra bilmədi. Qonaq öz aləmində, öz dünyasında idi. Bu qərribə qonağın kimliyi Dəli Vəlişi çox maraqlandırırtdı.

Nəhayət Rövşən yerindən qalxdı, əlini cibinə salıb bir qızıl beşlik çıxartdı, masanın üstünə qoydu. Dəli Vəliş dedi:

-Bizdə qonaqdan pul almazlar, dadaş.

-Bizdə də qonaq pulsuz yeməz, dadaş.

Rövşən cızbızxanadan bayıra çıxdı. Dəli Vəliş onun ardınca boylandı, Qonağın uzaqlaşdığına əmin olandan sonra masadakı qızıl beşliyi götürüb o yan – bu yanına çevirdi, bir xeyli baxıb cibinə qoydu. Dəli Vəlişin gözləri gülürdü. Qonaq onu xeyli qabağa salmışdı. Bayaقدan bu mənzərəni izləyənlər də təəccüb içərisində idilər. Salondakılardan biri dedi:

-Vəliş, bu gün bazarın gətirib.

-Balam, niyə də olmasın, hər gün azar, bu gün bazar. Qonaq da olanda beləsindən ola, qadasın alaram o qonağın. Amma zodlu adama oxşuyur.

Az bir müddətdən sonra Ordubad camaatı bu “zodlu adam” haqqında əfsanələr danışırtdı. Bir çox adam da faytonçunu əhatəyə almışdı, ona suallar verir, gətirdiyi müsafirin kimliyi ilə maraqlanırdılar. Faytonçu da, Dəli Vəliş də hər ikisinə qonağın verdiyi qızıl beşlikləri göstərüb qonağın səxavətindən ağızdolusu danışır, ünvanına təriflər deyirdilər.

Rövşən isə cızbızxanadan çıxandan sonra Cümə məscidinin şərq tərəfdəki pillələri ilə yuxarı qalxırdı. Cümə məscidi Ordubad şəhərinin mərkəzində hündür bir təpənin üzərində tikilmişdi. Məscid Yaxın Şərqin ən mükəmməl memarlıq nümunələrindən hesab edilirdi. Ordubad şəhərində 70-ə qədər irili-xırdalı məscid vardı. Lakin Cümə məscidi bunların içərisində ən böyük və əzəmətlisi idi. Ordubad məscidlərinin Yaxın Şərqin məscidlərindən seçilən fərqli özəl bir əlaməti də vardı. Ümumiyyətlə, bütün Ordubad bölgəsində tikilən məscidlərin heç birinin önündə minarə tikilməmişdi. Müəzzinlər bu məscidlərdə azanı məscidin çöl tərəfdən taxçalarına çıxaraq oxuyardılar. Bu məscidlərin önündə minarə tikilməməsini iki səbəblə əlaqələndirirdilər. Birincisi buydu ki, Ordubadın təbii relyefi pilləvari olduğundan burada bir evin dam hissəsi o biri evin həyəti rolunda çıxış edirdi. Bu səbəbin özü də iki şərt daxilində uyğunsuzdu. Birincisi burada minarə tikilməsi müsəlmançılığa caiz deyildi, çünki minarədən bütün həyətlər ovuc içi kimi görünə bilərdi. İkincisi də oydu ki, burada binaların, həyətlərin trayektorik yerləşməsi səsin normal yayılmasını təmin edir, minarə tikintisinin lüzumunu aradan qaldırırdı. Digər əsas səbəbsə Ordubad camaatının dəqiqliyi ilə bağlıdır. Belə ki, burada hər kəs namazın dəqiq vaxtını azan verilsə də, verilməsə də bilir, yaxınlıqdakı məscidə ibadətə gəlirdi.

Cümə məscidinin əsas giriş hissəsi şərqi tərəfdəndir. Küçədən balaca həyəətə iki taylı qapı açılır. Həyətdə çox nəfis şəkildə tikilmiş balaca çeşmə və onun qarşısında balaca hovuz dəstəmaz almaq üçün nəzərdə tutulmuşdu. Həyətdən təqribən iki metr hündürlükdə daş pillələrlə qalxıb məscidin giriş qapısına yaxınlaşmaq olur. İki taylı cəviz ağacından hazırlanmış ağır darvaza qapısının yuxarı tərəfində daş kitabənin üzərində hicri tarixi ilə 1012-cı, miladi 1604-cü ildə I Şah Abbas tərəfindən verilmiş fərman həkk edilmişdi. Fərmanın ümumi məzmunu beləydi:

"Ordubad qəsəbəsinin bütün əhalisinin ...Şah Abbas sülaləsinə etimadını, onların şiə məzhəbli olduqlarını nəzərə alaraq sənətkarlardan, əsnaflardan, bağlardan, əkin yerlərindən, dəyirmanlardan toplanan ixracat, itlaqat, nüzul, əvariz (biyar), qonalqa (qonaqla, sonralar künəlgə - yəni əyanların kəndlilərin evində qalmaq hüququ) vergilərindən ibarət olan məcəhət və vücuhatı azaldıb (tədricən) ləğv etsinlər, onları Azərbaycan boniçesindən çıxsınlar və divan itlaqatından xaric etsinlər".

Rövşən qapının önündə dayanıb xeyli baxdı, fikirləşdi, sonra içəri keçdi. İçəridən qapının qabağı balaca dəhliz rolunu oynayır. Məscidin döşəməsi bu dəhlizdən iki pillə yuxarıdaydı. Döşəməyə xalxalça düzülmüşdü. Məscidin mehrabı cənub tərəfdən üzü şimala doğru tikilmişdi.

Mehrabın önündə ağsaqqallı, nurani bir qoca əyləşmişdi. Bu, Ordubad mahalının şeyxül-islamı idi. Mehrabın gümbəzi mavi səmada ulduzların təsviri ilə bəzədilmişdi. Gümbəzin üfiqi çıxıntısı boyunca Quran ayələri yazılmışdı. Ortada çox maraqlı doğuran, çərxi-fələyə bənzər şəkilli, naxışlı yazı vardı. Rövsənin gözləri həmə naxış – yazıya ilişib qalmışdı. Rövsən şəkil-yazını oxumağa çalışırdı. Nəhayət ki, şəkil-yazının sirrinə vəqif oldu. Şəkil-yazıda Əli adı dörd dəfə tərsinə yazılaraq qərribə bir məntiq ilə çərxi-fələk yaradılmışdı. Rəssam yazarın dərin təxəyyülünün məhsulu olan bu ifadə Həzrət Əli Əleyhissəlamın kəramətindən xəbər verirdi.

Rövsən bilirdi ki, bəşəriyyətin sonuncu peyğəmbəri Həzrət Məhəmməd Əleyhissəlam Həzrət Əlini “İslamın aslanı” adlandırmışdı. Ordubad camaatı Həzrət Əliyə xüsusi inam bəsləyirdi. Görünür ki, burada da ordubadlı nəqqaş Həzrət Əli sevgisini belə nümayiş etdirməyə çalışmışdı. Rövsənin təsəvvüründə nəqqaş-rəssam demək istəyirdi ki, qiyamət gününə qədər, çərxi-fələk dönüb tərsinə hərəkət edəndə qədər Həzrət Əlinin sevgisi insanları tərk etməyəcək, onun islam yolunda apardığı mübarizənin ardıcılları onun nurlu ideyalarının daşıyıcıları olacaqlar. Nə qədər də uzaqgörənliklə işlənmişdi.

Şeyx qarşısındakı mizin üzərinə qoyub oxuduğu Quranı qatlayıb Rövsənin üzünə baxdı:

-Xoş gəlibsən, oğlum.

Rövşən sanki yuxudan ayıldı:

-Salaməleyküm, Şeyx ağa.

-Və əssalaməleyküm,və bərəkətu... buyur
oğlum.

-Ağa, bağışla, bu şəkil yazı aqlımı apardı, onu
oxumağa çalışdım. Belə başa düşdüm ki, bu yazı
Həzrət Əli Əleyhissəlam haqqındadır.

-Bəli, oğlum, düzgün anlayıbsan. Mərhəmətli və
rəhim olan Allahın adıyla orada Həzrət Əlinin adı
dörd dəfə tərsinə yazılıbdır. Bu, Həzrət Əli Əley-
hissəlamın fəzilətlərinə dəlalət edən bir işarədir.
Mənası da budur ki, Həzrət Əli Əleyhissələma iman
gətirənlər qiyamət gününə qədər onun fəzilətlərinin
şahidi olacaqlar. Dəxi nə mətləbin var, oğlum.

-Şeyx ağa, mən tövbə etmək diləyi ilə buraya
gəlmişəm.

- Xeyli xub. Haradan gəlmisən, nə günahın
sahibisən, oğlum?

-Bakıdan gəlirəm, Şeyx ağa.

-Bəyəm Bakıda üləmələr yoxmu?

-Var Şeyx ağa, amma mən sizə daha çox
inanıram. Həm də bura mənim Vətənimdir. İyirmi
ildir buranı tərk edib getmişdim. Fikirləşdim ki,
qayıtmaq lazımdır.

- Barakallah, oğlum, kimlərdənsən?

-Əylisdənəm.

- Xub. Günahlarını deyə bilərsənmi?

-Şeyx ağa, mənim günahım çoxdur, lap çoxdur. İçki içmişəm, qumar oynamışam, oğurluq etmişəm. Ən dəhşətlisi, iyirmi il valideynlərimdən ayrı düşmüşəm, heç onların yasına da gələ bilməmişəm. Çox peşimanam, Şeyx ağa.

- Tövbə qarısı həmişə açıqdır, oğlum. Tövbə edərsən, namaz qılıb oruc tutarsan, ibadətlə məşğul olub pis əməllərdən çəkinərsən, inşallah Allah-təala sənə tövbələrini qəbul edər.

-Şeyx ağa, mən sizin dediklərinizin hamısını qəbul edirəm. Amma bir arzum var ki, mən tövbəmin qəbul edildiyini bu dünyada görmək istəyirəm. Şeyx ağa, bu necə olacaqdır?

Şeyxül-islam xeyli fikrə getdi. Ömründə ilk dəfəydi ki, belə nataraz sualla qarşılaşırdı. Şeyxül-islam Rövsənin sualına sualla cavab verdi:

-Oğlum, sən Əylisdə Mirzə Tahir Əfəndini tanıyırmısan?

-Bəli, şeyx ağa, tanımaz olurmuyum?

-Xeyli-xub. O zaman, oğlum, sənə məsləhətim budur ki, Mirzə Tahir Əfəndiyə müraciət edəsən. İnşallah, Mirzə Tahir Əfəndi sənə bir yol göstərər.

Rövsən Şeyxül-islam ilə sağollaşıb məsciddən çıxdı. Tək qalan Şeyxül-islamı fikir apardı, öz aləmində nə qədər götür-qoy elədisə, oxuduğu kitabları bir-bir xəyalından keçirdisə, Rövsənin tövbənin qəbul edilməsi ilə bağlı sualına cavab tapa

bilmədi, yalnız bu qərribə adamın arxasınca “Allah günahlarından keçsin”- deyə bildi.

Rövşən də öz aləmində Şeyxül-İslamın onu ləyaqətlə qarşılayıb yola salmasından məmnun oldu, amma sualına cavab ala bilmədiyinin fərqində idi.

Mirzə Tahir Əfəndini uşaqlıqdan tanıyırdı, indi onun 80-a yaxın yaşı olardı. Görək Mirzə Tahir Əfəndi nə deyəcək?! Daha vaxt itirmək olmazdı. Rövşən məsciddən çıxanda faytonçu da məscidin qabağında dayanıb onu gözləyirdi. Ordubad şəhərinin mərkəzindən keçib Əylisə tərəf qalxan dağ yolu ilə hərəkət etməyə başladılar. Ordubadçayın sağ sahili boyunca uzanan dağ yolu onu Əylisə aparırdı. Uşaqlıqda bu yollarla çox gedib gəlmişdi. Əylisə gündüz vaxtı girmək istəmirdi. İstəmirdi adamlar onun döndüyünü görsünlər, içərisində bir peşimançılıqımı, bir utanımı, nəsə bir hiss baş qaldırmışdı.

Yol dağların döşüylə uzanıb gedirdi. Bir azdan toranlıq düşəcəkdi. Hər tərəf çöllük idi, hava yol boyunca daşların dibindən baş qaldıran zərif çiçəklərin və otların ətriylə dolmuşdu. Uzun zaman bu ətri duya bilməmişdi, kəndin iyinə həsrət qalmışdı. Yol köhnə türk qəbiristanlığının yanından keçirdi. Bura çatanda Rövşən faytonu saxlatdırdı, faytonçu ilə xudahafizləşib ayrıldı.

Rövşənin əqrabaları - babaları, nənələri, atası bu qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdu. Ürəyindən

ata-anasının qəbirlərini ziyarət etmək hissi keçsə də, qəbirləri tanımadığından bu fikrindən daşındı. Düşündü, yaxşısı bu olar ki, Molla Nurməmməd ilə gəlib valideynlərinə quran oxutsun, fatihə versin, nəzir paylasın. Amma yolun kənarındakı Seyid qızının qəbrinin yanından elə belə ötüb getmək olmazdı. Uşaqlıqdan yadında qalmışdı ki, böyük-kiçik, hamı “Seyid qızının” qəbrinin yanında dayanıb ona rəhmət diləyirdi. Rövsən də dayanıb Seyid qızının ruhuna fatihə oxudu, salavat çevirib, rəhmət dilədi.

Seyid qızının kim olduğunu bilən yoxdu, ancaq hamı onun adına nəzir deyir, inam bəsləyirdi. İtdən, pişikdən, cin-şəyatindən qorxan uşaqların qorxuluğunu “Seyid qızının” qəbrinin önündə alardılar. Bu ritual (mərasim) qadınlar tərəfindən icra edilirdi.

Rövsən qorxuluq çıxartmağın dəfələrlə şahidi olmuşdu. Qorxan uşağın başına bir böyük yaylıq salar, ətrafında dövrə vurardılar. Qadınlar dua oxuyar, “Xəta, bəla bu uşaqdan uzaq ol!”-deyərdilər. Sonra qəbir üstə gələnlərə, küçədən keçənlərə əvvəldən bişirilib hazırlanmış halva paylayardılar. Seyid qızının qəbrinin üstünə də halva payı qoyulardı. Bu halva payı quşlar, qarışqa və cücülər üçün nəzərdə tutulurdu. Az keçmiş quşlar halvanın iyini almış kimi gələr, qəbiristanlığın üzərində dövrə vurardılar. Rövsən dəqiq bilmirdi, quşların dövrə vurması ilə qorxan uşağın ətrafında vurulan dövrənin arasında bağlılıq vardı, yoxsa yoxdu. Amma hər

halda bir əlamət, bir səbəb vardı ki, qorxan uşaq sağalar, əvvəlki halına qayıdardı.

Artıq hava qaralmış, toran düşmüşdü. Rövşən bir də qəbirstnlığın çıxışında dayandı, geri döndü, üzünü qəbirstanlığa tutub fatihə oxudu. Bu da uşaqlıqdan bu kənddə gördüyü adətlərdən idi. Qəbirstanlığın yanından keçəndə, qəbirstanlığa girəndə və çıxanda mütləq dayanıb fatihə oxuyardılar. Uşaq, böyük – bu, hamıya aiddi. Dualar cəmi qəbirstan əhlinə ünvanlanır, sonra “Allah cəmi qəbirstan əhlinə rəhmət eləsin” alqışıyla bitirdi.

Rövşən uşaqlıqdan gördüyü bütün bu ritualları yerinə yetirdikdən sonra evlərinə tərəf getməyə başladı. Köhnə iki mərtəbəli ev qaranlıq içərisində məhzun bir görkəmdə dayanmışdı. Qapının həlqəsinə bir çubuq taxılmışdı.

Bu kənddə qapıları bağlamazdılar, çünki kənddə oğurluq olmazdı. Həlqəyə çubuq taxmaq ev sahibinin evdə olmadığını bildirmək məqsədiylə edilirdi. Rövşən çubuğu çıxarıb qapını açdı. Çubuq iyirmi il bundan əvvəl qapılarına taxdıqları həməən çubuqdu. Qapı da həməən qapıydı, ev də həməən evdi, heç nə dəyişilməmişdi. Ancaq iyirmi il öncə burada atasının səsi gələrdi, anasının bişirdiyi ləzzətli xörəklərin iyi bütün evə yayılırdı. Bu gecə bu evin nə qədər də qərib görkəmi vardı. Qapıya iyirmi il öncəki çubuğun taxılması o deməkdi, bu ev hələ kimsəsiz deyil, bu ev hələ kiminsə yolunu gözləyir, o

kimsə isə, təbii ki, Rövşəniydi. Deməli, atası ölənə qədər onun yolunu gözləmişdi, hətta öləndən sonra da olsa, oğlunun gələcəyinə inamla həyatdan köçmüşdü. Könlündən dəli bir ağlamaq keçdi, qışqırmaq istədi, dişlərini dişlərinə sıxıb şaqqılatdı. Sonra anasının həmişə çırağı qoyduğu taxçaya yaxınlaşib pərdəni çəkdi. Çırağ iyirmi il bundan öncə anası necə qoyardısı, yenə də öz yerindəydi, neftlə doluydu, kibrit də yanındaı. Çırağı yandırıb pəncərənin önünə qoydu, bir kətil tapıb oturdu.

Alxan kişi qapının açıldığını hiss etdi, Novruz kişinin qapısını gecənin bu vaxtı kim aç bilərdi? Bir qədər dayanıb düşündü, ağına bir şey gəlmədi. Hasardan boylanıb baxdı, Novruzun evindən zəif bir işıq süzülürdü. Alxan kişini təəccüb bürümüşdü. Bu gecə vaxtı burada işıq yandıran kim ola bilərdi? Cin, şeyatin olmasın?.. Alxan kişi çuxasını çiyinə atıb Novruzun həyətinə gəldi. Pəncərədən süzülən işığın ala-toranında bir qaraltı sezilirdi. Alxan kişi gəldiyini bildirmək məqsədi ilə bir-iki dəfə “öhe-öhe” edib özünü öskürən kimi göstərməyə çalışdı.

Öskürək səsinə eşidən kimi Rövşən cəld yerindən qalxıb pilləkən başına çıxdı. Alxan kişi pilləkən başına qapının açılışı ilə düşən kölgəni görəncə başını qaldırdı, qarşısında orta yaşlı bir kişi dayan-

mışdı. Alxan kişi onsuz da qocalıqdan zəifləmiş gözlərini bir az da qıydı, inana bilmirdi:

-Rövşən, oğlum, sən...

Alxan kişi sözünün ardını gətirənmədi, səsi titrəyib qırıldı, əlləri əsdi, qəhər onu boğurdu. Rövşən çoxdan unutduğu adını iyirmi ildə birinci dəfəydi ki, eşidirdi. Alxan kişi iyirmi ildi onu görməmişdi, ancaq görünür, unutmamışdı da.

-Alxan əmi...

Ardını gətirə bilmədi. Rövşən nə qədər dözümlü, iradəli olsa da, bu axşam bu evə qədəm qoyandan kövrəlmişdi. Hönkür-hönkür ağlamaqdan özünü zorla saxlayırdı. Alxan kişiyyə yaxınlaşdı, onu qucaqladı, bağrına basdı. Sonra hər ikisi daş pilləkəndə oturdular. Araya uzun və üzücü bir sükut çökdü, heç biri danışa bilmirdi, danışsaydılar, bəlkə elə ağlayacaqdılar ki, bütün məhəllə camaatı səsə yığışib bura töküləcəkdi, dözürdülər, düşünürdülər. Nəhayət Alxan kişi özünü toparlayıb dilləndi:

-Bu vaxta qədər haradaydın, ay oğul...

Alxan kişi olub keçənlərdən danışır, Rövşən dinləyirdi. Dinlədikcə keçmiş günlər gözlərinin qarşısında canlanırdı;

Novruz kişinin eyni açılmırdı. Oğlu Rövşən kəndi tərək edib gedəndən elə bil qəlbindən daş

asılmışdı. Güllübəyim də bir gözünü açıb, o birini yumur, gildir-gildir yaş axıdır, qarğış edir, balamı didərgin salanın tifaqı dağılsın, didərgin düşsün, Allah-təaladan istəmişəm, - deyirdi. Novruz kişi əvvəl-əvvəl fikirləşirdi ki, cavandı, gedib qayıdıb gələr, bir erməni axçısından ötəri evini-eşiyini, ata-anasını atmayacaq ki. Amma günlər, aylar keçir Rövşən geriyə dönmürdü. Allah Güllübəyimin köməyi olsun, bütün günü evdə Rövşən deyib ahuzar edirdi. Novruz yenə çölə-bayıra çıxır, bağbahatda vaxtını keçirirdi. Hətta, mır-mır mırıldayan Xallının də səsi batmışdı. Hər səhər heyvanların yanında səssiz-səmirsiz çölə gedir, axşam olanda da səssiz-səmirsiz heyvanlar ilə geri qayıdırdı, yazıq köpək də xiffət çəkirdi.

Bu minvalla aradan on beş il keçdi. Güllübəyim bu dərdə dözə bilmədi. Bir səhər Alxanın arvadı Fatmanı çağırıb vəli-vəsiyyəət etdi. Qonşulardan halallıq istədi, oğlunun dalınca baxmaqdan yollarda qalan gözlərini, bəlkə, bir də o dünyada açma bilmək üçün bu dünyada əbədi olaraq yumdu. Ana, bəlkə, gözlərində oğlunun şəklini gizlətdi ki, heç kimsə oğlunu onun gözlərindən qopara bilməsin, bəlkə, ürəyində oğlunun sevgisini özü ilə apardı ki, daha kimsə onu anası qədər sevə bilməsin. Boyunu oxşamaqdan doymadığı, xəyalını əzizləməkdən bezib usanmadığı Rövşənini xəyalında da özüylə apardı.

Novruz kişi tək və yalqız qaldı. Güllübəyimdən sonra kişinin işi xeyli zorlandı. Mal-heyvana baxmaq, bağ-bağcanı suvarmaq, otunu biçmək, meyvəsini yığıdırmaq çoxlu çətinliklər yaradırdı. Odur ki, Qaşqa inəyi satdı, heyvanların sayını azaltdı, beş-altı keçi saxladı. Məmini də işdən azad etdi, mal-heyvan olmayandan sonra, onsuz da, daha elə bir iş qalmırdı. Qalsaydı da daha Novruz kişini maraqlandırmırdı. Qalan beş-altı keçini səhər-səhər aparıb Əlbaba qayasının altına ötürüb qayıdıb gəlirdi. Xallı da keçilərə çobanlıq edir, onlardan ayrılmırdı.

Novruz kişi gününü Şah Abbas məscidində keçirirdi. Səhərdən axşama qədər məsciddə oturur, Molla Nurməmmədin moizələrinə qulaq asırdı. Axşam düşüncə evə qayıdır, hər dəfə də Qaşqa ilə qarşılaşırdı. Qaşqa bir ildən artıq idi satılmışdı, ancaq hər axşam naxırdan qayıdanda, yenə də Novruz kişinin qapısına gəlirdi. Bu axşam yenə gəlmişdi. Novruz kişi Qaşqanın başını tumarladı, qaşqasından öpdü, əlini inəyin ağzına tərəf tutdu, inək dilini çıxarıb Novruz kişinin əlinin içini yaladı. Novruz kişinin yadına Güllübəyimin eydirmələri düşdü. Güllübəyim inəyi səhər-axşam sağanda Novruz kişi inəyin yan-yörəsini, boynunu qaşovlayar, Güllübəyim də asta avazla oxuyardı:

İnəyim başqa inək,

Alında qaşqa inək.

*Kətil-kətil süd verər,
Tamı da xəşca inək.*

Doğrudan da Qaşqanın südü çox tamlı olardı, hətta bir az da şirin olardı.

Novruz kişi Qaşqanın südünü şəkərsiz içərdi. Ömrü boyu mal-heyvan saxlamışdı, ancaq belə tamlı südü olan inəyə rast gəlməmişdi. Bu qara, qonur inəyin alnının ortasında böyük, ağ qaşqası vardı, ona görə də Güllübəyim onun adını Qaşqa qoymuşdu. Qaşqa çox sakitdi, sağılında heç təpik atmazdı. İndi bütün bunlar Novruz kişinin xəyalına gəldikcə onu qərribə bir hiss bürüdü. Qaşqanın boynunu qucaqladı, üz-gözünü tumarladı, hönkür-hönkür ağlamaqdan özünü zorla saxlayaraq qeyri-ixtiyari dilləndi:

-Qarnına şiş batsın, a dünya, bir inək qədər də vəfan olmadı.

Novruz kişi şam kim əriyirdi, Güllübəyimdən sonra beş il də Rövşənin yolunu gözlədi. Beş il tamam olan gün Novruz kişi də dünya ilə vidalaşdı.

Həmən gün Novruz kişi keçiləri tövlədən çıxarıb küçəyə ötürdü, sonra Xallını səslədi, lakin Xallı yerindən tərpənmədi. Novruz kişi daha keçiləri aparıb Əlbaba qayasının aşağısına ötürmürdü, eləcə tövlədən küçəyə açan kimi keçilər öz işlərini bilirdilər, baş alıb gedirdilər, Xallı da onlara həm yoldaşlıq edir, həm də qurddan qoruyurdu. Lakin bu gün Xallının keçilərə yoldaşlıq etməyə həvəsi qalmamışdı. Novruz kişi bir-iki dəfə yenə də Xallını

səsləyib təkid etdi. Xallı oturduğu yerdən qalxıb Novruz kişinin yanına gəldi, çarıqlarını yaladı, qıçlarına sürtündü, sonra oturub kişinin üzünə baxdı, ancaq keçilərin arxasınca getmədi. Novruz kişi həyəətə keçdi, Xallı da onun arxasınca gəlib yanında durdu. Novruz kişi yorulmuşdu, çöməlib pilləkanda oturdu, kürəyini divara söykədi. Çuxasının cibindən bir torba çıxardı. Torbanın ağzını açıb içindəki tütünü iylədi, sonra bir eşmə düzəldib yandırdı, bir dərin qüllab vurub tüstüsünü bayıra üflədi.

Xallı başını Novruz kişinin ayaqlarının üstünə qoyub uzanmışdı. Novruz kişi sağ əliylə Xallının başını tumarlayırdı. Sinəsindən bir sancı keçdi, əlləri boşaldı, sol əlində tutduğu çoxdan sönmüş eşməsi yerə düşdü. Xallı Novruz kişinin halını hiss edib ayağa qalxdı, uzun-uzun uladı. Qonşular belə ulartı görməmişdilər, eşitməmişdilər, sanki Xallı kimisə çağırırdı. Xallının ulartısını eşidən kimi Alxan kişi özünü Novruz kişinin həyətinə yetirdi, Novruz kişi pilləkanın qırağında oturub divara söykənmişdi, gözləri açıqdı, amma hərəkəti yoxdu.

Xallı Alxan kişinin qabağına yüyürdü, sonra kənara çəkilib yenə də bir-iki ağız uladı. Novruz kişi oturduğu yerdə keçinmişdi.

Novruz kişinin ölüm xəbəri bir an içində kəndə yayıldı. Qonşular yığışıb gəldilər. Hacı Nəcəf, Hacı Qurbanəli, Bıç Abbas, Kəblə Əhməd, Aslan baba, Uzun Nəcəf, Dağ İbrahim, Bəyməmməd, Qafar kişi

divar boyunca ayaq üstə durmuşdular. Molla Nurməmmədın dalınca uşaq göndərdilər. Meyidi yumaq üçün yer hazırladılar, sonra iri qazanları su ilə doldurub ocağın üstünə qoydular. Meyidi Alxan kişi özü yudu, Molla Nurməmməd qüsl verdi, kəfən biçdi, kəfənləyib götürdülər.

Qəbiristanlığa gedən yol Şah Abbas məscidinin qarşısından keçirdi. Məscidin qarşısı böyük meydanı, adətən ölmüş adamı son mənzilə yola salanda bu meydanda dayanardılar. Yenə də dayandılar. Novruz kişinin tabutunu aparan cavanlar son borclarını layiqincə ödəyirdilər. Molla Nurməmməd bir dua oxudu, hamı "Allah rəhmət eləsin",- dedi.

Qəbiristanlıqda namazgah deyilən bir yer düzəltmişdilər. Cavanlar tabutu astaca namazgahın kənarında yerə qoydular. Camaat Molla Nurməmmədın arxasında düzləndi və ölü namazı qılındı. Novruz kişini dəfn etdilər. Dəfn mərasimi başa çatdıqdan sonra Molla Nurməmməd üzünü adamlara tutub dedi:

-Ay camaat, mərhuma çəkdiyiniz zəhməti halal edin.

Hamı bir ağızdan cavab verdi:

-Halal olsun.

Molla Nurməmməd yenə də ucadan dedi:

-Ay camaat, ola bilər ki, mərhumun kiməsə borcu olsun, varsa deyin.

-Yoxdur.

Alxan kişi Molla Nurməmmədın qulağına nəşə pıçıldadı. Molla Nurməmməd yenə də ucadan səsləndi:

-Mərhumun yas mərasimi məsciddə tutulacaqdır.

Molla Nurməmməd qabaqda, arxasında camaat geriyə qayıdırdı. Kimsənin səsi çıxmasa da hamı ürəyində danışırdı. Hamı bilirdi ki, Novruz kişinin tifaqının dağılmasının baskarı Arakeldir. Adamlar sanki ən yaxın əzizlərini itirmiş kimi üzücü və pərişan bir görkəmdə hərəkət edirdilər. Hamı bilirdi ki, Novruz kişinin oğlu Rövşənin didərgin düşməsi bu ailənin faciəsi oldu. Hamı bilirdi ki, Rövşən bir daha bu kəndə gələ bilməyəcəkdi, ancaq yenə də belə bir gündə hamının gözü Rövşəni axtarırdı. Bu nisgil adamları əzir, incidirdi.

Qəbir düzəldənlər qəbirin üstünə su axıdıb getdilər. Bütün mərasim boyu Xallı bir kənarda dayanıb baxırdı. Adamlar dağılışandan sonra Xallı başını Novruz kişinin qəbrinin üstünə qoyub uzandı, gözlərindən yaş axdı. Xallı uzandığı yerdən bir daha qalxmadı.

Dəfndən qayıdarkən adətə görə camaat yenə də Şah Abbas Məscidinin qarşısındakı meydanda dayandı. Vacib işi olanlar burada mərhumun yaxınlarına baş sağlığı verib ayrılırdılar. Novruz kişinin elə bir yaxın qohumu olmadığından Molla Nurməmmədın yaxınlığında dayanmış Alxan kişiye

və bacanağı Məşədi Kazıma baş sağlığı verirdilər. Dəfnə iştirak edən erməni qonşulardan Hərtün, Sərkis, Qurd Ağamir və digərləri Alxan kişiyyə yaxınlaşib, "Kirvə, Allax raxmat elasin"- deyib ayrıldılar. Arakel dəfnə gəlməmişdi. Türklər mərasimi davam etdirmək məqsədi ilə məscidin həyətinə keçdilər.

Kənddə dədə-babadan bir qayda vardı. Ermənilər türklərin, türklər də ermənilərin dəfnində iştirak edərdilər. Bu, ancaq dəfn günü olurdu. Bəzən ermənilər mərasim evdə və ya həyətdə olanda ehsana da oturardılar, məsciddəki mərasimə qatılmazdılar.

Axşam düşürdü. Heyvanın gələn vaxtıydı, amma keçilərdən ikicə küvər qayıdıb tövlənin qapısında Novruz kişini gözləyirdi. Novruz kişi gəlmədiyindən küvərlər mələşirdilər. Alxan kişi uşaq göndərib küvərləri tövləyə qatdırdı. Sabahısı gün məlum oldu ki, Novruz kişinin çöldə qalan keçilərini qurd dağıdıbdı. Qalan iki küvəri də kəsib Novruz kişiyyə ehsan verdilər. Bir də o məlum oldu ki, Xallı Novruz kişinin qəbri üstə uzandığı yerdə ölmüşdü. Xəbəri Molla Nurməmmədə çatdırdılar. Molla Nurməmməd çox fikrləşdi, çox çək-çevir elədi, sonra bir qərara gəldi. Novruz kişinin səmtində, qəbiristanlığın kənarında bir quyu qazıb Xallını basdırdılar.

Arakel Əylisin ən varlı ermənilərindəndi, 1828-ci ildə İran-Rusiya müharibəsi zamanı Əylisə köçürülən 37 ailədən biri də Arakelin ailəsiydi. Babası Arakel Təbrizdə olan mülkünü satmadı. Arakel dövlətə yaxınlığıyla digər ermənilərdən seçilirdi, ona edilən güzəştlər də fərqliydi, rus hökumətindən aldığı çervonları ticarətə sərf elədi. Əylisdən ipək, bal, cəviz, badam, ərik qurusu alıb aparıb Təbrizdə satdı, Təbrizdən də Əylisə kişmiş, çay, halva və digər şirniyyatlar gətirdi, alveri xeyli genişləndi.

Rus hökumətinin Əylisdə dövlət fondundan Arakelə verdiyi torpaq sahəsi müsəlman qəbiristanlığına yaxın bir ərazidə balaca bir yer idi. Baba Arakel, arvadı Sonya, oğlu Mıkırtıç ilə əl-ələ verib bu yeri abadlaşdırdılar. Ticarətləri daha da genişləndi. Mıkırtıçın toyu oldu. Qoca Arakelin sağlığında bir oğlan nəvəsi oldu. Arakel öz adını nəvəsinə verdi. Daha sonra bir qız nəvəsi də oldu. Bu dəfə də arvadı Sonya öz adını nəvəsinə verdi. Bir evdə iki Arakel, iki Sonya yaşayırdılar. Balaca Arakel baba Arakelə, Nəvə Sonya da nənə Sonyaya çox bənzəyirdi.

Arakel, Əylislilərin təbirincə desək, qəliz adamıydı, həm də çox çirkiniydi. Yekə başı, yekə burnu, sallaq dodaqları onu adamdan başqa hər nəyə desən oxşadırdı. Sonya isə əksinə çox mülayim, xöş qılıqlı, gözəl və saf bir qadındı.

Baba-nəvə Arakellər tez-tez bağa gedərdilər, baba işlədikcə nəvə də ona ya kömək edər, ya da çoxlu sualları ilə babasını bezdirərdi. Amma bəzən nəvəsinin suallarından bezsə də, dözərdi, çünki baba Arakel nəvə Arakeli çox sevirdi. Bəlkə də ona görə çox sevirdi ki, nəvəsi eynilə özünə oxşayırdı, yəni Arakel kimi kifiriydi.

Baba Arakel yaşlaşdıqca ticarət işlərini bütöün Mikirtıçın üzərinə buraxmışdı. Mikirtıç da öz növbəsində dükanların sayını artırmış, həm Təbrizdə, həm də Əylisdə olan dükanlarında etibar etdiyi erməniləri yerləşdirmişdi. Ancaq yenə də baba Arakel nəvə Arakeli Təbrizdən belə gəzdirir, sərvət toplamağın yollarını öyrədirdi. Nəvə Arakel böyüdükcə içində bir xudpəsəndlik də böyüyürdü. Vaxt gəldi yetişdi, Arakel evləndi. Onun da ardınca Qurd Ağamirin oğlu Zəkəriyyədən Sonyaya da elçi gəldi. Amma Mikirtıç qızını Zəkəriyyəyə vermək istəmirdi, xüsusilə də qardaş Arakel bu işə maneçilik törədirdi. Onlar bu tayfanı haylardan saymırdılar, Sonya isə Zəkəriyyə ilə ailə qurmaqda israrlıydı. Arakellər ailəsi məcbur olub Zəkəriyyəni kilsəyə aparıb erməniləşdirdilər. Keşiş dua oxuyub Arakelin üzərinə cimcim suyu çilədi, sonra cimcim suyundan Zəkəriyyəyə içirdilər. Bütöün bu mərasimlərin yekununda Mikirtıç Zəkəriyyənin atası Ağamirdən xeyli başlıq alıb gənclərin ailə qurmasına icazə verdi. Zəkəriyyə Sonya ilə ailə qurdu, lakin Ağamir toy

günündən sonra bir dəfə də qudası Mıkırtıçın evinə ayaq qoymadı. Hətta, küçədə rastlaşanda da yolunu dəyişməyə çalışardı. Zəkəriyyənin özü də qaynı Arakeli xoşlamazdı.

Baba Arakelin nəslı Əylisdə artıb törəməyə başladı. Gənc, qüvvətli, lakin varlandıqca gözü doymayan Arakel bütün ticarət işlərini ələ keçirdi. Ətrafdakı türklərin bağlarını azacıq şərait yaranan kimi min hoqqa çıxardaraq ucuz qiymətə satın alıb bağını genişləndirdi. Bağın girişində böyük su tutarı tikdirdi.

Əylisdə yay aylarında su problemi yaşandığından böyük su tutarlarından istifadə etmək ənənəvi bir qaydaya çevrilmişdi. Arakel də meydan çeşməsinin üç günlük suyunu yeni tikdirdiyi tutara yığıdırıb bağını suvartdırardı. Beləliklə Arakelin yeri böyüyüb məşhur Xan bağı qədər böyük, yaxşı, içində hər növ meyvə ağacları olan bir bağa çevrildi.

Arakelin bağına gedən yol Şah Abbas məscidinin qarşısındakı meydandan keçirdi. Arakel bağına getmək üçün mütləq meydandan keçib Xanlar məhəlləsi ilə üzü aşağı getməliydi. Xanlar məhəlləsinin sonunda yol iki istiqamətə ayrılırdı. Bu küçələrdən biri Xan bağı ilə Cücə Məhəmmədəlinin yerini, digəri isə Cücə Məhəmmədəlinin yeri ilə Arakelin yerini ayırırdı.

Var-dövlət hərİsliyi Arakelin gözünü tutmuşdu. Çalışırdı ki, Cücə Məhəmmədəlinin, Kəblə Əhmədin,

Məşədi Nacinin və digərlərinin də yerlərini alıb öz yerinə qatsın, sonra da Xan bağına ələ keçirsin. Ancaq hələ ki, Allah-təala dəvəyə qanad vermədiyindən dəvə uca bilmir, yortmaqda davam edirdi.

Zaman öz axarında gedir, nəsillər dəyişirdi. Baba Arakel də, nənə Sonya da dünyasını dəyişmişdi. İndi yeni nəsillər doğulurdu. Arakelin Vanik adında bir oğlu, Sonyanın da Selcan adında qızı dünyaya gəlmişdi. Bunlardan bir qədər əvvəl isə Novruz kişinin də ailəsində bir oğlan doğulmuşdu, adını Rövşən qoymuşdular.

Rövşən doğulanda axşamın toranlığıydı, Novruz kişi həyətdə gəzinir, intizar çəkir, özünə yer tapa bilmirdi. Elə ki, uşaq ana bətnindən Nisə qarının əllərinə düşdü, Nisə qarını sevincindən qışqırdı. Novruz kişinin bir an içində gözləri pəncərəyə dikildi, elə bildi, ev işıqlandı. O işıq bu işıq oldu ki, Novruz kişi oğlunun adını Rövşən, işıqlı qoydu.

Selcan ayınan-günüynən böyüyüb, qızlar bulağından su içəndə Rövşənə rast oldu. Rövşən bir könüldən min könülə Selcana vuruldu. Şam çeşməsinin başı onların görüş yerinə çevrildi.

Aykanın oğlu Telman Rövşənin uşaqlıq dostuydu. Telman həm də Rövşən ilə Selcanın arasında əlaqələndiriciydi. Bunu Arakelin oğlu Vanik də bilirdi. Vanik Selcana nə qədər yaxınlıq etməyə çalışsa da, qız dayısı oğlunu yaxına buraxmırdı.

Rövşən ilə Selcanın əhvalatı Arakelin də qulağına çatmışdı. Arakel iş böyüməmiş nəyin bahasına olursa olsun, Selcanı Vanikə almaq haqqında fikirləşirdi, amma bilirdi ki, ürəyindəki mətləbi açıb bacısına deyərsə, sözü yerə düşəcəkdə. Əvvəla Selcanın babası Qurd Ağamirin Arakeldən xoşu gəlməzdi, həmişə də onun əleyhinə hərəkət edirdi. İkincisi, bacısı Sonya da uşaqlıqdan Arakellə düz-əməlli yola getmirdi. Təbii ki, Zəkəriyyə də atasının, Sonyanın, başlıcası qızının əleyhinə getməyəcəkdə. Belə olan təqdirdə Arakel hiyləyə əl atdı. Vanikin ad gününü xüsusi bir təmtəraqla qeyd etməyi planlaşdırıb ən yaxın adamlarını axşam yeməyinə çağırırdı, bacısıgil də ailəliklə bu tədbirə dəvət olundular.

Tədbirin bir hissəsi olaraq Vanik səhər-səhər Telmana yaxınlaşıb həyətdən təndirə odun daşımağa kömək etməsini xahiş etdi. Vanikin hiyləsindən xəbərsiz olan Telman öz ayağı ilə gəlib tələyə düşdü. Vanik Telmanı təndirdə həbs edib qapısını eşikdən kilidlədi.

Təndir həyətin arxa tərəfindəydi. Telman burada nə qədər çıxırbağırırsa da, səsini eşidən olmayacaqdı, taleyinə boyun əyib gözləməkdən savayı əlacı qalmırdı, Vanikə aldandığına görə özünü danlayırdı. Başa düşürdü ki, Rövşən ilə Selcanın yaxın dostu olduğuna görə, onun bura düşməsinin də səbəbi bu ola bilərdi. Amma yenə də inana bilmirdi, Arakelin əclafılıqlarından xəbərdar olsa da,

onun bu qədər alçalacağını güman etmirdi. Yaxşı bilirdi ki, sadə zəhmətkeş ermənilərin hamısı Arakelə nifrət edir, hətta Selcanın da nəinki təkcə dayısından, elə Vanikdən də xoşu gəlməzdi. Telman fikirləşdi ki, onun buraya salınmasının çox güman ki, daha böyük səbəbi olacaqdı.

Arakelin evində səsli-küylü qonaqlıq davam edirdi. Vanik əvvəldən hazırladığı bihuşedici dərman damcılarını Selcanın yeməyinə qatmışdı. Bir qədər keçmiş Selcanı xoş duyğular ağışuna aldı, oturduğu yerdə göz qapaqları bağlanır, mürgüləməkdən özünü zorla saxlayırdı, havaya çıxmaq bəhanəsi ilə salonu tərk etdi. Əvvəldən hazırlanmış planın tərkib hissəsi olaraq Vanik də Selcanın arxasınca çıxdı.

Sonya qızının halından narahat olsa da, qonaqları tərk etməyə cəsarət edə bilmirdi. Qonaqlar Sonyanın məclisi tərk etməsini yaxşı qiymətləndirməz, bu da, hər nə də olsa, qardaşı Arakelin nüfuzuna xələl gətirərdi. Digər tərəfdən Vanikin ad gününə qardaşı hədiyyə hazırlamışdı, onun təqdimatını gözləmək məcburiyyətindəydi. Sonyanın ağına da gəlməzdi ki, Vanikə hazırlanan ən böyük hədiyyə Selcandı. Vanik Selcanı bəy otağı kimi bəzədilmiş ayrı bir otağa keçirmişdi. Selcan qeyri-ixtiyari yumşaq yataqda uyuyur, Vanik onun saçlarını sığallayır, yanaqlarından öpürdü.

Gecədən xeyli keçməsinə baxmayaraq, qonaqlıq davam edirdi. Hərtün tarda çalır, içib sərxoş olmuş Arakel oynayır, qonaqları da oynadırdı. Qonaqlar dağılışandan sonra Sonya qızı Selcanı da alıb getmək istədi, amma Selcanı yuxudan oyada bilmədi. Arakelin arvadı Maya Sonyanı danladı: - Uşağı narahat etmə, yəqin çaxır onu tutubdu, qoy bu gecə bizdə qalsın, səhər özüm yola salaram gələr. Arakel də arvadı Mayanın sözünə qüvvət verdi:

-Səni tanıya bilmirəm, Sonya! Selcan balam bu gecə dayısının evində qalacaqdır. Siz də bu gecə bizdə qalın, yerimiz genişdir.

-Yox, yox.

Nəhayət Zəkəriyyə dilləndi:

-Gəl biz gedək, Selcan da səhər oyanıb gələr.

O gecə Arakel bacısı Sonyanı qaynı Zəkəriyyə ilə evlərinə Selcansız yola saldı. Amma Sonyanın ayaqları getsə də, ürəyi getmirdi, Selcanı burada tək buraxmaq onu qurdun ağzına atmaq kimi görünürdü. Hey fikirləşirdi ki, qardaşı Arakel öz doğmaca bacısı qızına qarşı alçaqlıq edərmə? İnana bilmirdi, amma canında bir qorxu hissi vardı ki, onu tərki etmədi. O gecə ilan vuran yatdı, amma Sonya yata bilmədi, səhəri dirigözlü açdı.

Selcanı huş aparmışdı, Vanikin nə vaxt onu soyundurub yatağına saldığından xəbəri olmamışdı. Səhər Selcanı Vanikin anası Maya yerindən qaldırdı, onu öpüb boynuna qızıl boyunbağı bağladı. Heç

nədən xəbəri olmayan Selcan yerindən qalxmaq istərkən çılpaq bədənini görüb qıpqırmızı lalə kimi qızardı, huşdan ayılan kimi oldu, bədənindəki ağrını hiss edib üzünü tutub ağladı, saçlarını yoldu, bitab düşüb qaldı.

Vanik axşamdan ona yançılıq edən Karapetlə təndirin qapısını açıb Telmanın yanına gəldilər. Telman təndirin bir küngünə qısılaraq büzüşüb oturmuşdu. Karapet Telmana bir-iki təpik vurub ayağa qalxmağa məcbur etdi. Əlindəki yarısından çoxu içilmiş çaxır şüşəsini ona uzadıb-"iç-dedi,- Axşam Vaniklə Selcanın toyu oldu, səninsə heç nədən xəbərin yox. İç, iç, Vanikin sağlığına. Sana da, o türk köpekoğluna da yazıq oldu, ha"...

Telman çaxır şüşəsini əliylə kənara itələdi, üzünü yana döndərdi. Elə o anda da Vanikin boynunun arxasından ağacla vurduğu zərbəyə tuş oldu, müavizinətini saxlaya bilməyib üzükoyulu yerə yıxıldı. Sərxoşlar Telmanı ara vermədən təpikləyir, döyürdülər. Telmanın ağzından qan gəlirdi. Sərxoş əyləncədən sonra qapını bağlayıb getdilər.

Telman iki günlük döyülmədən taqətsiz bir hala düşmüşdü, yerindən qalxa bilmirdi, bir təhər sürünüb divarın dibində dikəlməyə çalışdı, lakin qalxa bilmədi, kürəyini divara söykəyib fikrə getdi. Telman bilirdi ki, Arakel daşnakların sağ əlidir, onun sözü erməni icmasında iki ola bilməzdi, kəsdiyi başa

sorğu-sual yoxuydu, onu da buraya salıblarsa, buradan qurtulması qeyri-mümkündür. Susub aqibətini gözləməkdən savayı çarəsi qalmamışdı.

Rövşən özünə gələ bilmirdi, Selcandan iki gündü ki, heç bir məlumat yoxuydu. Selcandan bir xəbər öyrənmək məqsədi ilə Şam çeşməsinin başına gəlmişdi, bir xeyli adam yığılmışdı. Ayka ana ağlayır, saçlarını yolurdu, Telman itgin düşmüşdü, Telmanı iki gündü gördüm deyən yoxdu. Ümid etdikləri hər yerə baxmışdılar, Telman bir parça əppək olub göyə çəkilməmişdi.

Kənd cavanları dəstələrə bölünüb axtarışa başladılar. Biri dedi, Telman dağları gəzməyi sevərdi, bəlkə dağlara çıxıb, qurda-quşa rast gəlib. Biri dedi, bəlkə qonşu kəndə gəzməyə gedib, gec olub qayıdanmayıb. Biri dedi, bəlkə içib sərxoş olub bağlardan birində yatıb qalıbdı. Nə isə uzun məsləhət-məşvərətdən sonra üç dəstəyə bölünüb Telmanı axtarmağa başladılar. Dəstənin birinə Rövşən başçılıq edirdi. Kənddə-kəsəkdə yer qalmadı axtardılar, açıq su quyularına adam endirib baxdılar, dağları-daşları ayaqdan saldılar, Telmandan xəbər çıxmadı.

Beləcə üç gün, üç gecə keçdi. Dördüncü gün səhər tezdən Telman ayaqları bir-birinə dolaşa-dolaşa evlərinə gəlib çıxdı. Anası Ayka, bacısı Tamara Telmanı görüb sevindilərsə də, pəjmürdə halı onları pərişan etdi. Xəbər yayıldı ki, Telman tapılıb, ancaq

dinib danışmır. Anası, bacısı yalvarıb yaxardı, Telmanı dilə tutub danışdırmaq istədilər, amma o, ağzına su alıb durdu, bir kəlmə də danışmadı. Üzgözü döyülməkdən qaralmışdı, paltarları cırıq-cırıq olmuşdu, anası, bacısı başa düşürdü ki, Telmanı bərk döyüb qorxutmuşdular.

Telman bir həftə yatdı, heç nə yemədi, heç nə demədi, ən yaxın dostu Rövşənin üzünə belə baxmadı. Yeddinci günü onu huş aparmışdı, gözlərini açıb Rövşəni yenə başının üstündə görəndə iki damla göz yaşı yanaqlarından aşağı axdı: - Arakel... – dedi, sözünün dalını gətirə bilmədi, başı yastıqdan yana düşdü. Rövşən özünü itirdi, özündən asılı olmayaraq qışqırdı:

-Telmann...

Səsə Ayka, Tamara içəri girdi, Telman ölmüşdü.

Sonyanın yatağına elə bil qor doldurmuşdular. Səhərin gözü açılar-açılmaz özünü qardaşı Arakelin evinə yetirib qapını döymək istədi. Qapı açıq idi, içəri keçdi. Qulluqçular həyətdə hazırlıq işləriylə məşğuldu, ocaqlar yandırılıb, qazanlar asılmışdı, dünənki məclisinin davamı olacaqmış kimi bir görüntü vardı. Sonyanın ürəyi şiddətlə vurmağa başladı, səhər-səhər xeyir ola, bu, nə hazırlıqdı

görəsən? Maya Sonyanı dəhlizdə qarşılıyıb yan otağa aparmaq istədi. Sonya səbirsizləndi:

-Selcan, hanı Selcan?

-Narahat olma, indi gələr.

-Necə, yəni indi gələr.

Sonya var səsi ilə qışqırdı:

-Selcann...

Anasının səsini eşidən Selcanın qonaq otağından eşidilən hıçqırıqları elə şiddətli hal aldı ki, Sonyanın qulaqlarını yandırdı. Sonya dəli kimi qonaq otağının qapısını itələyib taybatay açdı. Zavallı Selcanı yataqda görüncə anladı ki, ağına gələn qızının başına gəlmişdir, ana-bala qucaqlayıb ağladılar.

Telmanı dərədibi deyilən yerdə balaca bir köhnə qəbiristanlıqda dəfn etdilər. Dəfndə erməni icmasından cəmi-cümlətən 3 nəfər kişi və keşiş iştirak edirdi. Ermənilərdən Telmanın, eyni zamanda Rövsənin dostu Hayrik, iki nəfər də yaxın qonşularıydı. Rövsən, Pirverdi, Alxan kişi, Novruz kişi və digər türklər də dəfndəydilər.

Arakel dəfnə gəlməmişdi, Telmanı günahkar bəndə adlandırmışdı. Heç kəs danışmasa da, hamı bilirdi ki, Telmanın ölümünün baskarı Arakeldir. Kimsə də cürət edib Arakelin qabağında bu ailəyə yaxınlıq edə bilməzdi. Keşiş dua oxuyur, günahkar bəndənin Allahın dərgahında bağışlanmasını diləyirdi. Ayka ana ağlayır, mənim oğlum günah-

sızdır,- deyib fəryad edirdi. Lakin Ayka ananı dinləmirdilər, Arakel qərarını vermişdi, kimsənin bu qərarı pozmağa gücü çatmazdı.

Telmanın ölümündən sonra ermənilərin ailəyə münasibəti tamamilə dəyişdi. Sanki Allah tərəfindən bu ailə lənətlənmişdi və ermənilərdən kimsənin bu ailə ilə əlaqə yaratması mümkün deyildi. Aykanı və qızı Tamaranı küçədə, bazarda görən ermənilər min bir bəhanə ilə onlardan uzaqlaşır, ağrımaz başlarını ağrıtmaq istəmirdilər.

Arakel Vaniklə Selcanın toyunu etdi. Lakin Selcanın başına gələn hadisə ağızlara düşdü. Bir dayının öz bacısı qızına qarşı həyata keçirdiyi bu rəzilliyi əylislilər o vaxta qədər nə görmüşdülər, nə də eşitmişdilər. Ermənilər də öz aralarında bu rəzilliyi müzakirə edir, bir nəticəyə gələ bilmirdilər.

Alxan kişi eşmə düzəldib yandırdı, dərin bir qüllab vurdu, nəfəsini ötürəndə sifəti tüstünün içində görünməz oldu. Araya sakitlik çökdü. Ötən günlər ildırım sürəti ilə Rövşənin xəyalından keçdi.

Rövşən Telmanın ölümündən sonra özünə yer tapa bilmirdi. Bir tərəfdən Telmanın öldürülməsi, digər tərəfdən də sevdiyi qızın dayısı oğlu tərəfindən zorlanaraq gərdəyə salınması, istəmədiyini halda evləndirilməsi qəzəbini aşırıb-daşıırırdı. Uzun zaman

izləmələrdən sonra bir gecə Vaniki evlərinin yaxınlığında, daş körpüdə yaxaladı. Telmanın və Selcanın qisasını almağın vaxtı çatmışdı.

Vanik də Rövşənlə hesabı çürütməyi çoxdan arzulayırdı. Hər gecə Selcanın yatağına girəndə gözlərinin önünə Rövşən gəlir, xəyalında onun Selcanla birlikdə olduğu günlər canlanırdı. Rövşən sağ qaldıqca Vanikin günləri qara gələcəkdi, odur ki, nə olur olsun bu işə bir əncam çəkilməliydi. Sonralar anlamışdı ki, Telmandan qabaq Rövşəni həyatdan silmək gərəkirmiş.

Rövşənin vurduğu zərbələr elə bil daşa dəyirdi. Vanikin bədəni Rövşənin zənn etdiyindən də möhkəm idi. Rövşən də Vanikin zərbələrinə tuş olur, özünü güc-bəla qoruyurdu. Ciddi bir döyüş gedirdi. Rövşənin həm də, narahatçılığı vardı. Daş körpü Arakelin evinin lap yaxınlığındaydı. Vanik bircə dəfə qışqırıb çağırsa, ona köməyə gələcəkdilər, lakin Vanik döyüşürdü, Rövşəni enəcəyinə arxayındı. İkinci tərəfdən Vanik Selcanın bu döyüşü görməsini istəmirdi. Hər halda Selcan özünü ortaya atıb Rövşəni xilas edə bilərdi. Vanikin məqsədi isə Rövşəni öldürməkdir.

Bir-birlərini körpünün məhəccər-divarına çırpırdılar, Vanik sol əliylə Rövşənin boğazından yapışmışdı, sıxışdırdığı məhəccərdən aşağıya atmağa çalışırdı, son anda Rövşənin güclü yumruq zərbəsi Vanikin sol gözündə partladı. Gözünə dəyən qüv-

vətli zərbədən bir anlığa Vanik özünü itirdi və əlləri boşaldı. Rövşən Vaniki körpüdən aşağıya atdı, dəhşətli bir qışqırıq eşidildi və səs kəsildi. Vanikin öldüyünü zənn edən Rövşən o gecə kənddən çıxdı.

Göy üzündə ulduzlar sayrışırdı, sakit bir gecəydi. Rövşən Alxan kişinin anlatdıqlarını dinləyir, düşünür-düşünürdü. İyirmi il bundan öncə məhəbbəti daşa dəymişdi. İyirmi il bundan öncəki Selcan gözlərinin önündə canlanırdı. İndi hər şeydən çox onu Selcanın sonrakı taleyi düşündürürdü. Alxan kişidən soruşmağı ar eləyir, nə zaman sözün Selcanın üzərinə gəlib çıxacağını səbirsizliklə gözləyirdi.

Alxan kişi bir eşmə də yandırdı, yenə də bir dərin qullab vurdu:

-Hə, oğul, Vanik o vaxt ölmədi, çayın suyu onu kənara atmışdı. Körpüdən keçənlər zarımasını eşidib onu çaydan çıxarıb evlərinə aparırlar. Deyirdilər ki, bir ayağı sınmışdı, bir xeyli müddət yataqdan qalxa bilmədi, sonralar da sağ ayağını dartırdı.

Bu hadisə Arakeli bərk qəzəbləndirdi. O, artıq hər yerdə türklərin əleyhinə hərəkət edir, yeri düşdükcə türklərdən qisas almağa çalışırdı. Bir gün də bazarda türklərin əleyhinə danışanda xoşkeşinli İsmayılın oğlu Yasın eşidir və ona qarşı çıxır. Yasini hiylə ilə bazarın arxasına çəkib öldürürlər.

Öldürməkləri bəs deyilmiş kimi, üstəlik Arakel “bu lənətlənmiş türkü daş-qalaq edin”- deyə orada olan erməniləri bu işə təhrik edir. Sabahı Yasinin meyidi bazarın arxasında tapıldı. Sadə və vicdanlı ermənilərdən biri bu çirkin işi Arakelin törətdiyini rəhmətlik Yasinin qardaşı Fərhadə çatdırır. Ondan sonra Arakel və ailəsi çox tədbirli davranırdı, xüsusilə Vaniki təklidə bir yerə buraxmırdılar. Fərhad da günlərlə girəvə axtarır, qisas alacağı günü gözləyirdi. Günlərin birində o fürsət yarandı, Fərhad günün günorta çağı Vaniki güllələdi. Bu, Əylisdə açılan ilk güllə oldu. O gündən bu kəndin hüzüru pozulubdur.

Selcanın bir qızı olmuşdu, adına lusik deyirdilər. Vanikin ölümündən sonra qızını da götürüb Selcan İrəvana əmisinin yanına köçüb getdi. Sonya qardaşı Arakelin bu yaramazlıqlarını sindirə bilmədi. Qızı Selcanın uğursuz taleyi ona dərd olmuşdu, yorğan-döşəyə düşdü və bir müddətdən sonra vəfat etdi.

Fərhadı tuta bilmədilər, Arazı adlayıb İrana qaçdı. Arakel neçə dəfə onu İranda öldürmək istədisə, müvəffəq ola bilmədi. Amma bu hadisələrdən sonra Arakel daha da əzazil olubdur, quyruğu tapdanmış ilana bənzəyir. Səni də unutmuş deyil, indi ki, gəlmisən, gərək özünü qoruyasan.

Petros yenə də Arakelin dalınca sürünür, arvadı Marqonu da saxlayırdı. Qaçaq Səməd ilə Marqonu

bir yataqda yaxalasa da, bir iş görə bilmədi, Səməd Petrosun qulağını kəsib qaçaq düşdü. Marqo Səmədə şər atıb, zorla evə soxulduğu haqqında ifadə verdi, sudan quru çıxdı, əvvəlki peşəsini davam etdirməkdedir. Rus jandarması Qaçaq Səmədi hələ də axtarır, Səmədin də səsi gah İrandan, gah da dağlardan, yaylaqlardan gəlir. Deyilənlərə görə hərdən gəlib öz evində də qalır.

Hərtün ilə Hidayətin sazandalığı davam edir. Son zamanlar Farizi də özlərinə qoşublar. Axşamları Hərtüngilə yığışib çalıb, oxuyur, oynayırlar. Bu üçlük kəndin məşhur toy çalanlarıdır.

Ması arvadın keyfi gələndə yenə də Mustafa onu yanına salıb Hərtüngilə aparır. Ması arvadın məzəsi buralar işi deyil, oynamaqdan doymayınca ortalıqdan çıxmaz. Oynamaq həvəsi də əksər vaxt axşamlar gəlir.

Hərtün də Ması arvadın məzələrinə öyrəncək-lidir. Bu oynamağınan yaşmağı da həmişə ağzının üstündə olur. Hərtünün yorulduğunu görəndə hərdən məzəli bir söz deyib çalğını yenidən canlandırır. Görürsən ki, birdən Ması arvad yaşmağı ağzından aralayıb deyir:- Hərtün qardaş, bağışla. Gənclərin könlünü almaq üçün hərdən,- Fariz qardaş, sən də bağışla,- deyir.

Ması arvadın oynayan olduğunu bu kənddə bilməyən yoxdur. Mustafa kişi də neyləsin, bu yaşda durub Masının talağını qoltuğuna verib dədəsi evinə

göndərəsi deyil ki. Amma zalım qızı Ması arvad da ay oynayandı ha, elə sındırır ki, baxanın gözü dörd olur. Onu deyim ki, Hərtünün arvadı Haykanuş da ayrı bir arvaddı, nəcib adamdı, yaxşı adamdı. Hər gecə evlərində toplanan şənlik məclislərini yola verir, hələ gələnləri çaya, meyvəyə qonaq da edirdi. Ması arvad da oynayıb yorulandan sonra Hykanuşun dəmlədiyi pürreyi çaydan bir bardaq içib özünə gələndən sonra görərdin əlini qoydu qulağının dibinə bir bayatı çağırıdı:

*Dağlar duman oldu, gəl,
Halım yaman oldu, gəl.
Yollarına baxmaqdan,
Gözlərim qan oldu, gəl.*

Deyirlər ki, Ması arvad cavanlığında bir başqasını sevmişdi. Taleləri onları ayırmış, Masının qarşısına sonralar Mustafanı çıxartmışdı. Ması arvad yaşlaşsa da sevdini unuda bilmirdi, hərdən həsrətli-həsrətli oxuyardı. Bəlkə oynamağı da, o həsrətini unutturmaq məqsədi daşıyırdı. Nə bilmək olar...

Bayatı Rövşənin lap ürəyini ovxaladı. Sanki Ması arvad onun üçün oxuyurmuş. Alxan kişi yerindən dikəldi:

-Gecə yarından keçir, oğul, sən də yol gəlib yorulmuşsan, uzan dincini al, sabah qəbirüstünə gedərik.

Danışılması o qədər əhvalat var ki, bir-bir hamısını eşidəcəksən.

Alxan kişi getdi. Rövşən evə keçib yük yerində səliqə ilə yığılmış yorğan-döşəyin üzərindəki örtüyü qaldırdı, bir dəst yataq götürüb köhnə taxtın üstünə saldı. Üst paltarlarını soyunub mizin qırağına qoydu, yatağa uzandı.

Yorğan-döşəkdən anasının İyirmi il bundan qabaq hiss etdiyi, heç nə ilə əvəz olunmayacaq doğma ətri gəlirdi. Qəribədir, uşaqlıqdan burnunda qalan o ətir iyi nələri xatırlatmırdı.

Yatmağa çalışdı, gözlərini yumdu. Gözlərini yuman kimi reallıq ilə yuxu arasında qaldı. Yuxuda bağlarını gördü. İlin yaz fəsliydi, güllər, çiçəklər açmışdı. Atası Novruz kişi bağı suvarırdı. Belin sapının qurtaracağından iki əlli yapışaraq çənəsinə söykənəcək verən Novruz kişi kərəviz kərdisinin su ilə dolmasını gözləyirdi. Anası Güllübəyim qızılğülləri yığırdı, Rövşənin hər şeydən çox sevdiyi qızılgül mürəbbəsi bişirəcəkdi. Sonra qızılgül talası genişlənilib bütün bağı əhatəyə aldı. Güllübəyim ana qızılğülləri yığıdıqca qurtarmaq bilmirdi, ananın üzü gülürdü, Rövşənin də üzü gülürdü.

Bu yerlərdə qızılgül ən qiymətli bitkilərdən sayılırdı. Qızılgül mürəbbəsi əvəzedilməz nemətdi. İkiillik gül mürəbbəsi deyirdilər ki, baldan hökmlüdür. Elə belə də müştərisi başının üstündəydi, tez əmələ gəlir, tez məhsul verir, tez satılır,

qazanc verirdi. Yer-göy qızılgül ətri ilə dolmuşdu, Rövşən sanki qızılgül dənizində üzürdü, qulaqlarında anasının dediyi bayatı əks-səda verirdi:

Laylay dedim yatasan,
Qızılgülə batasan.
Qızılgülün içində,
Şirin yuxu tapasan.

Həyatında bəlkə də ən gözəl gecələrdən biri idi. Xatirələr bir-birini əvəz edirdi. Şirin xəyalların ağışında sanki məst olmuşdu. Yenə də Camışboğanın üst tərəfindəki atasının xüsusi səliqə-sahmanı ilə cənnət guşəsinə çevrilmiş balaca bağlarında Selcanlı günləri xatırlayırdı. İlin yaz fəslindən başlayaraq gah göy-göyərtili, gah böyürtkən yığmaq, yaxud dərman bitkiləri toplamaq adıyla evdən çıxan Selcanla bağda keçirdikləri xoşbəxt anları yada düşürdü. Göy otların qoynunda qol-boyun olub uzanardılar. Selcanın qəribə arzuları olardı. İlk dəfə Selcanı öpdüyü anı, o öpüşün dadını xatırlayırdı. Selcanın nazik ipək paltarına ona nə qədər də yaraşırdı. Nazik ipək paltarın altında titrəyən yumşaq, yumru balaca döşlərini unuda bilmirdi. İlk öpüşün həyəcanı sifətini qırmızı almaya döndərmişdi. Rövşənin özü də həyəcanlıydı. Saf, təmiz, ülvi məhəbbətin ilk vüsalı yaşıllıqlar qoynunda təbiətin canlandığı bir dövrdə, sanki təbiətin özü ilə həmahənglik təşkil edirdi.

Selcan Rövşənin ağışından çıxıb armud ağacının ətrafında qaçır, Rövşən də onu qovur, tutmağa çalışırdı. Bir neçə dövrə vurandan sonra Selcan yorulur, özünü təslim edirdi. Rövşənin geniş açılmış qolları arasında ömrünün bəxtiyarlığını yaşayırdı. Rövşən, bəlkə gündə yüz dəfə “səni sevirəm”- deyirdi. Selcan “ mən də səni sevirəm” deyirdi.

Hər axşam çağı yaxınlaşanda mütləq Selcanın balaca vedrəsini böyütkən ilə doldurmaq da Rövşənin işiydi. Əylisçayın hər bir dəhnəsində kifayət qədər böyütkən kolu vardı. Qaralmış, şirələnmiş böyütkənləri toplamaq asan olmasa da, Rövşən bu işi sevə-sevə görürdü. Böyütkən tikanları əl-qolunu cızsa da, Selcanın üzündəki xoş təbəssüm ağrı-acısını tez unuttururdu.

Selcan qaralmış böyütkənlərdən bir neçəsini elə yeyirdi ki, böyütkənin qıpqırmızı qan rəngi dodaqlarının ətrafına yayılır, öpülməkdən göyərmiş yerlərini görünməz edirdi. Anası Sonya Selcanın Rövşəni sevdiyini bilirdi və ürəyində buna çox sevinirdi, qızının dodaqlarının göyərməsini də hamıdan yaxşı hiss edirdi.

Sonya qızının qəlbinə dəyməzdi, qızının düzgün seçimini ürəyində alqışlayır, Rövşənə - gələcək kürəkəninə mehriban münasibət bəsləyirdi. Rövşən Sonyanın bu kənddə dəyər verdiyi mərd, qoçaq və təmiz bir ailənin yeganə övladıydı. Selcan

da təklydi, iki təklyrin cütlüyünü gözləyirdi Sonya. Sonya bu iki gəncin xəşbəxt ailə quracaqları günü gözləyirdi...

Günəş Ələngəzin arxasından dikəlirdi. Adama elə gəlirdi ki, gedib Ələngəzin zirvəsinə çıxsan, əl atıb günəşdən yapışmaq olar. Uşaqılıqda Günəşə baxarkən min dəfə bu hissləri yaşamışdı. Bilirdi ki, Günəş çox uzaqdadı, ancaq yenə də uşaq vaxtı duyduğu, yaşadığı anları yaşayırdı. Günəşə baxdıqca uşaq vaxtı eşitdiyi Günəş ilə Ayın əfsanəsi bir daha yaddaşında canlanırdı.

Deyirdilər ki, Günəş gözəl bir qız, Ay da cavan və yaraşılıqlı bir oğlan idi. Onlar həmişə bir yerdə oynayırdılar. Ay Günəşə vurulmuşdu, dəlicəsinə sevirdi. Ay bir dəfə Günəşin gözəlliyindən o qədər təsirlənir ki, qeyri-ixtiyari olaraq Günəşin üzündən öpür. Günəş Ayın cəsərətindən əsəbiləşərək onun üzünə bir sillə vurur. O vaxtdan Ayın üzündə Günəşin vurduğu sillənin ləkəsi qalır və Ay küsərək Günəşdən ayrılır. Günəş sonradan vurduğu sillənin peşimançılığını çəkərək bütün günü Ayın arxasınca getsə də, Ay bir daha Günəşə dönmür, Gecənin qoynuna girir. O vaxtdan da iki sevgili kiçik bir səhvin ucbatından qovuşa bilmir, bir-birinin həsrəti ilə alışıb yanırırlar.

Günəşlə Ayın əfsanəsi nə qədər şirin olsa da, pəncərələrdən süzülən işıq istər-istəməz Rövşəni yerindən qaldırdı, evin qapısını açıb həyəətə çıxdı. Həyətdə təzəcə açılmış qızılgülün ətri aləmə yayılmışdı, sinədolusu qızılgül ətirli təmiz havanı ciyərlərinə çəkib “oxqay” dedi. Şah Abbas çeşməsinin həyətlərindən keçən quyusunun başına gəldi. İpə bağlanmış mis kuzəni quyuya endirdi. Kuzə quyunun dibinə çatanda ipi tərpedib kuzəni əydi, su kuzənin boğazından xorultu ilə içərisinə doldu, hiss etdi ki, kuzə ağırlaşdı. Rövşən ipi yığayığa kuzəni çəkib çıxartdı, buz kimi sərin su ilə üzünü yuyub, ovuc dolusu içdi.

Molla Nurməmməd məscidin mehrabına söykəli oturmuşdu. Qarşısında Quran cüzləri yığılmışdı. Cüzlərdəm birini əlinə götürüb sakit avaz ilə oxuyurdu. Molla Nurməmməd bütün gününü beləcə məsciddə Quran oxumaq ilə keçirir, namaz vaxtı camaat ilə namazını qılır və dualarını edirdi. Hər dəfə də dua edəndə mütləq bu məscidi tikdirənə, tikənlərə Allahdan rəhmət diləyirdi.

Məscid Şah Abbas məscidi adlanırdı. Əylisdə məscid çox idi, amma nəinki Əylisdə, hətta bütün ətraf kəndlərdə Şah Abbas adına olan yeganə məscid bu idi. Həm də Şah Abbasın adına tək bu məscid

deyil, məscidə bitişik tikilən üç günbəzli hamam və bu hamamın altından keçərək məscidin qarşısında çıxan, Əylisdə ən sulu çeşmə də Şah Abbasın adı ilə bağlıdır. Digər yerlərdə belə bir abidə kompleksinə rast gəlinməmişdi. Əylisdə Şah Abbasın xeyirxah işləriylə bağlı əfsanələr dolayıdır. Belə deyirdilər ki, Şah Abbas bir gün vəzirini yanına çağıraraq deyir:

-Vəzir, xəzinənin qapısını açın, məmləkətin hər yerində min məscid, min hamam, min çeşmə tikdirin.

Vəzir ölkənin hər yerindən memarları çağıraraq Şah Abbasın fərmanını onlara çatdırır. Məscid, hamam, çeşmə tikiləcək yerlər müəyyənləşdirilir. Şah Abbasın tapşırığı ilə Əylis kəndi də bu siyahıya daxil edilir. Şah Abbasdan çox-çox əvvəl xanədan mənsublarının istirahət yerlərindən biri olan bu kənd şahlığın həmişə diqqət mərkəzində olmuşdu. Şah Abbas özü də dəfələrlə Əylisə gəlib dincəlmişdi.

Şah Abbasın fərmanına əsasən məmləkətdə 999 məscid, 999 hamam, 999 çeşmə tikilir. Şah Abbas vəzirindən nə üçün mindən bir əksik tikildiyini soruşduqda, vəzir 999-un səslənməsində bir əzəmət olduğunu söyləyir. Şah Abbas sözün deyilişini bəyənib, ağıllı vəzirini mükafatlandırır.

Şah Abbas məscidi Əylisdə ən böyük məsciddir. Məscidin divarlarının qalınlığı iki metrədən artıqdır. Məscidin meydana tərəf dörd taxçası vardı. Bunlardan biri böyük taxça şərq tərəfə, o cümlədən

hamamın qapısına və çeşməyə, iki böyük taxça cənuba, bir balaca taxça cənub-qərbə baxır. Üç böyük taxçaya açılan pəncərələr məscidin şərq və cənub tərəfdən işıqlanmasına xidmət edir. Cənub-qərbə baxan balaca taxçanın yanında məscidin həyətinə giriş darvazası tikilmişdi. Məscidin qərb tərəfində həyati yerləşir. Qərb divarında yenə də böyük bir taxça, şimal-qərbində məscidin içərisinə açılan qapısı tikilibdir. Qapının yanında şimal tərəfdən iki mərtəbəli mədrəsə binası ucalır.

Mədrəsənin girişindəki dəhlizdən sağ tərəfə məscidin içərisinə qadınların ibadət etməsi üçün qapı açılır. Mədrəsənin pillələri ilə ikinci mərtəbəyə qalxdıqda daha bir qapının sağ tərəfə məscidin içərisinə açıldığını görmək olur. Bu da məscidin qadınlara xas olan hissəsinin ikinci mərtəbəsinə keçmək üçün nəzərdə tutulubdu. Məscidin tavanını saxlamaq məqsədi ilə ortalıqda daş oturacaqların üzərində 8 sütun quraşdırılmışdır. Məscidin hündürlüyü 8 m, eni 15 m, uzunluğu 20 metrdir. Cənub tərəfdən minbər göy kaşılarla bəzədilmişdir.

Məscidin şimal-şərq tərəfində üç gümbəzli hamam tikilmişdir. Hamamın giriş hissəsindəki gümbəz digər gümbəzlərə nisbətən kiçikdir. Bu gümbəz hamamın dərinliyinə gedən pillələrini işıqlandırmaq məqsədi daşıyır. Pillələrin qurtaracağına soyunub geyinmə salonu yerləşir. Salon dairəvi şəkildə qurulubdur. Hər tərəfdə böyük şərq

memarlığı üslubunda tikilmiş taxçalar yerləşdirilibdir. Salonun ortasında 8-10 kvadratmetrlik sahəsi olan balaca hovuz soyuq su ilə doldurulur. Bu balaca hovuzun ortasındakı fontandan fışqıran su hovuzun səviyyəsinin sabit saxlanılmasına xidmət edir. Hamamda yuyunub çıxanlar ayaqlarını yaxalamaq məqsədi ilə bu hovuzun soyuq suyundan istifadə edirlər. Bu məqsədlə də hovuzun ətrafına kiçik parçalar və ləyənlər qoyulur.

Çimmək salonuna çox da enli olmayan dəhliz ilə keçilir. Bu salon daha böyük olub, divarlarının dibində tikilmiş oturacaqlar ilə əhatələnmişdir. Divarlara bərkidilmiş kranlardan isti və soyuq su gəlir. Kisə çəkmək üçün uzanılacaq yerlər düzəldilmişdir.

Salonun şimali-şərq hissəsində daha bir neçə vacib əməllər üçün otaqlar ayrılmışdı. Hamamın hər iki salonu böyük gümbəzlərdən düşən günəş şüaları ilə işıqlanırdı. Hamamın ocaqxanası şimali-qərb tərəfdə idi. Hamam yerin səthindən dörd metr dərinlikdə tikilmişdi, bu da hamamın tez isinməsinə səbəb olurdu. Hamam suyu cəndova, oradan da yeraltı kanalizasiya xətti ilə axıdılırdı. Məscidin və bütün ətraf evlərin çirkli suları ümumi kanalizasiya xəttinə qoşulmuşdu.

Şah Abbas çeşməsi hamamın içərisindən keçərək məscidin qarşısındakı meydanın səthindən təqribən 1,5 metr dərinlikdə üzə çıxırdı. Hamam bu çeşmənin suyu ilə işlədilirdi. Hamamın içində suyu

ayırmaq və tənzimləmək üçün qurğu tikilmişdi. Çeşmənin qurtaracağında dəstəmaz almaq yeri ayrıca üç tərəfdən bağlı olaraq inşa edilmişdi. Çeşmədə qab, paltar yumaq qadağan idi. Çeşmənin suyu bol olduğundan bir neçə qola ayrılmışdı. Qollara bölünmüş su, demək olar ki, ətraf həyətlərin hamısından keçərək əhalinin suya olan tələbatını ödəyirdi.

Meydan mərkəz rolunu oynayırdı. Buradan üç istiqamətə yol, bir istiqamətə döngə ayrılırdı. Döngə Bəyməmmədin döngəsi, şərqa gedən məhəllə Xanlar məhəlləsi, məhəllənin sağ tərəfində birinci darvazanın açıldığı həyət Xanlar həyəti adlanırdı. Həyət dörd tərəfdən böyük, hündür, iki mərtəbəli binalar ilə əhatə olunmuşdu. Ümumi, böyük darvazanın yanında balaca bir qapı da ümumi həyətə açılırdı. Xanlar həyətinin cənub tərəfdən sərhəddi Xan bağına söykənirdi. Xan bağı Əylisdə ən böyük, ən gözəl bağ idi. Bu bağda çoxlu meyvə ağacları vardı. Alma, armud, ərik, alça, albuxara, əncir, üzüm, gilənar, giləs, cəviz, badam, fındıq, zoğal, innab, sumax ağacları zəngin çeşidləri ilə dillər əzbəriydi. Xan bağının şöhrəti Əylisdən çox-çox uzaqlarda da məşhurdu.

Meydandan şimal istiqamətində ayrılan küçə Xoşkeşinə gedir və ortada bir neçə istiqamətə ayrılırdı. Qərbə gedən məhəllə məsciddən bir qədər aralandıqdan sonra iki qola ayrılır, hər iki küçənin

sonu Əylisçayda bitirdi. Cənubi-qərb tərəfdə Əylisçayın üzərində taxta körpü tikilmişdi. Şimali-qərb tərəfdə küçənin sonunda Əylisçaya düşən yerdə böyük darvaza axşamlar bağlanır, gözətçi damında gözətçilər keşik çəkirdilər. Bu məhəllə başdan-başa daş döşəməli, geniş və səliqəli idi.

Meydanda divarlara bərkidilmiş neft çıraqları axşam olunca yandırılır, Şah Abbas məscidinin əzəmətini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırırdı. Bütün məhəllələrdə çıraqlar xidmətçilər tərəfindən yandırılıb söndürülürdü. Əylisin giriş yollarında olan darvazalar da axşamlar bağlanırdı. Evlər, həyətlər hündür hasarlarla əhatələnmişdi, Əylis bir qalaya bənzəyirdi.

Səhər-səhər qəbiristanlıqda üç kişi vardı. Molla Nurməmməd çöməlib iki yan-yana qəbrin önündə dua oxuyurdu. Alxan kişi də yanını yerə qoymuşdu. Rövşən ayaq üstə dayanıb ata-anasının qəbirlərinə baxırdı.

Xallı da qəbirlərin səmtində, kənar tərəfdə eninə basdırılmışdı. Molla Nurməmməd bu heyvanın vəfasına görə şəriətin əksinə getmişdi, onun burada basdırılmasına icazə vermişdi. Bu hərəkətinə görə Molla Nurməmmədə giley-güzar edənlər də az deyildi. Amma ortalıqda bir həqiqət vardı ki, bu

heyvan çox sədaqətli olmuşdu. Onun əfsanəsi dillərdə dolaşırdı. Rövşən ürəyində özünü qınadı: "Allah sənə rəhmət eləsin, Xallı! Sən də məndən sədaqətli oldun! Mən çox vəfasız oldum."

Molla Nurməmməd ucadan- "fatihə"- deyib ayağa durdu. Üç kişi dodaqlarının altında xəfif səslə "fatihə" surəsini oxudular, "Allah rəhmət eləsin" deyib qəbiristanlığı tərk etdilər. Yolda Rövşən Molla Nurməmmədin ovcuna bir qızıl beşlik qoydu, molla arif adam idi, gözucu pula baxdı, "Allah əvəzin versin"-dedi. Molla Nurməmməd yenidən məscidə qayıtdı. Alxan kişi evə üz tutdu, Rövşəni də dəvət etdi, lakin Rövşən dəvəti qəbul etməyib daha vacib işləri olduğunu bəhanə gətirdi.

Rövşən oradan Əylisçayın qərb tərəfindəki, dərədibi qəbiristanlığına gəldi. Telmanın qəbrinin önündə dayanıb onun da ruhuna dua oxudu, Allahdan rəhmət dilədi. Şam yandırdı, qəbir daşının üzərinə şamın əriyən yağından damızdırıb şamı bərkitdi. Sonra da Telmanın anasına, bacısına baş çəkməyi özünə borc bildi. Heç kəs də bilməsə, özü bilirdi ki, Telman onun yolunda qurban getdi. Telman sədaqətli, təmiz qəlbli, mərd dost idi.

Ayka arvadın gözləri tutulmuşdu, beli əyilmişdi. Qızı Tamara olmasaydı, çoxdan dünyasını dəyişmiş olardı. Oğlu Telmandan sonra yaşamaq anaya qəbir əzabı qədər ağır gəlirdi. Sadəcə olaraq qızı Tamaranın xətrinə həyatın bütün işgəncələrinə

dözməyə özündə qüvvə tapırdı. Axı Tamaranı tapşıracaq bir adam yoxdu. Bəlkə də hansısa bir erməni dığasının könlündən Tamaranı xoşbəxt etmək arzuları keçirdi. Ancaq Arakeldən qorxaraq ehtiyat edib kimsə bu ailəyə yaxınlaşmaq istəmirdi. Kimsə öz isti aşına soyuq su qatmağı arzulamırdı. Xüsusilə bu dövəmdə türklər ilə mehriban münasibətdə olan ermənilərə qarşı gizli bir kampaniya başlandı və bu kampaniyanın başında Arakel dururdu. Bütün ermənilər bunu bilirdilər. Belə bir həssas vaxtda ermənilər də suyu üfürə-üfürə içirdilər. Hətta ermənilər qorxularından nə Aykanı, nə də qızı Tamaranı yaxına qoyurdular. İşsiz qalan, ehtiyac içində olan ana-bala türklərin yanında çalışır, ən ağır zəhmətə qatlaşmaq məcburiyyətində qalırdılar. Ana-bala daş daşıyır, kərpic kəsir, ot biçir, odun yarırıdılar, təki bir tikə çörək olsun.

Rövşən Telmangilin darvazasının taqqulbabını taqqıldatdı. Uzun illər idi bu taqqulbab taqqıldamamışdı. Aykanın qulaqları ağır eşidirdi, odur ki, qapının döyülməsini eşitmədi. Tamara həyəətə çıxıb darvazanı açdı. Qarşısındakı adamı görüb çaşdı. Xatırlamağa çalışdı:

-Özüdür, Rövşəndir, Rövşən...

Sözünü ardını gətirə bilmədi, özü də bilmədən özünü Rövşənin qucağına atdı, boynunu qucaqlayıb ağladı:

-Ana, Telman gəlib...

Ayka arvad hiss edirdi ki, nə sə qeyri-adi bir hadisə baş veribdi, lakin anlamaqda çətinlik çəkirdi. Tamara ağladı, güldü, yenə ağladı, Rövşənin əlini buraxmadı, çəkib anasının yanına apardı, anasının qulağına Rövşənin gəldiyini dedi. Ayka arvad oturduğu yerdən bir təhər dikəlib Rövşəni qucaqladı və o da ağladı. Ayka arvad Rövşəni iyləyirdi, iyləyirdi, doymurdu, - Telmanın iyi gəlir səndən,- deyirdi və yenə ağlayırdı.

Tamara əl-ayağa düşdü, samovarı qaynatdı, çay dəmlədi, keçmiş günləri yada saldılar, kövrək anlar yaşandı. Ayka Rövşənə,- bundan sonra rahat ölə bilərəm, sən gəldin elə bildim Telmanım gəldi, Tamara sənə əmanət, ay oğul,- dedi və ağladı.

Rövşən bu evdən ayrıla bilmirdi, dərddi ananı, gözüyaşlı bacını dilə tutmağa çalışır, bundan sonra onlara tez-tez baş çəkəcəyini deyir, ümidləri hər yerdən üzülmüş ailəyə təskinlik verirdi. Ayağa duranda mizin üstünə 2 onluq qızıl qoydu. Bu, ailənin heç vədə qazana bilmədiyi böyük sərvət idi.

Tamara, yox, elə şey olmaz,- deyib qızilları qaytarmağa çalışırdı. Rövşən, qardaş payıdır, məni qırmayın, nə olar? - dedi.

- Onda bir şərtən...
- Hansı şərtinən?
- Borc kimi qəbul edirik...
- Olsun...

Rövşən xudahafizləşib ayrıldı, içindən qara qanlar axırdı, bu ailənin başına öz qövmü tərəfindən açılan müsibətlər insanlıq adına yaraşmırdı. Ancaq burada da çox qala bilməzdi, əvvəla, ailənin kədəri həddindən artıq üzücü idi. İkincisi də Rövşənin ümumi məqsədində yeni həyata qayıdış problemi dururdu.

Xəyal Tamaranı keçmiş günlərə apardı. Ötən zaman Rövşənin saçlarını ağartmış, üzünə və alınına vaxtından əvvəl dərin qırıqlar salmışdı. İlk sevgisinə sadıq qalaraq evlənməmişdi. Görünür Rövşən hələ də Selcanı sevirdi. Elə Selcan da Rövşəni unuda bilmirdi. Tamara yaxşı bilirdi bunu.

Tamara onu da bilirdi ki, Selcan hələ Vanikin sağlığında neçə dəfə canına qəsd etmək istəmişdi. Hətta, bir dəfə onu zirzəmidə özünü asdığı kəndirdən son anda qurtara bilmişdilər. Vanikin ölümündən sonra isə yığışib buraları tərk etdi. Selcan Rövşəni sevirdi, bu sevgisi daşa dəyəndən sonra sanki həyatdan küsmüşdü. Tamaraya bu haqda Selcan özü danışmışdı.

Dünyada qismət deyilən bir ölçü var. Deyirlər, “qismətdən artıq yemək olmaz”. Bu, bəlkə də belədir. Amma Selcan buna inanmırdı, onun qismətini əlindən almışdılar.

İnsan həyatında ən ağır cəza onu sevdiyi insandan ayırmaqdı. Selcanı sevdiyi insandan ayırmışdılar. Ondan da ağır cəza sevmədiyini, nifrət

etdiyini adamla bir yerdə yaşamaq məcburiyyətinə məhkum edilməyindi. Selcanı buna da məhkum etmişdilər. Şükür edirdi, yaxşı ki, Uca Yaradan onu bu cəzadan tez xilas etdi.

Selcan bir də onu demişdi ki, hər addımbaşında Rövşənin nəfəsini kürəklərində hiss edirdi. Sanki Rövşən gözəgörünməz bir varlığa çevrilib hər yerdə onu izləyirdi. Selcan bundan xoşlanırdı. Saatlarla oturub sevdinin insanı yanında hiss edərək, qiyabi də olsa, onunla danışmaq, onun xoşuna gələ biləcək işlər görmək Selcana yaşamaq üçün ümid verirdi.

Dəfələrlə hər şeyi atıb getmək, Rövşəninə qovuşmaq istəyi ürəyindən keçmişdi. Həmişə də od ilə su arasında qalmışdı. Amma Rövşənin saf, təmiz dünyasına çirlənmiş, palçığa atılmış bir əmanətlə qayıtmağı vicdanı qəbul etməmişdi. Hərçənd Selcanın vicdanı təmiz, qəlbi saf, alını açıq idi, amma yenə də müəyyən mənada özünü təqsirli bilirdi. O, gərək özünü qorumağı bacarardı. Əfsus ki, ox yayından çıxmış, güllə atılmış, məhəbbət bağında soyuq küləklər əsmişdi. Nə solan güllərin əvvəlki lətafəti qalmışdı, nə bağın bağbanında həvəs.

Bu acı qisməti ömrüboyu tək yaşamağa məhkum edilmiş, sevdini insanı da öz duyğuları ilə başbaşa buraxmışdı. Sevdini insanın işığını yeganə təsəllisi qızına verdiyi adın anlamında yaşatmaqla tapırdı. Lusik Rövşən kimi işıqlı anlamında Selcanın arzusu, ümidi, təsəllisiydi.

Selcan Rövşəni sevirdi, ölənə qədər də sevəcəkdə. Kimsə bu sevgini onun ürəyindən söküb çıxarda bilməzdi. İnanırdı ki, bu dünyada ayrılısalar da, ruhlar aləmində mütləq birləşəcəklər. İndi isə ağrılı, acılı taleyini yaşayırdı.

Rövşən isə tövbə etmək, yenidən düz yola qayıtmaq, xalqına, yurduna xeyirli insan olmaq istəyirdi. Tövbənin də özünəxas cəhətləri vardı ki, mütləq din xadimləri ilə məsləhətləşməli, düzgün qərar qəbul edilməliydi. Bu gün mütləq Mirzə Tahir Əfəndi ilə görüşmək lazımdı. Bir an ləngimədən əfəndini görmək istəyirdi.

Mirzə Tahir Əfəndi Nəcəfdə ali ruhani təhsil almış, uzun zaman İstanbulda müftülük etmişdi. Vətənə qayıtdıqdan sonra Şah Abbas məscidində otururdu. Son vaxtlar yaşlaşdığından evlərinin yaxınlığındakı Vırağırd məscidində məskən eyləmişdi. Mirzə Tahir Əfəndi özü də Vırağırd qəryəsində (məhəllə) yaşayırdı. Bu qəryə ilə Şah Abbas məscidinin arasında üç km-ə qədər məsafə vardı. Bu səbəbdən də Mirzə Tahir Əfəndiyə Əylisin Şah Abbas məscidinə gəlib getmək zorluq yaradırdı.

Rövşən köhnə tanışların gözüne görünmədən Mirzə Tahir Əfəndinin yanına gedib çatmağı arzulayırdı, ona görə də daş döşəməli, səliqəli küçələrlə yox, çayın kənarı ilə getməyi məqbul saydı. Budur artıq Vırağırd qəryəsində Mirzə Tahir Əfəndinin evinin önündən keçib məscidə yaxınlaşdı.

Məscidin yuxarı başında Mirzə Tahir Əfəndi tək-tənha oturub Quran oxuyurdu. Məscidin qapısının cırıltısına gözlərini Qurandan ayırıb gələn adama baxdı, tanıya bilmədi. Rövşən gəncliyində Vırağırd məscidinin ətrafından dəfələrlə keçib getsə də, məscidin içərisinə girməmişdi. İlk dəfə gördüyü məscidin içərisini nəzərdən keçirdi. Mirzə Tahir Əfəndi dilləndi:

-Yaxın gəl, oğlum.

Rövşən yaxınlaşıb salam verdi:

-Salam-əleykum, Mirzə Əfəndi.

-Əleykum-salam, və rəhmətullahu və bərəkətu.

Xoş gəldin, oğlum, məramın nədir?

-Əfəndim, tövbə etmək istəyirəm.

-İyi, hayırlı olsun. Pəki sənin günahın nə, oğlum?

-Əfəndim, mənim işləmədiyim günah yoxdur.

Çox günahkaram, görəsən günahlarım bağışlanarmı?

-Rəbbim adildir, ucadır, bağışlayandır. Tövbə edərsən, oruc tutub, namaz qılıb zəkat verərsən, ziyarətlərə gedərsən, inşallah günahların bağışlanar, axirət dünyanı işıqlı olar.

-Əfəndim, sizin dediklərinizin hamısını yerinə yetirməyə hazırım. Ancaq mənim bir arzum var, tövbəmin bu dünyada qəbul olunduğunu bilmək istəyirəm. Siz mənim tövbəmin qəbul olunduğuna zəmanət verə bilərsinizmi? Mən tövbəmin qəbul olunduğunu necə görə bilərəm?

Mirzə Tahir Əfəndi fikrə getdi, bir xeyli düşündü:

-Pəki, oğlum. Mənim dediklərimdə fayda vardı. Amma, sən ki, bu anlamda israrlısan, mən ona cavab verməkdə acizəm. Çünki bu günə qədər böylə bir şey nə eşidildi, nə də görüldü. Bizdən də yaşlı, dünyagörmüş adamlar, bəlkə də böylə bir şeylər eşitmiş olalar. Bəlkə onlar bir yol göstərə bilələr.

-Əfəndim, böylə bir adam varmı, siz tanıyırmısınız?

-Böylə bir yaşlı adam mən tanıyıram, sənə bir yol göstərəcəyəm, qəbul etsən də, etməsən də öz işindir.

-Buyurun əfəndim, sizi dinləyirəm.

-Oğlum, bu qəryədən aşağı gedəndə, çuxur məhəllənin sonunda, Cəvizli tərəfdə dağın döşündə bir kəlisə var, görmüş olarsan.

-Bəli, görmüşəm, əfəndim.

- Mən babamdan eşitmişdim ki, o kəlisəni Elxanilər zamanında Hülaki xanın baş hərəmi Doqquzxatun xanım tikdiribdi. Doqquzxatun xanım nəsrani dininə mənsub türklərdən - ermən tayfalarındandı, xeyriyyəçiliklə məşğul olur, kəlisələr tikdirirdi. Bizim bu kəndə də hər yayda xanədan mənsubları dincəlməyə gələrdilər. Bir yay Doqquzxatun xanımın özü də, burada istirahət etməyi qərara alır. Doqquzxatun xanımın son zamanlarda canında ağrılar artmışdı. Bu kəndin səfalı havası, şəfalı suları

Doqquzxatun xanımın ağrılarını canından çıxarır. Burada onu narahat edən xəstəlikdən şəfa tapan baş hərəm bu kəlisanı tikdirmək qərarına gəlir. Üstəlik İsfahandan bura dini alimlər gətirir, özü də sıx-sıx gəlib burada yaşayır, həmin kəlisada ibadət edərmiş.

Həmən kəlisada Mikayıl adında, o vaxt gələn alimlərin nəslindən olan bir abid var, nəsrandır, türkdür, ermən tayfasındandır, haylardan deyil, amma indi haylar onu özlərindən sayırlar. O abid çox dünyagörmüş adamdır. Həftədə bir dəfə adamlarla görüşüb dərdlərinə qulaq asar, qalan günləri ibadətlə məşğul olar, qədim dualar oxuyar, o dualar da həpsi qədim türk lisanındadır. İstəsən bir onunla da məsləhətləşə bilərsən.

Rövşən məsciddən ayrılıb kilsəyə tərəf yol aldı. Yol boyu dindarlarla görüşünü analiz edir, başında dolanan qarışıq fikirlərin dalğaları ilə çarpışırdı. Dindarlar bir-birini əvəz edir, Rövşən onu narahat edən suallara cavab tapa bilmirdi. Amma Mirzə Tahir Əfəndinin dedikləri ilə intiligin söylədikləri tamamilə bir-birinə bənzəyir, üst-üstə düşürdü.

Mirzə Tahir Əfəndi dünyagörmüş adamdı, görkəmli bir nəslin nümayəndəsiydi, nəsil şəcərəsi çox qədimlərə gedib çıxırdı, dədə-babadan bu kənddə yaşamışdılar. Deyilənlərə görə Vırağırd məscidini də onun ulu babaları tikdirmişdi. Allah Mirzə Tahir Əfəndinin babalarına da rəhmət etsin. Yaxşı kişilər bu dünyada yaxşı ad qoyub getmişlər.

Hələ Əylisin küçələri; kişilər nə qədər də bu küçələrə xərc qoyublar, daş döşəməli bu yollarda səliqə, sahman böyük bir şəhər mədəniyyətini xatırladır. Divarların dibində düzəldilən səkilər təbii relyefə uyğun olaraq yağan yağışın, qarın suyundan divarların aşınmasının qabağını almaq məqsədi ilə inşa edilibdi.

Rövşən gəlib Cəvizlidə Əyridağın dibindən çıxan Daş çeşməyə çatdı. Daş kilsənin həyət qapısı Daş çeşmənin üstündə şimal tərəfdən idi. Rövşən əvvəlcə Daş çeşmədə əl-üzünü yudu, buz kimi sərin suyundan ovuclayaraq içdi, qamətini düzəldib “oxqay” dedi.

Çeşmədə sakitlik idi. Adətən qızlar çeşmə başına gündə iki dəfə - səhər və axşam çağları gələrdilər. Daş çeşmə Şam çeşmədən fərqlənirdi. Şam çeşmə həmişə yığınaqlı olardı. Qızlar Şam çeşmənin başında dəstə ilə dayanıb səf bağlayanda durna qatarına bənzəyirdi. Çeşmə başında qızları görəndə o vaxtlar çox məşhur olan, dildən-dilə dolaşan bir qoşma yadına düşürdü:

*Çərşənbə gününda çeşmə başında,
Gözüm bir alağöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu-qəmzələri qanıma düşdü.*

Deyirdilər ki, bu Göyçəli Aşıq Ələsgərin qoş-
masıdı, necə də düzüb qoşubdu, elə bil Rövşənin
sevgi macərəsini görüb yazıbdı. Axı, Selcan da elə
Rövşəni çeşmə başında yaralamışdı. Rövşən Selcanı
sevirdi, lap çox sevirdi. Amma indi ondan heç xəbəri
də yoxdur.

Rövşən çeşmə başında xəyala getmişdi, bura
niyə gəldiyi, nə edəcəyi yadına da düşmürdü. Əylisə
gələndən dalğınlığı artmışdı, özündən asılı
olmayaraq, hər an ötən günləri xatırlayır, hər dəfə də
özünü vəfasızlıqda qınayırdı. Burada da bir müddət
beləcə xəyala dalaraq qaldı. Xeyli sonra özünə
gələndə xatırladı ki, kilsəyə gedib keşiş Mikayılı
soruşmalıdır.

Kilsənin həyatına girdi, keşiş Mikayılı soruşdu,
dedilər ibadətlə məşğuldu, həftənin şənbə günü
onunla görüşə bilər. Kilsənin həyatından çıxıb bazara
tərəf getdi. Yol boyu rastlaşdığı gənclər, uşaqlar
dayanıb salam verirdilər. Nə qədər də gözəldi, bu
kənddə tanıdı-tanımadı özündən böyüyün ayağına
durmaq, salam vermək, yer göstərmək ən yaxşı
adətlərdən idi.

Bazarda uşaqlıq yoldaşları Musa, Səlim və Hayrik
ilə rastlaşdı. Bir tərəfə çəkilib söhbət edirdilər. Bazarda
səs-səsə qarışmışdı, həmişəki kimi qələbəlik idi.
Nugədihdən gələnlər yağ, pendir satırdılar. Qəssab
Yaqubun dükanının qabağında bir cöngə, iki qoç bağı
olaraq kəsilməsi zamanını gözləyirdi. Qənarədən

asılmış ət parçalarının ətrafında it arıları uçuşurdu, yüzlərlə arı qənarənin kənarında asılmış bir parça ağ ciyərin sonuna çıxmaqdaydı. İt arısı nə qədər də artmışdı.

Bakı kəndlərində it arılarına qarşı aparılan mübarizə üsulları yadına düşdü. Bakı kəndlərində üzümə daraşan it arılarından qurtulmaq üçün bakılılar qəribə bir üsul tapmışdılar. Ağzı dar şüşə qablara şirəli su doldurub üzüm tənəklərindən asırdılar. İt arıları şirəli suyun iyinə qabın içərisinə doluşur, çıxma bilməyib orada boğulurdular. Çar hökuməti də insanları beləcə şüşə qablara doldurub ağzını bağlamışdı. Hayları da belə şirin vədlər ilə aldadıb gətirib bu kəndlərə doldurmuşdular.

Qəssab Yaqubun dükəninin yanında Arakelin dükanıydı, gözucu oranı da nəzərdən keçirdi. Arakelin dükənində işləyən dığanın sifəti satdığı şilə kimi qızarmışdı. Arakel cin gözlərini qıyaraq baxır, Rövşənin belə cəsarət ilə gəlib bazara çıxmasını sindirə bilmirdi. Acığını dığanın üstünə yıxır, erməni gənclərinin fərsiz olduğunu, türklərdən qorxduğunu acıqlı-acıqlı ifadə edir, dığanı danlayırdı. Rövşənin gələn gündən xəbərini almışdı, dükəninin açıq qapısından Rövşənin hər bir hərəkətini izləyirdi. İmkani olsaydı elə bu dəqiqə onu qanına qəltan etdirərdi. Amma təbii ki, günün günortasında, bazarın ortasında bu cəsarətdən məhrumdu, Rövşən də iyirmi il bundan əvvəlki təcrübəsiz, gənc, qorxub

qaçan bir adama oxşamırdı, belə olsaydı, bazara çıxmağa cəsarət edə bilməzdi, həm də Arakel bu ötən müddətdə onu dəfələrlə Bakıda məhv etdirməyə cəhd etsə də, müvəffəq ola bilməmişdi. Həm də belə məqamda daha mühim bir işlə məşğuldu, bu iş başa çatsa, canı nəinki Rövşəndən, buradakı türklərdən birdəfəlik qurtaracaqdı, indi isə yanındakı dığanı danlasa da, özü də səbrlə başlanılmış işin başa çatmasını gözləyirdi.

Bazarda ermənilərin və türklərin dükanları yan-yanaydı və şərqdən qərbə tərəf uzanırdı. Dükanların arasındakı 20-25 metrlik ara məsafədə digər kəndlərdən gələnlər öz matahlarını qoyub satırdılar. Kənardan gələn atlılar və piyadaların əksəriyyəti bazarın o başında yerləşən karvansaranın həyətinə daxil olur, yerbəyer olandan sonra bazara çıxırdılar.

Bazarın ortasında böyük çinar ağacının qarşısında Pirverdinin çayxanası yerləşirdi. Pirverdinin zarafatları çayından ləzzətliydi. Çay içənlərin çoxu çay içməkdən daha çox bura Pirverdinin söhbətlərinə, zarafatlarına qulaq asmağa yığılırdı. Pirverdi hərdən dükanın qapısını açıb başını bayıra çıxarıp, qışqırırdı:

*Ay çay içən, gəl bəri,
Pürreyi çay-məxməri.*

*Əhvalın xoş-hal olar,
Unudarsan dərdləri.*

Pirverdi bu dəfə də qapını açıb başını qapının arasından bayıra tərəf uzadıb, -“Ay çay içən”- deyib qışqırmaq istəyirdi ki, Rövşən gözlərinə sataşdı. Gündəlik bazara gələnlərin nəsil şəcərəsini əzbər bilən Pirverdi gözlərini qıyıb uzun zaman görmədiyi adama baxdı, əlindəki qabları masanın üstünə buraxıb tələsə-tələsə bayıra çıxdı, gəlib Rövşənin boynunu qucaqlayıb alnından öpdü:

-Baba ocağına xoş gəlmisən, Rövşən!..

Pirverdi Rövşənin uşaqlıq yoldaşlarından idi. Çayçı dükanı ona babasından qalmışdı, çayçını işlədir, ailəsinə bir tikə çörək pulu qazanırdı, özü də zarafatından, məzəsindən qalmazdı.

Pirverdinə o biri çayçılardan fərqləndirən bir özəl cəhəti də vardı. Babasından sonra çayçının bir küngünə pərdə çəkib özəl bir guşə düzəltmişdi. Həmən guşəyə də bir neçə kətil və bir masa qoymuşdu. Burada Pirverdinin özəl qonaqları ağırlanırdı. Yəni pərdənin arxasına keçənlər çay içməyə gələnlər deyil, bir tikə çörək yemək istəyənlər olurdu. Burada həm də çaydan fərqli olaraq, erməni Anuşun yerli istehsalından – tut arağı içilirdi. Pirverdi Anuşun yerli istehsalını “ağ aslan” adlandırırırdı.

Pərdənin arxası həmişə dolu olardı. Bu gün nədənsə pərdə arxasının müştərisi olmamışdı. Səhərdən qəssab Yaqubdan aldığı yağlı erkək ətindən bişirdiyi bir qazan taskabab da ocağın qırağında dızıldaya-dızıldaya dururdu. Görünür bu Rövşənin qisməti imiş. Necə deyərlər, qonağın qisməti özündən əvvəl gələr.

Pirverdi Rövşənin qoluna girib dedi:

-Bu gün mənim qonağımsız, sizi heç yərə buraxan deyiləm, Anuşun "ağ aslanı" da yanında.

Dostlar pərdənin arxasında xeyli oturdular. Anuşun istehsalından olan bir litirlik şüşə içilib qurtardı. Pirverdi yeni "şüşə" arxasınca getmək istəyirdi ki, Hayrik yerindən qalxdı, dedi:

-Bu dafa man gətirəcəm.

Hayrikin dükandan çıxmağı ilə qayıtmağı bir oldu, əlindəki bir litrlik şüşəni masanın üstünə qoydu. Pirverdi masanın üstünü yenidən quru meyvələr, səbzələrlə doldurdu.

Məclis davam edirdi. Gecə yarından keçmişdi, çayxanada bu dəstədən savayı kimsə qalmamışdı. Hayrik son bardağı da qaldırıb dedi:

-Rövşan, ela akpercan, halal olsun sana.

Beləliklə Hayrikin gətirdiyi şüşəni də boşaldıb ayağa durdular.

Pirverdi dükanın qapısını arxadan bağlayıb, mizləri qoşalaşdırıb yatdı. Musa ilə Səlim ayrılıb evlərinə getdilər. İçki Hayriki ağıllı-başlı tutmuşdu,

Rövşən onu evlərinə qədər ötürmək istədi. Hayrik çinarın yanından keçəndə birdən-birə başını qaldırıb göy üzünə baxdı. Ay çıxmışdı, hər tərəfi işıqlandırır. Hayrik Aya baxıb,- Günəş çıxıb,-dedi.

Rövşən,- Günəş deyil, Aydır,- dedi.

Hayrik;

- Yok, akpercan, Günəşdir.

Rövşən:

-Aydır.

-Gəl soruşaq.

Daş səkinin üstündə kənardan gəlmiş məzlum bir nəfər oturmuşdu, səhərin açılmasını gözləyirdi. Ona yaxınlaşıb Hayrik soruşdu;

-Ara kirvə, onu görürsən,- deyib Ayı göstərdi,- man deyirəm o Günəşdi, manım arkadaşım deyir Aydır. Ara kirvə, o nədir, ha, san düzünü deyna.

Rövşən dinləndi:

-Mən deyirəm o Aydır, bu deyir yox Günəşdir, sən düzünü deyinən...

Kişi öz-özünə,- "qərib yerdə axşamladıq"- dedi.

Hayrik;

-Nə dedin, kirva...

Kişi qorxuya düşdü, iki sərxoş adam ilə üzləşmək o qədər asan iş deyildi. Fikirləşdi ki, nə desin, necə desin ki, bu adamlardan qurtulsun. "Kirva" deməyindən başa düşdü ki, Hayrik ermənidir. Ürəyində özünü danladı ki, nə olub, nə xəbər ki, gecə qaranlıqdan durub bazara qaçmısan.

İndi mən başıma nə çarə qılım, nə deyim bu gecə vaxtı?! Desəm Aydı, qorxuram, bu daşnak köpəyoğlu məni vurub öldürə, yox, onun tərəfini saxlayıb desəm Günəşdi, axı, necə deyim, Günəş deyil. Həm də o biri bizimkilərə oxşayır, deməzmi, sən müsəlmansan, amma yalan danışırsan. İndi mən neyləyim?

- Ha, noldu, kirva?..

Kəndli dil-dodağı əsə-əsə,-vallah, mən bu kənddən deyiləm,- deyib qaçmağa başladı.

Hayrik onun arxasınca gülürdü;

-Ha, ha, ha...qaçdı, ha...

Rövşən Hayrikin qoluna girib,-gedək,- dedi. Hayriki evlərinə ötürüb öz evlərinə tərəf getməyə başladı. Aşağı körpüdən keçib böyük ala-qapının önündə dayandı. Darvazalar bağlanmışdı. Kənddə haylar ilə türklərin yaşayış məhəllələrinin ayrıldığı yerlərdə ala qapılar tikilmişdi. Ağsaqqallar deyər-dilər ki, əvvəllər bu kənddə ala qapılar olmazdı. Haylar bu yerlərə köçürülüb məskən salandan sonra bir müddət kəndin rahatlığı pozuldu, qarma-qarışıqlıq yarandı, oğurluq halları baş verməyə başladı. Bu səbəblərdən də kəndin ağsaqqalları yığılıb ala qapılar tikdirməyi qərarlaşdırdılar. İndi qapılar gecədən bağlanırdı. Ala qapıların yanında gözətçi bütün gecəni keşikdə dayanırdı. Rövşən darvazanın taqqulbabını taqqıldatdı, gözətçi yaxınlaşıb qapını açdı, Rövşəni içəri buraxdı. Bu gecə gözətçilik edən

Alxan kişinin ortancıl oğlu idi. Rövşən zarafat etmək istədi:

-Qapıları nə bərk-bərk bağlayıbsan...

-Neyniyim, e, ay Rövşən dadaş, son vaxtlar yenə bu hayların arasında pıçhapıç başlayıb. Pıçhapıç ev yıxar deyirlər, gərək ayıq-sayıq olaq.

-Deyirəm axı...

Rövşən fikirləşdi ki, Hayriki onun yanında görünən haylar da onlara birtəhər baxırdılar. Elə Hayrik özü də bir qədər narahat kimi görünürdü. Axıra qədər Rövşəni tək buraxmasa da, hər halda nədənsə ehtiyatlandığı hiss edilirdi.

Yenidən intiligent yadına düşdü. Mizin arxasında saatlarla oturan, bir bardaq çaxırı qurtum-qurtum içib ondan həzz alan intiligent yenə guşə gəlmişdi. Onun söylədiklərindən huşunda qalan misralar Rövşənin qulaqlarında cingildəyirdi:

*Gör necə lərzə gəlib bütün bu meydan oynuyur.
Meydanın ortasında bir sarı şeytan oynuyur.*

İntiligent Qarabağ hakimi İbrahimxəlil xanı da lənətləyirdi: Bilirsən, Dadaş, gorbagor olmuş İbrahim xan gətirdi bunları. Əslində, bilirsən nə var? İbrahim xan da, Cavad xan da şah olmaq istəyirdi. Hər iki xan rus imperiyası tərəfindən aldadılmış və sonra da məhv edilmiş bədbəxtlərdi. Bəlkə də o vaxt Ağa Məhəmməd Şah Qacarın ətrafında birləşsəydilər, heç

bu müsibətlər də başlarına gəlməzdi. Hələ bəzi tarixçilərin yazdığına görə Ağa Məhəmməd Şah Qacarin ölümü də İbrahimxəlil xanın təşkilatçılığı ilə həyata keçirilmişdir.

İbrahim xan 1805-ci ilin may ayının 14-də Gəncənin 20 verstliyində Rusiyanın Qafqazdakı Ordu komandanı general Sisianovun Kürəkçay sahilindəki düşərgəsində bir bədnam himayə müqaviləsi bağlayaraq, rus imperatoruna sədaqət andı içib öhdəlik götürdü. Halbuki, Ağa Məhəmməd Şah Qacarin ölümündən sonra Fətəli Şah müxtəlif güzəştlər hesabına da olsa, Qarabağ xanlığını Rusiyanın himayəsi altına keçməkdən çəkəndirməyə çalışırdı. Fətəli Şah o vaxta qədər heç kəsə etmədiyi güzəştləri İbrahim xana təklif edir, Qarabağ mahalını şah xəzinəsinə çatmalı olan mədaxil ilə birlikdə əbədi olaraq İbrahimxəlil xana verməyi öhdəsinə götürürdü. Bütün bunların müqabilində isə Tiflis və Gəncə yolunun üstündə olan Əskəranın hər iki qalası və Şuşa qalasının ətrafında qazılmış səngərlərin şahlıq qoşunları tərəfindən idarə olunmasını istəyirdi. Amma İbrahimxəlil xan, bilirsən, nə etdi? Bədnam “Kürəkçay müqaviləsi” ilə Qarabağın taleyini qumara qoydu.

Məmləkətin görəcək günləri hələ qabaqdadır. Bu Qarabağ var ha; o Qarabağ yox, qarabattağıdır məmləkətin. Dadaş, sən məndən cavansan, inşallah, yaşayarsan, görərsən, hələ qara günləri var bu

yurdun, bilirsən, elə sizin Əylisin də... bir məmləkətdə ki, kimsə gələ otura, sən də ona tabe olasan, daha o məmləkətdə, demək, sənə yer yoxdu, Dadaş. Qonağı mindirərik çiyimizə, sonra deyərək düşmür. Babam gərək oni çiyinə mindirmədən düşünəydin... Amma qəm eləmə, Dadaş, vur getsin, onsuz da dünya fanidir. Çox fikir eləmə, sözdü deyirəm də. Sözə qaldı, bizə qaldı...

Amma çoxdan intilgentin dediklərini bu gün Mirzə Tahir Əfəndi də demişdi. Elə bil bir-birilərinə dil vermişdilər.

Səhər oyananda gün dağlara yayılmışdı, dağların üzü gülürdü. Əylisin dağları çıpaq olsa da, mehriban idi, isti idi. Həmişə dağları belə gülərüzlü görmüşdü. Bu gün də dağlar gülümsəyir, sanki ona "gəl-gəl" deyirdi. Qəlbində çoxdan çıxmadığı qayaların üstünə çıxmaq, gəzmədiyi dağları gəzmək istəyi baş qaldırmışdı. Bir vaxt Qaçaq Səmədin məskəni olmuşdu bu dağlar.

Bir gecə bir sürü canavar Əlbaba qayasında Qaçaq Səmədin üzərinə hücum keçirlər. Səməd bir daşa söykənib əlindəki xəncər ilə səhər açılana qədər canavarlarla mübarizə aparmışdı. Hava işıqlanandan sonra canavarlar Səmədi buraxıb getmişdilər. Canavarlar işıqda insana hücum etməkdən qorxarlar.

Bu əhvalatı Rövşənə Qaçaq Səməd özü söyləmişdi. Bir də söyləmişdi ki, gərək canavardan qorxmayasan, onlar çox hissiyatlıdırlar. Qorxduğunu hiss etsələr, hücum edib parçalayacaqlar, ancaq qorxmadınsa, mübarizə apardığını görüncə, özləri də ehtiyatlınırlar.

Rövşən qarmaqarışq fikirlər və xəyallar ilə başını bir xeyli yordu. Başında bir keylik vardı, tut arağının təsiri özünü göstərirdi. Özü özünü bir xeyli danladı. O, bura bütün pis əməllərə son qoymağa, tövbə etməyə gəlmişdi. İndi nə oldu bəs? Hələ tövbəyə başlamamış yenidən içkiyəmi qurşanacaqdı? Yaraşardımı? Yox, belə getməz, amma bu dindarlar da heç adama əməlli-başlı bir yol göstərə bilmirdi. Əgər Mikayıl keşiş də bir yol göstərə bilməsə, daha onda kimə inanmaq olar, nəyə etibar etmək olar. Axı, hər işin bir nəticəsi olmalıdır. Tövbənin də nəticəsi olmalıdır, ya yox? Bax, bir ağac əkərsən, ağac böyüyüb meyvə gətirər. Bəs tövbə də belə olmalıdır. Tövbə edib nəticəsini görməlisən. Mən tövbə etməyə gəlmişəm. Düzdür, mən çox naqis işlərlə uğraşmışam, çox adamları döymüşəm, incitmişəm. Amma mən bir kasıbın malına göz dikməmişəm, bir əlsiz-ayaqsız adamı incitməmişəm, bir nəfər də olsun halal pul qazanan adamın evini aparmamışam. Mən yetimin malını yeyənləri döymüşəm, millətin malını oğurlayıb adını "millət atası" qoyanların pulunu əlindən almışam, axı deyirlər oğrudan oğruya

halaldır. Mənim işim hacılarla, ağalarla, neft milyonçularıyla olubdur. Sağ olsun Qoçu Nəcəfqulu da həmişə mənə arxa, dayaq olubdu. Kaş ki, Nəcəfqulu kimi adamlarımız çox olaydı.

Tövbənin də şərtləri ağırdı, amma mən tövbə edəcəyəm. Şeyxülislam, Mirzə Tahir Əfəndi kimi alimlər bir yol göstərə bilmədilər, görək keşis necə, mənim dərdimə bir çarə bulacaqmı?..

Həyət qapısı şaqqıltı ilə açıldı. Fatmabəyim qızı Gülnaz ilə həyətə girdi. Fatmabəyim əllərini dizlərinə çırpıb, yazıq Güllübəyim, yazıq bacım,- deyib ağladı. Fatmabəyim pillələri qalxmağa başladı, Gülnaz da onun ardınca gəlirdi.

-Xalan öləydi, oğul...

Rövşən pillələrin başında qarşıladı xalasını. Fatmabəyim Rövşənin boynunu qucaqlayıb ağlayırdı. Fatma bəyim bir az özünə gəlib Rövşənin boynunu buraxan kimi, bu dəfə də, Gülnaz onun boynunu qucaqladı, o da, Rövşən,- deyib ağladı.

Ağlaşma sona yetməmiş Fatmabəyimin əri Məşədi Kazım gəldi, qonşudan Alxan kişi gəldi. Qonum-qonşu, eşidən, bilən Rövşəni görməyə gəlirdi, ona təskinlik verir, səbir diləyirdilər. Elə bil Rövşənin ata-anası bu gün ölmüşdü, camaat da baş sağlığına gəlirdi. Fatmabəyim qollarını çırmalayıb qızı Gülnaz ilə evdə səliqə-sahman yaratmağa çalışdılar, həyəti süpürüb, qab-qaşığı yuyub təmizlədilər. Yük yerindəki yorğan-döşəyi bayıra çıxarıb

havaya verdilər. Kişilər də həyətin bir küngünə çəkilib gündəlik hadisələri müzakirə etməyə başladılar. Söhbət fırlanıb-fırlanıb yenə də ermənilərdən düşürdü. Aslan baba dedi:

-Vallahi, son günlər bu başı batmışların üçünə bir pıçhapıç düşüb. Dünənə qədər bizim çörəyimizi yeyib adam olanlar bu gün bizi görəndə, elə bil ilan-qurbağa görürlər.

Məşədi Bağır söhbətə qarışdı:

-Vallahi bunların əcəli gəlibdi. Özləri deyər ki, erməninin çıxacağı olanda hal qarışdırar.

- Keçinin əcəli gələndə buynuzunu çobanın çomağına sürtər. Bunlar da belədir. - Bunu da Məmi dedi.

- Ay kişilər, mən deyirəm ki, biz bu Arakelin dərşini verməliyik, o bir zəhərli ilandır. Bu yazıqları da qızışdırıb fitnə-fəsad düzəltmək istəyir,- dedi Bığ Abbas.

Aslan baba bu dəfə də üzünü Rövsənə tutub soruşdu:

- Ay oğul, Rövsən, buraların halı bəllidi, danışmaqla qurtarası deyil, de görək o nöyüt şəhərində nə var, nə yox?

- Elə orda da hərdən şuluqluq olur, Aslan baba. Əslində qara camaatın başını qatırlar. Oyunlar hamısı varlı və hərıs adamlardan törəyir. Sadə camaat; istər türk olsun, istər erməni hər kəs öz hayındadı. Bir tikə çörək üçün gecə-gündüz çalışır.

Fatmabəyim əri Məşədi Kazım ilə samavarı qaynadıb çay süfrəsi düzəltdi. Ayaq üstə duranlar çay süfrəsinə dəvət edildilər. Çaylar içilib, dünyanın gəliş-gedişindən söhbətlər edildi. Sonra da kişilər bir-bir yerlərindən qalxıb getdilər:

-Başın sağ olsun.

-Həmişə evində-eşiyində.

-Allah atana, anana rəhmət eləsin.

-Bu evin işığını sönməyə qoyma, ay oğul.

Gələnlər bir-bir dağılıb getdi. Axırda xalası Fatmabəyim və qızı Gülnaz da getdi. Amma xalası getməmişdən möhkəm-möhkəm tapşırırdı ki, özünə korluq vermə, yeməyə bizə gəl, xalanın dadlı-duzlu xörəklərinin dadına bax. Xalan qurban, sən də kimin var bizdən başqa.

Rövşən də xalasına tez-tez baş çəkəcəyinə söz verdi, amma bilirdi ki, bir tikə çörək üçün heç yerə gedəsi deyil. Bilirdi ki, verdiyi söz xalasını qırmamaq üçündür. Xalası da başa düşürdü ki, Rövşən uşaqlıqdan da orda-burda yeməyi sevməzdi. Hələ rəhmətlik Güllübəyimnin sağlığında da görərdin Rövşən özü üçün ayrıca yemək hazırlayırdı.

Evə tam bir sakitlik çökmüşdü. Milçək uçsaydı səsi gələrdi. Evin səssizliyinə öyrənmişdi, çünki Bakıda da, demək olar ki, bu ötən illəri tək-tənha yaşamışdı. Əvvəllər Bakı mühitinə uyğunlaşa bilmirdi, anasını, atasını gözüyaşlı qoyub gəlmişdi. Özü də daha çox anasının xiffətini çəkmişdi, axı necə

ola bilərdi ki, birdən-birə ən əziz adamlarından ayrılıb tənha yaşamağa məhkum olasan. Misal var, deyərlər ki, mərdiməzarı axtarmağınan deyil, özü gəlib adamı tapır. Rövşəni də belə bir mərdiməzar tapdı, neçə ocağın yanar közlərini söndürdülər. Bir tərəfdə gözüyaşlı atası, anası, digər tərəfdə dərd içində qıvrılan, ömürlük mənəvi əziyyətlərə, təhqirlərə məhkum edilmiş, bulaq suyu kimi saf və təmiz olan Selcan və onun anası Sonya dayanırdı. Nə Rövşənin anası, nə də Sonya bu ağır dərdin altından qalxa bilmədilər. Hər iki ana bu dünyadan gözüyaşlı, nisgilli getdilər.

Qonşu həyətdən uşaq səsi gəlirdi. Kəblə Nacinin nəvələrinin səsi yenə bir-birinə qarışmışdı. Uşaq səmindən gözəl bir nəğmə varmı görəsən? Yaşlılardan çox eşitmişdi ki, dağılsın o ev ki, oradan uşaq səsi gəlməyəcək. Görünür, bu yurdun da qismətinə bu acı həqiqətləri yaşamaq yazılmışdı. Axı, niyə, nəyə görə? Ax, Selcan, mən səni çox sevirəm, çox sevirəm, lap çox sevirəm. Eşidirsənmi məni?

Rövşən özü ilə Selcanın balaca şəklini də gəzdirirdi. Yataq otağının baş tərəfində divardan isə Selcanın böyük portretini asmışdı. O vaxtdan da kimsə bu portretə toxunmamışdı. Anası rəhmətlik Güllübəyim ara-sıra portretin tozunu almış, həsrətli-həsrətli gəlini olmalıykən bədbəxtliyə uğrayan nakam taleli bu qıza baxmışdı.

Bu portret bu evdə hər şeyi əvəz etmişdi; doğrulacaq uşaqları da, o uşaqların xoşbəxt gülüşlərini də. Bu evin kədəri də, sevinci də bu portretdən baxan qızdan asılıydı. Portretin qəribə tarixçəsi vardı.

Rövşən gənclik vaxtlarında rəssamlıq ilə də məşğul olurdu. Bu həvəs onda lap uşaqlıqdan başlamışdı, mədrəsədə oxuduğu zaman yoldaşlarından onu fərqləndirən cəhətlərdən biri də xüsusi rəssamlıq istedadına malik olmasıydı. Əvvəllər gül-çiçək, meyvə şəkili şəkən Rövşən sonra dostlarının portretlərini çəkməyə başladı. Bir dəfə Selcan niyə onun portretini çəkmədiyini qəribə bir tərzdə bildirdi. Bağın kənarında ağ çay daşının üstündə qoşa oturmuşdular. Selcan ayağa qalxıb dedi:

- Eşitmişəm dostlarının şəklini çəkirsən, hamı sənənin rəssamlığından danışır.

- Rəssamlıq deyəndə, yəni əl öyrəncəyi, elə-belə başımızı qatırıq.

- Rövşən sizdə bir misal var ha deyərlər. O necədir, molla haqqında? Mollaya deyirlər arvadın gəzmək sevəndi, necədi o misal?

- Bilirsən, söhbət Molla Nəsrəddin xocadan gedir. Molla Nəsrəddin xoca çox ağıllı adam olub, bir az da məzəkeş imiş. Onun sözləri lətifəyə çevrilib ağızlara düşübdü.

- Yaxşı, bildik, o misal necəydi?

- Hə, bir gün bir qrup adam Molla Nəsrəddinə sataşmaq istəyir. Fikirləşirlər ki, necə edək ki, xoca əfəndini pərt salaq. Ona görə də arvadı ilə bağlı bir söz qoşub Mollanı acılamaq istəyirlər. Həqiqətdə isə Molla heç o vaxt evlənməmişdi. Birisi Mollaya deyir: - " A Molla, deyirlər, arvadın bərk gəzəyəndi.

Molla Nəsrəddin xoca da belə cavab verir:

- Görəndə soruşun, bəs bizə niyə gəlmir?"

Adamlar gülüşür və gedirlər.

-Bax görürsən, Molla nə qədər arif adammış, amma sən...

-Mənə aydın oldu, qara qızın dərdi varmış. İstəyirsən sənə də portretini çəkim, gülüm, musmus deyincə, bir dəfə Mustafa deginən də...

-Ya mən demədim, bunu sən dedin.

Selcan yaxınlaşıb Rövşən ilə üz-üzə durdu və Rövşənin burnuna bir çırtma vurdu. Rövşən qollarını açıb Selcanı qucağına alıb yaşıl çəmənin üstünə qoydu, özü də onun yanında uzandı. Qeyri-ixtiyari dodaqları pıçıldadı:

*Çərşənbə günündə, çeşmə başında,
Gözüm bir alağöz xanıma düşdü...*

Sabahı Rövşən Selcanın portretini işləməyə başladı. Əvvəlcə nabroskalar etdi, kağız üzərində cizgilər canlandıqca oradan ikinci Selcan boy-
lanmağa başladı. Selcanın portreti hazır olanda, təbii

ki, Rövşənin mükafatı da dadlı öpüşlər oldu. Amma portret bir yox, iki oldu. Birini Selcana verdi, birini də özü üçün saxladı.

Rövşən neçə gündü keşiş Mikayıl ilə görüşəcəyi bu anı gözləyirdi. Daş kilsənin qapısından içəri keçəndə başını əydi. Kilsənin böyüklüyü ilə qapısının kiçikliyi tərs mütənasibdi. Qapıdan keçib başını qaldırdı, kilsənin düz ortasında dairəvi günbəzdən süzülən işıq zolaqları yarımqaranlıqı çarpaz şəkildə kəsərək yayılırdı. Keşiş Mikayıl taxta şəbəkənin yanında taxt kimi düzəldilmiş oturacaqda əyləşmişdi. Uzun saqqalı ağarmışdı, əlindəki İncilə baxırdı. Rövşən bir qədər də yaxına gəlib baş əydi, keşişə ehtiramını bildirdi. Keşiş qarşısında dayanan orta yaşlı adama diqqətlə baxdı, lakin tanıya bilmədi, nə haylara, nə də ermən tayfasından olan türklərə oxşayırdı, daha çox yerli türkləri xatırladırdı, hər ehtimala qarşı soruşdu:

-Hayes, turkes?

-Türkəm, müqəddəs ata.

Keşiş Mikayıl özü də xristian türklərdəndi, amma bu adamı öz aralarında heç görməmişdi:

- Müsəlman?

-Bəli, müqəddəs ata.

-Nə əcəb kilsəyə gəlmisən?

-Məni Mirzə Tahir Əfəndi sizin yanınıza göndəribdi.

-Mirza Taxir afəndi böyük alimdi. O, elə belə səni bura göndərməz, de görüm, dərdin nədir?

-Müqəddəs ata, mənim heç bir dərdim yoxdur, amma çox bəd işlərlə məşğul olmuşam, etdiyim əməllərimə görə peşmanam, tövbə etmək istəyirəm.

-Oğlum, peşmançılıq tövbənin başlanğıcıdır. Əcəb ki, sən bu fikrə gəlmisən. Rəbbimizin tövbə qapısı bütün qulları üçün həmişə açıqdır. Axı sən müsəlmansan. Nə üçün Mirzə Tahir əfəndi özü sənin tövbə etməyinə vəsilə olmadı bas?

-Müqəddəs ata, müsəlman olmağına müsəlmanam, amma mən bir müsəlman kimi özümü aparmamışam, içki içib, oğurluq etmişəm, nahaq işlər görmüşəm, günahlarım çoxdur, lap çox...

-Rəbbimiz rəhimli və mərhəmətlidir. Tövbə edərsən, günahların bağışlanar.

-Müqəddəs ata, mən tövbə etmək istəyirəm, amma bir arzum var.

-O nə arzudur, oğlum?

-Arzum belədir; mən tövbəmin nə vaxt qəbul olunacağını bilmək istəyirəm. Necə edim ki, Uca Yaradan tərəfindən tövbəmin qəbul edildiyini mən bu dünyada görə bilim. Məni narahat edən budur, nə olar, mənə kömək edin.

Bir anlıq sükut yarandı. Keşiş Mikayıl fikrə getdi, alnını ovuşdurdu, sonra bu qəribə müsahibinə bir daha diqqətli nəzərlərlə baxdı:

-Oğlum, tövbə qapısının açarları Allahın əlindədir, tövbənin qəbul olunub olunmadığını yalnız özü bilər. Bizim elmimiz hələ o dərəcəyə çatmamışdır, mən acizəm, oğlum. Ancaq yenə də sənin ümidini qırmaq istəmirəm. Öz dininizə uyğun olaraq tövbə etməyin məsləhətdir. Allah köməyin olsun.

Rövşən keşiş Mikayıldan da əlini üzüb korpeşiman geri qayıdırdı. Artıq tam bir ümitsizlik yaranmaqdaydı. Evə getməyə də tələsmirdi, onsuz da evdə gözləyən yoxdu, bu dünyada tək-tənha idi. Neyləsin, yenidən Bakıya, nöyüt şəhərinəmi qayıtsın? Nə ümidlər ilə gəlmişdi baba ocağına. Ümidləri qırılırdı. Mirzə Tahir Əfəndi kimi bir alim də dərdinə dava edə bilmirdi. Onun suallarının cavabı nə vaxt veriləcəkdi? Bu müqəddəs yeri, bu müqəddəs məkanı, arzularının vətəni, hər daşı, kəsəyi doğma olan bu torpağı yenidən tərk edib getsinmi? Axı, niyə?

Bu düşüncələrlə addımlayırdı, gəlib bazara çıxdı. Çınarın qarşısında qələbəlikdi, yaxınlaşıb baxdı. Adamlar aşiq Məsum Tağının ətrafına yığılmışdı, gözləyirdilər ki, aşiq nə vaxt vəcdə gəlib oxuyacaq. Aşiq Məsum Tağı isə hamını intizarda qoyaraq sazını kökləyirdi. Aşiq Məsum Tağı

haqqında hələ gəncliyində eşitmişdi, söhbətlərinə də qulaq asmışdı.

O vaxtlar deyirdilər ki, Aşiq Məsum Tağıya vergi verilibdi. Bədahətən şeirlər deyir, heç kəsin eşitmədiyi havalar çalır, oxuyurdu. Amma sevdiyi qız ona qismət olmamışdı. Odur ki, həmişə dünyanın vəfasızlığından, çərxi-fələyin gərdisindən şikayət ruhlu qoşmalar qoşurdu. Mizrabı hər dəfə sazın simlərinə dəyəndə bir dünya ahu-nalə ələnirdi. Dərdli aşiq idi, çox dərdliydi. Oxuyanda gözlərini yumur, sanki bu dünyadan ayrılırdı. Nəhayət, aşiq Məsum Tağı bir neçə qoşma dedi, oxudu. Arada bir dayanıb bir bardaq çay istədi, o zaman Rövşənin də onu dinləyənlərin arasında olduğunun fərqinə vardı və ucadan onu salamladı:

- Rövşən, xoş gəlmisən.

-Xoş gününüzə gələk.

-Bir dübəndi də sənəin şərəfinə, a Rövşən.

Aşiq Məsum Tağı daha da şövqlə oxudu. Qulaq asanlar aşığa nəmər verdilər, sonra söz yenə gündəlik hadisələrdən, bazardakı qiymətlərdən düşdü. Rövşən aşığın cibinə bir onluq qızıl qoydu.

Aşiq Məsum Tağı Rövşəni kənara çəkdi, ikilikdə xeyli söhbət etdilər. Nəhayət Rövşən buraya qayıtmaqda məqsədinin tövbə etmək olduğunu, lakin din adamlarının ona bir düzgün yol göstərə bilmədiklərini də Aşiq Məsum Tağıya bircə-bircə söylədi. Əlacsız duruma düşdüyü hər sözündən bəlli

olan Rövşənin bu halı Aşıq Məsum Tağının gənclik vaxtlarında özünün qarşılaşdığı əhvalatları yadına saldı. O çətin zamanlarda Aşıq Məsum Tağının köməyinə Ağ Dədə yetmişdi. Ağ Dədə indi çox qocalmışdı, amma hər halda Aşıq Məsum Tağının bildiyi qədərincə hələ bu ətraf mahallarda Ağ Dədəyə bərabər bir kəramət əhlinə kimsə rast gəlməmişdi. Elə bil ki, Allah-təala özü bu gün Aşıq Məsum Tağını Rövşənin qənşərinə göndərmişdi ki, ona Ağ Dədə haqqında məlumat versin. Əslində Aşıq Məsum Tağı dünəndən uzun bir səfər üçün Təbrizə getməliydi. Amma karvanın yubanması səbəbindən gedə bilməmişdi. Görünür bu da bir qismət imiş. Aşıq Məsum Tağı Ağ Dədəni görməyin yollarını da Rövşənə söylədi:

- Aladaşı tanıyırsan?

- Bəli.

- Deməli, belə; müsəlman qəbiristanlığının sonundan Aladaşa tərəf bir yol gedir. Aladaşa çatmamış köhnə bir məbəd var və məbəddən sonra da uzun bir dərə ta dağların içərilərinə uzanır. O dərənin lap yuxarı başında bir mağara vardır. Ağ Dədə deyilən abid o mağarada yaşayır. Ağ Dədə mərasim zamanları məbədə gələr, qalan bütün ömrünü ya həməən mağarada ibadətlə keçirər, ya da dağları qarış-qarış gəzib dolanar, dərman bitkiləri toplayar. Ağ Dədə bütün elmlərə vaqif adamdır.

Sənin dərdinin çarəsini bilsə-bilsə o bilər. Get, Ağ Dədəni gör, dərdini ona danış, yolun açıq olsun.

Rövşən daha bazarda durmayıb Ağ Dədə ilə görüşmək üçün yola çıxdı. Ağ Dədəyə tez çatmaq, onu tapıb dərdinə əlac diləmək üçün kəsə yolla getməyi qərara aldı. Ağ Dədə haqqında əvvəllər də eşitmişdi, amma heç vədə onu görə bilməmişdi. Haqqında yayılan söhbətlərdə onun insanlardan uzaq olduğu, tənha yaşadığı məlum olurdu. İndi də onu görə biləcəyinə tam əmin olmasa da, hiss edirdi ki, elə bil hansısa bir qüvvə onu Ağ Dədəyə tərəf dartırdı.

Yolu Xoşkeşin məscidinin qarşısından keçirdi. Məscidin qabağında balaca bir çeşmə vardı. Çeşmənin yanında əkilmiş tut ağacı az qala məscidə boy verirdi. Məsciddə avazla oxunan Quran ayələrinin əzəməti insanı yoldan saxlayır, düşündürürdü. Rövşən ayaq saxladı, vaizin səsinə ara verilənə qədər gözlədi, sonra yoluna davam etdi. Xoşkeşin dağlarının ətəklərindən keçib qədim qəbiristanlığın üst tərəfinə gəldi. Ötən gün valideynlərinin məzarlarını ziyarət etdiyi qəbiristanlıqda kimsə gözə dəymirdi. Qəbirlər yan-yanı düzülüb gedirdi. Hündürlükdən qəbiristanlıq əl içi kimi görünürdü. Qəbiristanlığın altından keçən yol Arazı qədər uzanırdı. Buradan Arazı qoynuna almış Əylis düzü, Arazın o biri tərəfində çiyinini göylərə söykənəcək edən Kəmki dağı açıq-aşkar görünürdü.

7-8 km-lik məsafədə böyük bir orman, yaşıllıq vardı – Əylisin məşhur meyvə bağları.

Əylisin meyvələri dünyada şöhrət qazanmışdı. Ağ kahatı cəvizi, Abutalıbı əriyi, buna balyarım da deyirdilər, daş badamı, alması, armudu, alma boyda albuxaraları, gilası, alçası, tutu, heyvası əvəzəlməzdi. Bu bağlarda ağaclar xüsusi səliqə, səhmanla əkilmişdi, bir-birindən müəyyən məsafədə aralı olması günəşin paylanması görə tənzimlənmişdi. Bu bağlar dədə-babadan əylislilərin iş yeri, qazanc yeri idi.

Bağlar əsasən çeşmə suları ilə suvarılırdı. Əylis dağlıq ərazi olduğundan bütün çeşmələrin başlanğıc nöqtəsi dağların ətəklərinin altına gedir, yerin 10-15 metrlik qatlarından sızan sulardan mayalanırdı. Əylisin çıpaq dağlarının qoynunda yatan minerallar çeşmə suları ilə yuyularaq bağa-bostana gəlirdi. Həmənlərdə həll olmuş minerallar meyvələrin tərkibinə keçir, meyvələrin ləzzətini artırır. Dağların döşündə isə suya davamlı badam və üzüm bağları salınmışdı.

Rövşən Qıraqqarın üst arxı boyunca uzanan cəviz ağaclarının kölgəsi ilə gedirdi. Əylisçayın suyu bu arx ilə ta Aladaşın ətəklərinə qədər salınmış bağlara can verirdi. Bu bağların baş tərəflərində böyük hovuzlar tikilmişdi. Əylislilər belə hovuzları göl adlandırırdılar. Rövşənin yadına Qıraqqarın hovuzunda çimdikləri günlər düşdü. Qıraqqarın

hovuzu çay suyu ilə doldurulduğundan həmişə isti olurdu. Çeşmə suları ilə doldurulan hovuzların suyu isə sərin olurdu.

Rövşən Aşıq Məsum Tağının dediyi məbədə çatmışdı, ancaq məbəddə kimsə görünmürdü. Ağ Dədə çox güman ki, daimi məskəni olan uzun dərənin dibindəki mağarada olacaqdı. Mağaranın yolu cığırlardan keçirdi. Cığırların ətrafında böyürtkən kolları bitmişdi. Bu cığırlar ilə gediş-gəliş az olduğundan cığırı tamamilə ağzına almış böyürtkən kolları Rövşənin paltarına yapışır, tikanları əl-qolunu cızırdı.

Nəhayət, Rövşən böyürtkən kollarının uzanan rişələrini özündən kənarlaşdıraraq kənarlaşdıraraq mağaranın qarşısına gəlib çıxdı. Mağaranın girişindən süzülən işıq zolağı mağaranın içində toz kimi yayılırdı. Mağaranın yuxarı başında Ağ Dədə bir dəri üzərində bardaş qurub oturmuşdu. Qarşısında yanan ocağın közlərinin işartısı Ağ Dədənin nurlu sifətini bir az da işıqlandırmışdı. Ağ Dədə həddindən artıq arıq və yaşlı bir adamdı. Çiyinə tökülmüş saçları, sinəsinin ortasına qədər sallanmış saqqalı ağappaqdı. Ağ Dədənin qaşları da ağarmışdı. Ağ Dədə balaca qara gözlərini qıyaraq mağaranın girişindən düşən işığın qarşısını kəsən kölgəyə baxdı. Kölgənin bir adam olduğunu hiss edincə nazik, zəif əlini qaldıraraq işarə ilə adamı içəriyə dəvət etdi. Rövşən bir addım içəri keçib dayandı. Ağ Dədə

yanına qoyduğu çubuğu götürüb qarşısındakı ocağın közlərini qarışdırdı, sonra çubuğu yerə qoyub əllərini ocağa tərəf uzatdı, isidib bir-birinə sürtdü.

Gördüyü mənzərəni heyranlıqla izləyən Rövşən nə deyəcəyini, nə edəcəyini kəsdirə bilmirdi. Ağ Dədə zəif xırıltılı səslə dilləndi:

-Yaxın gəl, oğlum.

Rövşən gəlib Ağ Dədənin qarşısında dayandı:

-Salam olsun, Ağ Dədə.

-Tanrı yar olsun, oğlum.

Ağ Dədə başını qaldırıb Rövşənə baxdı.

Rövşən Ağ Dədənin baxışlarının nüfuzundan gözlərini yayındırmağa çalışdı. Nə deyəcəyini, necə edəcəyini heç cür kəsdirə bilməyən, ani düşüncələrin məngənəsində bütün varlığı ilə sıxılıb qalan Rövşən bir başa mətləbə keçməyi üstün tutdu:

- Dədə, mən tövbə etmək istəyirəm.

Ağ Dədə yerində vurnuxub bir qədər dikələn kimi oldu. İndiyə qədər kimsə ona tövbə etmək haqqında müraciət etməmişdi. Ağ Dədənin yanına əsasən mərzəli, sağalmaz dərdlərə düçar olanlar gələrdi. Ağ Dədə də onların dərdinə çarə edər, şəfali otlardan hazırladığı dərmanlar verərdi. Bu qərribə adamın müraciəti Ağ Dədəni heyrləndirmişdi.

- Oğlum, bu nə tövbəsidir? Sənin günahın nədir?

- Dədə, mənim günahım çoxdur, saymaqla qurtarası deyil.

- Uca Yaradan rəhimlidir, oğlum, nə qədər günahın olsa, yenə də bağışlar, yetər ki, bəd işlərdən uzaq olasan.

- Dədə, mən tövbə etmək istəyirəm, amma həm də istəyirəm ki, tövbəmin qəbul olunduğunu bu dünyada görüm, bu, mümkündürmü? Mənə bir yol göstərin, Dədə...

Ağ Dədə fikrə getdi, gözlərini yumub, dodaqaltı, pıçılıyla öz-özünə xeyli danışdı. Rövsən nə qədər diqqət verdisə, bir şey anlaya bilmədi, Ağ Dədə nə danışdı, kimiylə danışdı başa düşmədi. Ağ Dədənin halında da bir dəyişiklik vardı, sifəti daha da nurlanmışdı. Rövsənin gözləri ağrıyır, göz qapaqları yumulurdu, Ağ Dədəyə baxa bilmirdi, yerə baxırdı. Bir qədər keçdikdən sonra Ağ Dədənin səsinə eşitdi:

-Mümkündü, oğul.

Rövsən başını qaldırıb yenidən Ağ Dədəyə baxdı. Ağ Dədə əvvəlki halına qayıtmışdı. Rövsən dilləndi:

-Dədə, mənə bir yol göstərin.

-Oğul, o ocaqdan bir kösəv götürərsən,- deyib Ağ Dədə ocağa işarə etdi,- buradan aşağıda bir dərə var, o dərəyə gedərsən. Dərənin kənarında bir düzənlik var, ordan yolçular keçib gedər. Dərənin baş tərəfini qazıb ordan su çıxararsan, kösəvi düzənlikdə əkərsən. Bil ki, kösəv göyərəndə Uca Tanrı sənə tövbəni qəbul edibdi.

-Dədə, məgər kösəv göyərərmi?

-Göyərər, oğlum. Əgər sən sidqiylə tövbə edib, onu becərsən, kösəv mütləq göyərəcəkdir.

-Dədə, sizə söz verirəm. And olsun Uca Tanrıya, mən sidqiylə tövbə edirəm, bütün pisləklərdən uzaq olacağam.

- Uca Tanrı yar olsun, oğul.

Rövşən ocaqdan bir kösəv götürüb mağaradan ayrıldı. Ağ Dədə Rövşən gözdən itənə qədər onun arxasınca baxdı.

Rövşən Ağ Dədənin nişan verdiyi yerə gəldi. Bu yer Ağ Dədənin mağarasından şərq tərəfdə geniş bir ərazi idi. Ərazinin baş tərəfi dərəyə söykənirdi, ətrafda kol-kos bitmişdi. Rövşən qollarını cırmalayıb işə başladı. Əvvəlcə sahənin dərəyə bitişik yerindəki kol-kosu təmizləyib su axtardı. İki-üç gün qazıntı işi aparıb dərədən suyun gözünü tapdı, sonra arx çəkib suyu sahəyə çıxartdı. Bir dərin çala qazıb kösəvi basdırdı. Su arxını uzadıb kösəvin yanına gətirdi və kösəvi suvardı.

Kösəvin ətrafında güllər, çiçəklər əkdi. Tədricən kösəvin ətrafında əkdirdi güllər, çiçəklər boy atıb yaşillandı, gözoşşayan bir guşəyə çevrildi. Gördüyü işdən zövq alan Rövşən burada böyük bir su hovuzu da tikdi. Gecə-gündüz yorulmadan çalışan Rövşən burada yaranan gözəlliyə məftun olub bütün gününü burada keçirirdi. Yaşıl alan genişləndikcə yoldan ötənlərin diqqətini cəlb edirdi. Yaşillığın

ortasında qaralan kösəv isə eləcə dururdu, göyərmirdi ki göyərmirdi, kösəvdə həyat əlaməti görünmürdü. Bütün dost-tanışlarından ayrılıb özünü bir dərədə məhkum etmiş Rövşənin haqqında şaiyələr yayılır, yaxın bildikləri kösəvin göyərəcəyinə olan inamını sındırmağa çalışırdılar. Rövşən isə hər gün kösəvi suvarır, Ağ Dədənin dediyi sözləri yadına salıb təskinlik tapırdı: “Göyərər, oğlum. Əgər sən sidqiylə tövbə edib, onu becərsən, kösəv mütləq göyərəcəkdir”.

Ağ Dədə Rövşən gedəndən sonra oturduğu dərinin arxasındakı qara daşa söykənib mürgülədi. Yuxu ilə reallıq arasında Rövşən ilə olan söhbətini son detallarına qədər xatırladı. Bu qərribə adamın başının üstündə bir işıq haləsi vardı. Ağ Dədə başa düşürdü ki, bu vaxta qədər gözlədiyi adam gəlib çıxmışdı. Ağ Dədə ona verilmiş missiyanın sona gəldiyini anlayırdı. Burdan o tərəfə Uca Tanrının öz ixtiyarında qalırdı.

Ağ Dədə səhərə yaxın oturduğu yerdən qalxdı, ocağın közlərini çubuqla bir yerə toplayıb üstünü küllədi. Yüz il də qalsa bu ocaq gələcək nəsillərə od saxlayacaqdı. Mağaranın girişinin yan tərəfində olan qara daşı ortalığa çəkib getdi. Bu, Ağ Dədənin burada olmadığını bildirən əlamətiydi. Ağ Dədə üzü dağ yuxarı getməyə başladı. Dan yeri sökülürdü, hava işıqlanırdı, Ağ Dədə uzaqlaşdı görünməz oldu.

Rövşənin haqqında danışılan dedi-qodular kəndi bürümüşdü. Çoxları “ağlı qaçıb, başı xarab olub,”- deyib arxasınca gülürdülər. Rövşən isə əqidəsinə sadıq qalaraq öz işini davam etdirir, adamları inandıra bilmədiyindən onlardan uşaqlaşır, kəsəvin göyərəcəyi günü gözləyirdi. Tək nigarançılığı Ağ Dədəni görə bilməməsiydi. Bir neçə dəfə Ağ Dədənin mağarasına baş çəkmişdi, məbədə getmişdi, amma Ağ Dədədən soraq verən olmamışdı. Ağ Dədə qeyb olmuşdu, onu heç yerdə görən yoxdu.

Əylisdə ermənilərin arasında pıçhapıç genişlənməmişdi. Rövşən ermənilərdə başlayan bu soyuqluğu hiss edir, münasibətlərin günü-gündən gərginləşdiyinin fərqinə varırdı, lakin onun dediklərinə əhəmiyyət verilmir, son zamanlarda onun psixi durumunda xəşagəlməz halların baş verməsi haqqında deyilənlər istər-istəməz adamlarda bir şübhə yaradırdı. Bu səbəbdən Rövşən özü də insanlardan uzaqlaşır, duyduğu, eşitdiyi, hiss elədikləri ilə ilgili qəti bir qərar qəbul edə bilmirdi.

Qafan tərəfdən acı xəbərlər gəlməkdə davam edirdi. Xəbərlərdə Oxçu, Şabadın, Atqız, Pirdavdan kəndlərində türklərə qarşı aparılan sıxışdırmalardan söhbət açılır, tək-tək adamların döyülüb incidildiyi söylənilirdi. Daha sonra Nuhgədihdən Əylis bazarına yağ-pendir satmağa gələnələr Oxçuda bir

türk çobanının çöldə öldürüldüyü xəbərini gətirdilər. Çobanı öldürəni görənlər olmamışdı, amma Oxçu camaatı bu işi ermənilərin gördüyü qənaətində idilər.

Qafanın türklərlə ermənilərin birgə yaşadığı kəndlərdə gecələr üzü örtülü adamların türk evlərinə olan basqınları haqqında da söhbətlər yayılırdı. Əylisdə də gecələr Arakelin evində yığıncaqlar keçirilməsi xəbərləri eşidilirdi.

Türk icması kəndin durumundan narahatdı, hər gün ətraf kəndlərdən gələn xəbərlər yaxşı heç nə vəd etmirdi. İcma qərara aldı ki, Şah Abbas məscidində yığılıb tədbir görsünlər. Kəndin sayılan ağsaqqalları, cavanlar məscidə dəvət edildilər. Hacı Nəcəf, Hacı Qurbanəli, Mirzə Tahir Əfəndi, Molla Nurməmməd, Kəblə Əhməd, Məşədi Kazım, Məşədi Bağır, Aslan baba, Bığ Abbas, Bəyməmməd, Alxan kişi, gənc müəllim Mirzə Rahab və s. yığıncaqda iştirak edirdilər. Rövşən bu yığıncağa dəvət olunmasa da evlərinə baş çəkməyə gedərkən təsadüfən məsciddə qələbəlik olduğunu görüb içəri keçdi. Çox danışıqlardan sonra Hacı Nəcəf ayıq-sayıq olmaq, ermənilərin törədə biləcəyi hər hansı bir hadisəyə hazır olmaq haqqında təlimat verdi. Qərara alındı ki, üç nəfərlik nümayəndə heyəti ermənilərlə görüşüb son vaxtlar yaranmış gərginliyə aydınlıq gətirsinlər. Nümayəndə heyətinin tərkibinə Hacı Nəcəf, Mirzə Tahir Əfəndi və Alxan kişi seçildilər. Görüş üçün özünü

ermənilərin rəhbəri kimi qələmə verən Arakelə xəbər göndərildi.

Arakel təklifi alar-almaz hazırlığa başladı. Arakel fikirləşirdi ki, hələlik türklərlə mehriban danışıb, səmimi rəftar etməklə onları arxayınlaşdırmaq lazımdır. Nümayəndə heyətinin toplanıb görüş istəməsi Arakeli ziyada narahat etsə də, özünü səmimi aparmağa çalışır, səbr edirdi. Görüş Arakelin təklifi ilə onun üç mərtəbəli evinin qarşısındakı balaca həyətdə baş tutdu. Erməni tərəfdən Arakel keşiş Mikayıl və Petrosu tərkibə daxil etmişdi. Altı kişi tut ağacının altında oturub çay içə-içə Əylisin taleyindən danışdılar. Hacı Nəcəf sözü belə başladı:

-Arakel kirvə, bilirsən ki, Əylis türkləri bu kənddə sizin babalarınıza qucaq açıb yer verdilər. Biz də əlbir olub burada birlikdə bu günə qədər çox mehriban yaşadığımız. Amma son zamanlar ayrı-ayrı yerlərdən qulağımıza gələn səslər, düzü bizi narahat etməyə bilməz. Biz istəmirik ki, qucaq açıb qoyunumuza aldığımız dostlarımız ilə aramızda narazılıq yaransın. Elə bilirəm ki, siz də bu barədə xeyli dərinə düşünməlisiniz. Fəqət ki, indi bəzi yerlərdə bir para cavanlar məxşuşluq salmağa səy edirlər. Dəxi bizim borcumuzdur, onların qarşısını alıb düz yola dəlalət edək.

- Düz yola çağırmaq Rəbbimizin hər bir bəndəsinin boynunda olan şərafəti-nişanəsidir, - deyərək Mirzə Tahir Əfəndi əlavə etdi.

Keşiş Mikayıl da söhbətə qoşuldu:

- Uca Allah bütün insanları Adəm və Havvadan qardaş olaraq yaratmışdır. Dinimiz və inanclarımızda fərqlər olsa da, hamımız bir Allaha bağlıyıq. Bax, mən həmişə Mirzə Tahir əfəndini özümə kardeş bilmişəm.

-Evet doğru. Ben də Mikayıl efendini özümə kardeş və dost biliyorum. Şimdi yapacağımız iş şudur; bu kardeşliyi qorumaq, arxayınlıqla yaşamaq.

Arakel ürəyində "siz necə istərsiz düşünün, amma bu xamır çox su aparar",- deyə fikirləşdi. İndi isə türkləri arxayınlaşdırmaq, vaxtı gələndə ehtiyatda olan qüvvələri hərəkətə gətirib onları darmadağın etmək, cənnət Əylisi birdəfəlik ələ keçirmək lazımdı. "Bala İstanbul" adlanan bu yurd ermənilərin baş kəndi olmalıydı. Arakel yaxşı bilirdi ki, Əylisi ələ keçirmək bütövlükdə Naxçıvanın taleyini həll etməyə bərabər idi. Əylis ələ keçərsə, ermənilər bu torpaqlarda əbədi olaraq məskunlaşacaqdı. Amma hələ ki, komitənin qərarı açıqlanmamışdı. Arakel gözləyirdi, o zaman mütləq gələcəkdi, hələ gəlməmişdi. Arakel Hacı Nəcəfə üzünü tutub dedi:

-Kirva, ela man həmişə dostluğun tərəfdarı olmuşam. Biz türkləri çox sevarız. Bizim babalarımız bu topraqlarda birgə yaşamışlar, biz da yaşarız.

Kənardan bir dığa Arakeli işarə ilə çağırırdı. Arakel oturanlardan üzrxahlıq edib ayağa durdu.

Bağçadan bir qədər aralandı. Anastas gəlmişdi. Anastas “mən hazırım”,- dedi.

-İndi olmaz, - dedi Arakel.

- Arakel ağa, belə fürsət ələ düşməz. Razılıq ver, üçünü də elə burda gorbagor edək. Bunları aradan götürəndən sonra türklər özləri bu torpaqları qoyub qaçacaqlar. Aşığın saqqasını vururlar, Arakel ağa.

- Mən də biliram aşığın saqqasını vururlar. Anastas, man xəbar gözləyirəm, xəbar gəlmədən bir iş görə bilmərik. Bu günə, sabaha mütləq xəbar gəlib yetişər. Talasma, hər işin öz vaxtı var. Türklər demiş: “Qoca çox tələsər, armud vaxtında yetişər”. Gözlə.

Arakel yenidən oturanların yanına qayıtdı. Arakelin ayrılmağı Hacı Nəcəfdə şübhə yaratmışdı. Bu nanəcib ermənidən nə desən gözləmək olardı. Odur ki, vaxt itirmədən getmək lazımdı. Hacı Nəcəf ayağa qalxdı:

-Arakel, biz gəlib sözüümüzü dedik. Bu torpaqlarda hüzur olması sizin də xeyrinizədir. Bu hüzur pozularsa, səndən bilərik. Papağını qoy qabağına yaxşı-yaxşı fikirləş.

-Kirva, ela məzhab haqqı, man da hüzur istəyirəm,- dedi Arakel.

Xudahafizləşib ayrıldılar. Hacı Nəcəf başa düşürdü ki, işlər heç də yaxşı getmir, hər an, hər dəqiqə ara qarışa bilərdi. Əylisdə bütün bu işlərin başında Arakel dururdu. Amma Arakel gözləyirdi, nəyi gözlədiyini bilirmirdi.

Arakel türkləri yola salandan sonra arxalarınca deyindi:

- Bu gün buradan salamat getdiz, amma tezliklə yenə də görüşarık. Bu torpaxlar siza mazar, biza bazar olacax.

Hacı Nəcəf ağa Əylisin ən varlı türklərindənədi. Bu günə qədər sözünün üstünə söz deyən olmamışdı. Əylisdə, Vənənddə, Azadda böyük meyvə bağları, tut plantasiyaları vardı. Əylisdə açdığı ipək fabrikasında Avropada istehsal olunmuş toxuculuq dəzgahları qurdurmuşdu. İstehsal edilən ipəyi də Avropa bazarlarına göndərərđi. Mükəmməl təhsil almışdı, rus, fransız, fars və ərəb dillərini bilirdi. Son zamanlar ətraf kəndlərdə baş verən hadisələri təhlil edir, Əylisdə sabitliyi qoruyub saxlamaq məqsədi ilə yorulmadan çalışırdı. Türk icmasının yığıncaqlarında xüsusi dəstələrin düzəldilib sayıqlığı qorunmaq işinin də təşkilatçısı Hacı Nəcəf ağaydı.

Ayka son günlərini çox ağır keçirirdi. Bir tərəfdən Tamaranın özündən sonra tək-tənha qalacağından narahat olur, digər tərəfdən də özünün dəfninin necə olacağını düşünürdü. Ayka çox istərđi ki, məzarı oğlunun yaxınlığında olsun. Lakin oğlunun günahkar adlandırılaraq basdırılması onu

çox pərişan edirdi. Oğlunun dəfnində varlı ermənilərin kənarında qalması, sonradan ailəyə qarşı ermənilərin ümumi münasibətinin pisləşməsi səbəbindən onun özünün də dəfnində xoşagəlməyən halların baş verəcəyi bu başdan bəlliydi. Bu səbəbdən də neçə illər idi ki, ürəyindən keçən fikirlərini ürəyində boğur, düşünürdü.

Ayka islamı qəbul etmək istəyirdi. Oğlu ölən gündən bu fikir başında dolaşır, bir an da onu tərki etməirdi. Ömrünün son günlərində qəti qərar qəbul etmişdi. Səhər yuxudan oyanar-oyanmaz Tamaranı Rövşənin dalınca göndərirdi. Ana Tamaraya tapşırırdı ki, müsəlmançılığı qəbul etmək arzusunu Rövşənə çatdırsın və o da Molla Nurməmmədi də götürüb onlara gəlsin.

Tamara ananın tapşırığını yerinə yetirəndən sonra qayıtdı. Bir qədərdən sonra Rövşən Molla Nurməmməd ilə Ayka ananın evinə gəldi. Molla Nurməmməd Quranı əlində tutub dedi:

-Ayka bacı, mənə dedilər ki, dünyanın ən kamil dini islamı qəbul etmək istəyirsiniz? Bu, doğrudur?

Ayka köhnə taxtın üstündə uzanmışdı. Molla Nurməmmədin uca səslə dediklərini eşitmək üçün yerində dikəlməyə çalışdı. Tamara tez ananın qolundan yapışıb köməklik göstərdi. Ana dikəlib yerində oturdu. Molla Nurməmməd uca səslə bir də soruşdu:

- Ayka bacı, islamı qəbul etmək istədiyiniz doğrudur?

Ayka başını tərpətdi:

- Bali.

- Allah imanınızı kamil eləsin, çox böyük savab iş görürsünüz. Ayka bacı, bu Qurana inanıb islamı qəbul etdiyinizə şəhadət verə bilərsinizmi?

Molla Nurməmməd quranı başının üstünə qaldırdı, Ayka ana da başını qaldırıb Qurana baxdı:

-And olsun o Qurana ki, mən islamı qəbul edirəm.

- Onda, bacım, mənim dediklərimi təkrar edin:-
la İlahə İllallah...

Ayka təkrar etdi:

- la ilaxa illallah...

Molla Nurməmməd dedi:

- Məhəmmədən rəsul İlah...

- Mahəmmədan rasul Allah...

Ayka ananın çətinlik çəkdiyi, düzgün tələffüz edə bilmədiyi sözləri Molla Nurməmməd onunla birlikdə dəfələrlə təkrar etdi. Bir neçə dəqiqəlik mərasim bir insan ömrünün yekununda qəbul etdiyi ən mühüm, əlamətdar hadisəydi. Bu hadisənin başa çatdığını Molla Nurməmməd belə bəyan etdi:

- Mən Uca Rəbbimizin hüzurunda şəhadət verirəm ki, Ayka bacı islamı qəbul etmişdir.

Molla Nurməmmədin bəyanından sonra Ayka ananın üzünə bir işıq-nur gəldi. Bu nuru Rövşən bəy

də, Tamara da, Molla Nurməmməd də gördü. Molla Nurməmməd arif adamdı, çox belə hallar ilə rastlaşmışdı. Bilirdi ki, bəzən ölüm ayağında olan insanların son arzuları tamam olan kimi onlar dünyasını dəyişirlər. Ayka ananın son dəqiqələri idi. Molla Nurməmmədin məsləhəti, Rövşən bəyin köməyi ilə Tamara Ayka ananın üzünü qıbləyə çevirdi. Molla Nurməmməd uca səslə Quranın “Yasin” surəsini oxumağa başladı.

Ayka ana öldü. Türklər onu qədim müsəlman qəbiristanlığında dəfn etdilər. Rövşən yas mərasiminin bütün xərclərini öz üzərinə götürdü, müsəlman qayda-qanunlarına uyğun olaraq mərhumənin üçü, birinci cümə axşamı keçirildi, ehsan verildi və xətm olundu.

Qulam dostu Nabatalı ilə Əylis bazarına pendir satmağa gəlmişdi. Axşama yaxın Nühgədihə qayıdırdılar. Kəndin girişində gördükləri mənzərəyə çaşıb qaldılar. Qafanın kəndlərindən xeyli qaçqın gəlmişdi. Qadın, uşaq, qoca, cavan bir-birinə qarışmışdı. Bəzi qadınlar ağı deyib ağlayır, qocalar susub dururdu. Gələnləri Nuhgədihlilər ailə-ailə öz evlərinə aparıb yerləşdirirdilər. Qaçqınların hamısını evlərdə yerləşdirmək imkanı olmadığından böyük bir hissəni məscidə dəvət etdilər.

Mal-heyvan, qoyun-quzu səs-səsə vermişdi. Yerli cavanlar gələnlərlə birlikdə qoyun-quzunun yerləşdirilməsi ilə məşğuldu. Balaca uşaqların yalın ayaqları, məhzun görkəmləri ürəkləri parçalayırdı. Qulam Ordubada və ətraf kəndlərə adam göndərüb baş verən hadisələri təfsilatı ilə əhaliyə çatdırılmasını tapşırıb, özü də silahlı dəstə düzəldib kəndin müdafiəsini təşkil etməyi qərara aldı.

Qafanda baş verən hadisələr Əylisdə bomba kimi partladı. Türklər və ermənilər – hər iki icmanın nümayəndələri ayaq üstə idi. Arakel xəbər gözləyirdi, xəbər isə yubanırdı. Arakel tapşırığa əsasən xəbər çatmayınca hərəkət etməyəcəyinə dair komitə qarşısında söz vermişdi. Komitədən xəbər gətirəcək adam isə yubanırdı. Arakel nə edəcəyini bilmədən gözləyirdi.

Qafan hadisələrinin səs-küyü türkləri də ayağa qaldırmışdı. Hacı Nəcəf adamları ayıq-sayıq olmağa, həm də, imkan daxilində səbirli olmağa çağırırdı.

Rövşən bu gün səhərdən çalışırdı. Axşama yaxın bir daha kösəvi suvardı və diqqətlə nəzərdən keçirdi. Kösvədə həyat əlaməti deyilən heç nə yoxdu. Kösvənin nə zaman göyərəcəyi məchul idi. Rövşən isə pis əməllərə son qoyacağına söz vermişdi, tövbə etmişdi. Çalışırdı hamıya yaxşılıq etsin, nəzir-niyaz paylayırdı, yetimlərə əl tutur, əlsiz-ayaqsızların işinə yarayırdı. Bütün fəaliyyətini insanlara xidmət etmək amacıyla bağlamışdı. Kəndə gələndən bu günə qədər

kimin bir ağır işi vardısıa ona köməyə gedir, yığdığı qızılları xərcləyir, yardımlar edirdi. Amma kösəv göyərmişdi. Tövbəsinin Allahın dərgahında qəbul olmasını istəyir, gecə-gündüz kösəvin göyərmişini səbirsizliklə gözləyirdi. Günlük ağır işdən sonra yanını bir daşa qoyub bir qədər dincəlmək, sonra da qalxıb kəndə getmək fikrindəydi. Gözlərinə dağın döşündə Buxçar yolunun üstü ilə hərəkət edən bir qaraltı dəydi.

Buxçar yolu Naxçıvan ilə Zəngəzur arasında olan dağ yollarından biriydi. Buxçar Mehri rayonunun ərazisində yerləşən müqəddəs bir ocaqdı. Buxçar pərinə Ordubadlı zəvvarlar piyada yolu ilə Ələngəz dağından aşaraq gedərdilər. Buxçar pərinədə imam Museyi-Kazım ə.s-nın birinci oğlu Seyyid Sultan Əhməd dəfn olunubdur. Son zamanlara qədər pərin baxıcısı ordubadlı çayçı Miri kimi tanınan Mir Əşrəf ağanın atası rəhmətlik Mir Haşım ağaydı.

1988-ci ilə qədər Buxçar pərinə gediş-gəliş davam edirdi, hətə ilin sonundan yollar erməni silahlıları tərəfindən bağlandı.

Rövşən əvvəl qaraltını bir dağ heyvanına bənzətədi. Lakin bir az diqqət etdikdə məlum oldu ki, dağın döşüylə hərəkət edən adamdır. Bir qədər müşahidə apardı. Adam bu yerlərin adamına oxşamırdı. Daşlara sinə-sinə hərəkət edən adam tez-tez yoldan çıxır, daha çox dağın döşünə meyl edir, sanki gözə görünmək istəmir, o tərəf-bu tərəfə

boylanır, nigarançılıq keçirirdi. Dağın ətəyindəki Buxçar yolunun işlək olmasına baxmayaraq görünür, yola enmək haqqında düşünmürdü. Adamın hərəkətləri istər-istəməz Rövşəndə şübhə yaradırdı. Rövşən oturduğu daşın üzərindən ayağa qalxdı, əlini gözünün üstünə qoyub adama baxdı. Adam Rövşənin ona baxdığını hiss edincə özünü gizlətməyə çalışdı, daşın arxasına keçib oturdu. Onun bu hərəkəti Rövşənin şübhələrini bir qədər də artırdı. Rövşən çağırdı:

- Ay adam, bəri gəl...

Adam Rövşənin onu gördüyünü bilincə qaçmağa başladı. Adam bu yerlərə nabeləd olduğuna görə yığılır, durur, yenə də qaçırdı. Rövşən bir anda adamın başının üstünü alıb niyə, nədən qaçdığını bilmək istədi. Lakin yadına düşdü ki, tövbə edibdi, kimsəni incitməyəcəyinə söz veribdi, indi necə tövbəsini poza bilərdi. Ona görə bir də səslədi:

- Ay adam, qorxma, yaxın gəl, gəl qonağım ol.

Adam sürətini daha da artırdı, qaçıb qurtulmaq istəyirdi. Rövşənin şübhələri daha da artdı. Bu yerlərdə belə hadisələr olmazdı. Adamlar bir-birinə rast olanda salam verər, dərdlərini bölüşər, sonra ayrılardılar. Bu adət hər iki icmanın adamlarına aiddi. Şübhəli adam isə qaçmaq, qurtulmaq istəyirdi. Rövşənin marağı hər şeyə üstün gəlir, bütün qadağaları, etdiyi tövbəni unudub bir an öncə adamın kimliyini öyrənmək istəyirdi.

Rövşənin yaxınlaşdığını görən adam tapançasını çıxarıb Rövşəni vurmaq istədi. Tapança açıldı, güllə Rövşənin sığındığı qayaya dəyib dağlara səssaldı. Rövşən bəd əməllərə son qoyacağı haqqında tövbə etsə də, çölün vəhşi heyvanlarının ola biləcək hücumundan qorunmaq məqsədi ilə ehtiyatlı davranaraq tapançasını hər zaman yanında gəzdirirdi. İndi isə tanımadığı adam ona atəş açırdı. Amma buna baxmayaraq Rövşən yenə də adamı vurmaq haqqında düşünmürdü. Sadəcə olaraq atəşə atəşlə cavab verib adamın kimliyini öyrənmək amacındaydı. Rövşən,- ay adam, dayan,- deyib havaya atəş açdı.

Rövşənin silahlı olduğunu bilən adam tanımadığı qayaların arasında qaçır, sürüşür, yıxılır, durub yenidən qaçır. Rövşənin ona çatacatda olduğunu görən adam böyük bir qayanın qənsərindən aşağıya atılmaq istədi. Lakin düzgün mövqe seçə bilmədiyindən ayağı sürüşdü, dərəyə yuvarlandı.

Rövşən ürəyində “yazıq oldu”,- dedi. Dərəyə enib adama yaxınlaşdı, adamın başı daşa dəyib parçalanmışdı. Son anda cibindən çıxarıb atmaq istədiyi bir məktub kilidlənmiş barmaqlarına sıxılı qalmışdı. Rövşən adamın əlini açıb məktubu götürdü. Məktubun üzərində “Arakel ağaya çatacaq” yazılmışdı. Məktub Rövşənin diqqətini cəlb etdi. Məktubda qısaca olaraq bunlar yazılmışdı:

“Arakel ağa, məlum edirik ki, bu məktubu alandan sonra dərhal sizə verilən təlimata uyğun olaraq fəaliyyətə başlayasınız. Böyük Hayastan naminə sizə uğurlar olsun. Komitə”.

Ordubaddan və ətraf kəndlərdən gələn könüllü silahlı dəstələr Əylisin küçələrindən keçib Nuhgədiyə tərəf gedirdilər. Əylis türkləri silahlı dəstələri alqışlayır, çaya-çörəyə qonaq edirdi. Uşaqlar silahlı cavanların ətrafında oynayır, onları sorğu-suala tuturdular.

Ermənilər küçə-bacada gözə dəymirdi. Hər kəs öz evinə çəkilməmişdi. Bazarda o gün ermənilər dükanlarını açmadılar, sanki qurbağa gölünə daş atmışdılar. Türklərin coşqusu isə davam edirdi. Arakelin qanı qarayırdı, nə edəcəyini bilmirdi. Komitədən gələcək xəbər çox yubanmışdı. Artıq bütün türklər silahlanmışdı, belə bir şəraitdə Əylisdə iğtişas yaratmaq ermənilərin məhvinə səbəb ola bilərdi.

Xəbər yayıldı ki, Bakıdan Ordubada dincəlməyə gələn Məmməd Səid bir qrup ordubadlı ilə Nuhgədiyə getmək, orada Qafan qaçqınları ilə görüşmək istəyir. Məmməd Səid ətrafında olan bir neçə şəxslə at belində Əylisə daxil oldular. Hacı Nəcəf ağanın adamları hörmətli qonaqları qarşılayırdı. Hacı Nəcəf ağa da darvazanın önündə gözləyirdi.

Məmməd Səid Hacı Nəcəf ağayla köhnə dost kimi görüşüb hal-əhval eylədi. Hacı Nəcəf ağanın evində Məmməd Səidin şərəfinə böyük bir süfrə açıldı. Əvvəlcə dədə-baba qaydası pürrengi çay içildi, ardınca qoç ətindən buğlama, soğan dolması, qabırğa kababı süfrəyə gəldi.

Məmməd Səid soğan dolmasını birinci dəfə yediğini və bu yeməkdən xüsusi bir ləzzət aldığını söylədi. Onu necə hazırlandığını soruşdu. Hacı Nəcəf ağa soğan dolmasının ancaq çox hörmətli qonaqlar üçün hazırlandığını söylədi. Məlum oldu ki, soğan acı olduğundan onu hazırlamaq o qədər də asan iş deyil. Soğanın içərisini xüsusi səriştəli xanımlar səliqə ilə bişirib təmizləyirlər. Sonra dolmanın içərisi doldurularaq bir-bir qazana düzülür, başlarına soğanın özündən papaq qoyulur. Onun ləzzətli alınması üçün sirkə-şirə deyilən məhlul hazırlanıb qazana əlavə edilir, soğanlar əvvəldən bişirildiyi üçün içi bişənə qədər dağılmasın deyə çox diqqət edilməlidir. Soğan dolması vaxtında bişirilməli, süfrəyə verilməsində də ehtiyatlı davranılmalı, yanında reyhan və digər göyərtilər düzülməlidir. Soğan dolması azərbaycanlı türklərin süfrə mədəniyyətinin nadir nemətlərindən sayılırdı.

Nahardan sonra Məmməd Səid başının dəstəsi ilə Nuhgədiyə getdi, qaçqınlarla görüşüb dərdlərinə şərik oldu. Qulamın bələdçiliyi ilə Məmməd Səid və ətrafında olanlar Ayı çanqıllığının yaxınlığında

Saqqar suyun ətrafına gedib ermənilərin türk cocuqlarını qətl edib yandırdıqları yerə baxdılar. Məmməd Səidin üzünün ifadəsi dəyişdi, bu qədər vəhşicəsinə edilmiş bir qətl ilə rastlaşacağını güman etmirdi. Qətl olunmuş cocuqların yanında Molla Həsən Əfəndinin də başı kəsilib bədənindən ayrılmışdı. Bir tərəfdə də yandırılmış Quranın bir hissəsi qaralırdı. Gördüyü mənzərədən uzun zaman özünə gələ bilməyən Məmməd Səid sonralar “Qanlı sənələr” kitabında belə yazırdı:

“Ordubaddan uca dağa qədər yaralıların sayı hesabı yoxdusa da, yaraları bağlandıqdan sonra şəhərə göndərilirdi. Havanın pisliyinə baxmayaraq, bir neçə bələdçi götürüb ətrafı öyrənmək üçün əzm edildi. Saqqar suyun ətrafında bir qan çalası göründüyündən o tərəfə gedildi. Soyuğun şiddətindən qanın üzü buz bağlamışdı. Bununla belə, daşın hər tərəfindən damcı-damcı qan sızırdı. Daşın arasında 62 nəfər övrət-uşaq cənazəsi bir-birinin üstünə qalaq-qalaq tökülmüşdü.

Ayın 18-də sübh namazından sonra camaatın sığınaq etdiyi meşəyə girdik. Bir az getdikdən sonra 25 yaşlarında bir övrət, bir də cavan oğlan cənazəsi göründü... Molla Həsən Əfəndinin şəhadətqahına yaxınlaşdıq. Bədəni, canamazı və s. müqəddəs əşyaları yandırılmışdı. Həsən Əfəndinin qətl yerindən bir az şimala qarşı bir palas parçası görüldü də, camaatı büsbütün ağlatdı. Zira, palası kənar

etdikdə 15 nəfər üzlərində çiçək, yəni abilə əlaməti sönməmiş körpə cocuqların kəsilmiş başları və bir-birinə qarışmış bədənələr göründü”.

Rövşən məktub məsələsini Hacı Nəcəf ağaya çatdırdı. Hacı Nəcəf ağa bir daha Şah Abbas məscidində icmanın sayılan kişilərini toplayıb həm Qafan hadisələrini, həm də müdafiə tədbirlərinin vəziyyətini müzakirə etdilər. Silahlı dəstələr düzəldildi, bütün müsəlman məhəllələrində gözetçilik təşkil olundu. Əylisdə tam sakitlik, əmin-amanlıq hökm sürürdü. Silahlı türk dəstələrini görərmənilər indi hər şeydən artıq özlərinin malmülkününə hayına qalır, özlərini dost, qardaş kimi göstərməyə çalışırdılar. Arakelin bütün planları pozulmuşdu, evdən bayıra çıxmır, səhərdən axşama qədər böyük otaqda o baş-bu başa vargəl edir, fikirləşir, amma bir nəticəyə gələ bilmirdi. Zamanı uduzduğunun fərqiindəydi, fürsəti əldən qaçırmuşdu. Yenidən hiylə işlədib türklərlə yaxınlaşmağın hələlik ən doğru yol olduğu qənaətindəydi.

Könüllü yerli türk silahlı dəstələrinin köməklili ilə Qafan hadisələri normal məcrasına qayıdırdı. Qafanın kəndlərində erməni millətçilərinə qarşı aparılan tədbirlər nəticəsini verməkdəydi. Qaçqın türklər yenidən öz doğma yurd-yuvalarına qaytarıldılar, yandırılan evləri bərpa etdilər, ölənlər

dəfn edildi, mərasimlər keçirildi. Keşişlər, mollalar məsləhətləşdilər, sadə camaat yenə də bir-biriynən dil tapıb anlaşıdı. Əylisə gəlmiş qaçqınlar da öz yurd-yuvalarına qayıtdılar.

Ara sakitləşəndən sonra Rövşən əkdiiyi kösəyə baş çəkməyə getdi. İnanılmaz möcüzə baş vermişdi. Gözlərinə inana bilmirdi. Kösəvin bir neçə yerindən cücərtilər uzaqdan işarırdı. Yaxınlaşıb əliylə bir daha yoxladı, kösəv göyərirdi.

Günlər, aylar keçdi, kösəv göyərüb böyük bir söyüd ağacına çevrildi. Rövşən burada abadlıq işləri aparır, yorulanda söyüdün kölgəsində dincəlirdi. Az bir müddətdən sonra burada yaranan gözəl mənzərə yoldan ötən bütün insanların dayanıb zövq aldığı, dincəldiyi bir məkana çevrildi. Eyni zamanda Rövşən burada dünyada misli-bərabəri olmayan Əylis qovunları yetişdirdi.

Bütün günü böyük bir zövq ilə çalışan Rövşən axşama yaxın söyüdün yaxınlığında arxası üstə göy otların üzərinə uzandı. Tədricən qaralan göylərin ənginliklərinə baxdı. Qaranlıq düşdükcə tək-tək ulduzlar görünür, göylərin möhtəşəm əzəməti Rövşəni valeh edirdi. Uca Tanrı onun tövbəsini qəbul etmişdi. Şükürlər olsun Tanrının dərgahına. Ona elə gəlirdi ki, Yaradanın səsinə eşidirdi:

- Torpaq Vətəndir.

I hissənin sonu

II HİSSƏ

QANLI DAŞ

1917-ci il fevral inqilabı rus imperiya hakimiyyətinə son qoydu. Bakıda daşnak Stepan Şaumyanın başçılığı ilə Bakı soveti Azərbaycan türklərinin soyqırımını hazırlayırdı. Yerlərdə, xüsusən əyalətlərdə, demək olar ki, hakimiyyətsizlik idi. Erməni daşnakları hər yerdə hakimiyyəti ələ keçirmək, türk əhalini öz dədə-baba ocaqlarından didərgin salmaq, olmayan erməni dövləti qurmaq istəyirdi. Bu məqsədlə yerlərə daşnakstyun partiyasının fəallarını yerləşdirir, onların əli ilə fitnə-fəsadlar törədir, türklərə qarşı soyqırım hazırlayırdı.

Əylisdə daşnakların istinadgahı Arakel, istinadgah yeri Arakelin evi idi. Arakel quyruğu tapdanmış ilana bənzəyirdi. Yaralı ilan qəzəbli olduğu kimi Arakel də qəzəbli və kinli idi. Amma atalar demiş, sirkə nə qədər tünd olsa öz qabını çatladar. Arakel türk təfəkkürünün ortalığa qoyduğu bu sadə həqiqəti anlamaq istəmirdi. Oğlunun ölümünə özünün bəd əməlləri ilə bais olmasına baxmayaraq, təzyiq altında sadə zəhmətkeş erməniləri silahlan-

mağa məcbur edir, aranı qarışdırmaq, bu qarışıqlıqdan istifadə edərək kənddə şuluqluq salmağa çalışırdı. Bu məqsədlə Anastası evinə çağırıb onu təlimatlandırır:

- Qulaxına sırğa ela, yadında saxla, Novruz bayramı musalmanın dəli gunudur. Dığaları başına yuğ, aranı karışdır. Silahlı adamların da xazır olsun, lazım olanda alavə komax olacax.

Anastas Arakelin evindən çıxandan sonra səhərə qədər nəyi necə edəcəyi haqqında düşündü. Axırda bir qərara gələ bilməyib türklərin tez-tez işlətdiyi “sabah ola – xeyir ola” sözünü xatırlayıb yatdı.

Arakelin məkrli hiylələrinə bələd olan Rövşən bəy (artıq ona hamı bəy deyə müraciət edirdi) Əylisdə hakimimiyyətsizliyin nələrə səbəb ola biləcəyini dərinləndirən anlayır, baş verə biləcək hər hansı bir hadisənin qarşısını almağın yolları haqqında fikirləşirdi. Rövşən bəy bütün gününü əhalinin arasında keçirir, təxribat xarakterli hadisələrə vaxtında müdaxilə etməklə önləyə bilirdi. 1918-ci ilin mart ayının 19-u axır çərşənbə günüydü. Bu gündən başlayaraq Əylis türkləri Novruz bayramını görünməmiş bir təmtəraqla qeyd edirdilər. Hələ bir həftə öncədən Kəblə Əhməd və oğlu Məşədi Bağır kəndin mərkəzi meydanında taxt-tac düzəldilməsi işinə başlamış, axır çərşənbə gününə hazır vəziyyətə gətirmişdilər. Cavanlar Xanılını (əsl adı Xəlil olan bu

qaraqabaq kişiyə hər il xan taxt-tacına oturdulduğuna görə Xanılı deyirdilər) bəzəyib geyindirib gətirib xanın taxtına oturtmuşdular. Xanılı çox ciddi bir adam idi. Yaxşı bilirdi ki, dodağı qaçsa qaydaya görə onu buzlu hovuzda atıb çimdirəcəklər.

Anadangəlmə qaraqabaq olan Xanılı xan təlxi və kosağın bütün zarafat və məzhəkələrini qulaq ardına vurur, ciddiyyətini saxlayırdı. Sazandalar bir tərəfdə onlar üçün hazırlanmış uzun taxta oturacaqlarda (Əylisdə bu oturacaqlara “eşşək” deyirdilər) əyləşmişdilər.

Hərtün tarını kökləyir, Fariz kamançasını sızıldadır, Hidayət də qavalını qabağında yandırdığı neft lampasının şüşəsinin üst tərəfinə tutub qızdırırdı. Şabanalı qara zurnanı ovurdlarını şişirdərək püləyirdi. Səlim nağaranın kəmərinə sağ çiyindən aşırıb sol böyrünün üstündə saxlamışdı. Sol əlindəki nazik heyva şivindən olan çubuq ilə arxadan, sağ əlindəki başı toppuzlu ağac ilə qabaqdan nağaranı döyəcləyirdi. İmaməli tütək ilə züy tuturdu. Vur-çatdasın yallı oyunu gedirdi. Yallı dəstəsini ardınca çəkən Uzun Əvəz əlindəki yaylıq bağladığı şümal çubuğun başına qırmızı alma keçirmişdi. Yallı bitincə Xanılı xanın sağ tərəfində oturmuş vəziri ayağa qalxıb üzünü camaata tutdu:

- Camaat! Eşidin və bilin! Kəndimizin bu il Novruz bayramında seçilmiş xanı Xanılı xandır. Həşəmətli hökmdarımız Xanılı xan görüşünüze

gəlmişdir, onun sizə sözü vardır. Buyurun, xan həzrətləri!

Xanlı xan taxtından ayağa qalxıb dedi:

- Camaat! Sizi Novruz bayramı münasibəti ilə təbrik edir, bu gözəl bayram günlərində hər birinizə cansağlığı və xoşbəxtlik arzulayıram. Biz Novruz bayramını kəndimizdə müxtəlif şənliklər və mərasimlərlə qarşılayırıq. Bu gözəl bayram günlərini bizə qismət etdiyinə görə Uca yaradana həmd olsun. Novruz bayramı xalqımızın tarixi keçmişinə bağlı bir bayram olduğunu təsdiq etməkdədir.

Biz Novruz bayramını hər il təntənə ilə qeyd etmişik, bu il də yüksək əhval-ruhiyyə içindəyik. Biz hesab edirik ki, bu bayram bizimlə birgə yaşayan, işləyən, çalışan bütün xalqların nümayəndələrinin də bayramıdır. Əylisdə yerli Azərbaycan türkləri ilə yanaşı nəsrani ermən türk tayfalarının, musəvi zoqların və hayların da nümayəndələri yaşayır. Biz onları da bu gözəl bayram münasibəti ilə təbrik edirik. Əylisdə yaşayan hər ailəyə, milliyətindən asılı olmayaraq hər bir vətəndaşımıza bayram sevincləri arzu edirik.

Novruz bayramınız mübarək olsun!

Xanlı xanın təbrik nitqi diqqətlə dinlənildi və alqışlandı.

Carçı meydana girib təbili döyəclədi:

-Camaat, eşidin və agah olun! Xanlı xanın əmri ilə bu gün – axır çərşənbə günü də daxil olmaqla üç

gün bayram tətili elan edilmişdir! Yeyin, için, şənlinin! Xanılı xanın əmri ilə bu axşam üç dağın – Arslan dağının, Əlbaba qayasının və Ala daşın başında tonqallar qalanacaq, bizim şənliyimiz bütün ətraf ellərə çatdırılacaqdır! Qoy dostlarımız sevensin, düşmənlərimiz xar olsun! Üç günlük bayram şənliklərində müxtəlif yarışlar keçiriləcək, qaliblər Xanılı xandan ənam alacaqlar! Xanılı xanın digər fərmanları da vaxtında sizə çatdırılacaqdır. Xanılı xan var olsun! Yaşasın Xanılı xan! Ura!..

Carçı sözlərini deyib sazandaların yanına qayıtdı. Sazandalar çalmağa başladılar. Ağamənsur segah oxuyurdu, hər tərəfdə bir coşqu hiss edilirdi. Dükənlərin qabağında manqallar qoyulmuş, şişə çəkilmiş ətlər bişirilir, kabab iyi adamların mədəsini qıcıqlandırır. Uşaqlar ciblərindən qırmızı, sarı, narıncı boyanmış yumurtalar çıxarıb döyüşdürürdülər. Atalar balaca uşaqların əllərindən yapışıb dükənlərin önündən keçir, Əylis ustalarının düzəltdiyi pəhləvan oyuncaqları, axşam şənliklərində istifadə etmək üçün hazırlanan tüstülü taraqqalar, ulduz çıxaran fişənglər alırdılar. Hər uşağın əlində Əylis şirniçilərinin hazırladığı əlvən rəngli xoruz şirniləri və saçaqlı konfet vardı. Hamı bir-birini təbrik edir, yeni ildə bir-birinə yeni uğurlar arzulayırdı.

Meydana kosa, təlxək və keçəl girdi. Təlxəyin məzəli oyunları adamları əyləndirirdi. Təlxək

dəridən-qabıqdan çıxır, xanı güldürmək istəyirdi.
Xan ciddiliyini qoruyb saxlayırdı. Kosa ətrafa nəzər
yetirib bayram payı istəyirdi:

*Ağa, yaxına gəlsənə,
Kosaya ənam versənə.
Verənin oğlu olsun,
Verməyənin qızı olsun.*

Təlxək:

*Kosa gəlir o üzdən,
Çuxası qanovuzdan.
Keçələ toy eyləsin,
Xələti olsun bizdən.*

Kosa:

*Kosa durub obaşdan.
Bir ev tikibdi daşdan.
Min igidi saxlayar,
Soyuq qardan, yağışdan.*

Təlxək:

*Kosa-kosa uyruğu,
Bıği qatır quyruğu.
Keçələ bir toy eylə,
Belədir xan buyruğu.*

Kosa:

*Kosa bir oyun eylər,
Keçini qoyun eylər,
Yığar elin xonçasın,
Keçəlin toyun eylər.*

Keçəl:

Kosa, kosa, daz kosa,

Ağzı xəkəndaz kosa.

Mənə bir toy etməsən,

Başına qapaz kosa.

Meydanın ortasında tonqal qalanmışdı, Kosa, keçəl, təlxək və oynayanlar-“ağırlığım, uğurluğum bu odda yansın”- deyib tonqalın üzərindən hoppanırdılar. Uzun Əvəz oynaya-oynaya məzəli oyunlar çıxarır, ən yaxşı oynayanları bir-bir ortaya çəkib oyuna dəvət edirdi.

Gənclər bir neçə yerdə topalaşib yumurta qatara qoyur, söhbət edir, çay içir. əylənirdilər. Yumurta qatara qoyan gənclərin içərisində dığalar və Anastas da vardı. Anastas özünü şübhəli aparıldığından Rövşən bəyin diqqətini cəlb etmişdi. Ona görə də uzaqdan uzağa sezdirmədən Anastasın hərəkətlərini izləyirdi. Ortalıqda Nuhgədiqli gənc bir oğlanın satmağa gətirdiyi bir böyük qazan yumurta vardı. Anastas yumurtaların lap yaxınlığında dayanmış oğlanı arxadan itələdi. Oğlan belə bir hadisənin baş verəcəyini gözləmədiyindən müvazinətini saxlaya bilməyib yumurtaların üstünə yıxıldı və qazan mizin üzərindən aşaraq yerə düşdü, yumurtalar dağılıb parçalandı. Oğlanın təzə paltarları yumurtanın sarısı və ağına bulaşaraq bərbad

oldu, yüzə qədər yumurta sınaq torpağa qarışdı. Gənc ayağa qalxaraq dedi:

- Məni kim itələdi?

Cavab ala bilməyən gənc xoşagəlməyən ifadələr işlətdi:

- Alçaq, niyə dinmirsən?

Qulam öz kəndlisinin bir erməni dığası tərəfindən alçaldılmasına dözə bilmədi, Anastasın qolundan dartıb dedi:

- Cavab versənə, sənə deyir.

- Mana niyə?

- Sən itələmədinmi onu?

- Ela... Mazhab haqqı... yo...

Anastas kəkələdi, gəncin yumruğu Anastasın başında partladı. Anastas naqanını çəkib atəş açmaq istəyəndə Rövşən bəyin güclü əlləri Anastasın biləyindən yapışdı. Könüllü asayiş nəzarətçiləri Anastasın qolunu burub Xanılı xanın hüzuruna apardılar, vəziyyəti Xanılı xana izah etdilər.

Xanılı xan üzünü vəzirə çevirdi:

- Vəzir, məsləhətiniz nədir?

- Xan sağ olsun, sağ əli biləyindən kəsilsin.

Xanılı xan vəkilə tərəf döndü:

- Vəkil...

- Xan sağ olsun, bu dığanın nazıynan çox oynayırsız, başı kəsilsin!

Xanılı xan hökm verdi. Xanılı xanın hökmünü carçı təbilini çalıb elan etdi:

- Camaat, eşidin və agah olun! Duyduq duy-
madıq deməyin! Duyanlar duymayanlara, eşidənlər
eşitməyənlərə çatdırsın. Xanılı xanın hökmü belədir:
Anastas Makar oğlunun ümumi sabitliyi pozmaq
cəhdinə görə çılpaq bədəninə yeddi şallaq, çılpaq
ayaqlarına on çubuq vurulsun. Yumurta sahibinə və
gənc oğlana dəymiş ziyan Anastas tərəfindən
yerində ödənilsin, sonra azad edilsin. Fərraş işinə
başlasın!

Təlxək :

Yol verin, fərraş gəlir,

Əlində qırmaş gəlir.

Dığaya yeddi şallaq,

On çubuq da xoş gəlir.

Xanlı xanın işləri,

Çürüyübdü dişləri.

Xan satdığı turşlu aş,

Varmı ona müştəri?

Xanın əmri ilə asayışı pozmağa cəhd edən
Anastasın soyundurulmuş kürəyinə yeddi şallaq, çılp-
paq ayaqlarına on çubuq vuruldu. Yumurta sahibinə
və türk gəncə dəymiş ziyanlıq Anastas tərəfindən
ödənildikdən sonra meydandan qovuldu.

Təlxək:

Xan dığanı danladı,

Dığa işi anladı.

*Eşşək kimi anqırdı,
Xoruz kimi banladı.*

*Xan, səni də asaydım,
Amanını kəsəydım.
Bir dodağın qaçaydı,
Soyuq suya basaydım.*

Təlxək məzəli sözləri ilə adamları güldürüb gərcinliyi azaltdı, oyun başladı, gənclər yallı getdi. Novruz bayramı tədbirləri davam edirdi.

Anastas ağrıyan ayaqlarını yerə basdıqca sanki ayaqlarından alov qalxırdı. Axsaya-axsaya evlərinə getdi və bir ay bazarda, dükanda görünmədi, qəlbində türklərə qarşı nifrəti bir az da artdı. Arakelin tapşırığını yerinə yetirə bilməsə də, özü bu bayramdan nəсібini almışdı, kürəyindəki şallaq yerləri sızım-sızım sızılırdı.

Bayram tədbirlərinə Əylisdə yaşayan nəsrani dininə sitayiş edən ermən türkləri, musəvi zoqlar və haylar da qatılmışdı. Təkcə Arakel dükanından bayıra çıxmır, bayram tədbirlərini altdan-altdan izləyir, Anastasa verdiyi tapşırığın nə zaman, necə icra olunacağını gözləyirdi.

Anastasın aranı qarışdırmaq cəhdinin qarşısı alındıqdan sonra, ona tətbiq edilən cəza tədbirlərinə müdaxilə etmək imkanından məhrum olduğuna görə Arakel qəlbində baş qaldıran nifrətin və kinin

məngənəsində boğulurdu. Günortadan bir az keçmiş dükanı bağlayıb evinə getdi. Qaş qaralanda türklərin qaladıqları tonqalların işığı göylərə bülənd olanda Arakelin qəlbinə qaranlıq çökür, onu vahimə basırdı. “Xain xoflu olar” deyərlər, Arakel öz əməllərinin qarabasması ilə yaşayırdı.

Axşama yaxın türk gənclərin dağların başına daşayıb yığdıqları odun qalaqlarından hazırlanmış çox böyük tonqallara od vuruldu. Tonqalların alovları Ordubaddan, Dəştədən, Nüs-nüs və Əndəmicdən görünürdü. O zamankı yazılmamış qaydalara görə ətraf kəndlər Əylisdən işarə gözləyər və sonra tonqallarını yandırardılar. Bir azdan qonşu dağların başında tonqallar qalandı. Gənzəlilərin Ələngəzin başında qaladığı tonqal, hətta, Arazın o biri sahilindən görünürdü. Cənublu azərbaycanlılar da Arazın o biri tərəfində olan Kəmki dağında qaladıqları tonqallar ilə ordubadlıları salamlayıb, öz sevgilərini bildirdilər.

Bu minvalla üç gün Novruz bayramı Əylisdə böyük coşqu və təmtəraqla keçdi. At yarışları keçirildi, pəhləvanlar güləşdi, qoçlar döyüşdürüldü, axırda Xanlı xan qaliblərə ənam verdi, təbrik etdi. Təlxək bayram tədbirinin yekununda son sözünü Xanlı xana sataşaraq dedi:

Ay camaat, xandı bu.

Xan deyil aslandı bu.

*Nə güldü, nə danışdı,
Kif atdı, paslandı bu.*

Daha bunu taxtdan salmaq lazımdı. Xanılı xan yedi, içdi, kef çəkdi. Bir dəfə də gülmədi ki, biz də onu suya basıb kef çəkək. Dünyanı bizə dar elədi, gələn novruzda biz də onu seçmərik, gələr rəiyyət olar. Gələn Novruzda özüm xan olacağam, deyin, inşallah!

Camaat bir ağızdan "inşallah" dedi.

*Təlxək:
Xanlı xanı var olsun,
Dağlarında qar olsun.
Bir də onu seçməyin,
Dünya ona dar olsun!
Deyin, inşallah!*

- İnşallah...

Rövşən bəyin kəndə qayıdışının on ikinci iliydi. Bu müddətdə kənddə xeyli dəyişikliklər olmuşdu, yenə də ermənilər türklərlə mehribanlaşmış, çiyin-çiyinə çalışmış, kəndin ümumi işlərində birlikdə iştirak etmişdilər. Amma son günlərdə digər yerlərdən, xüsusilə də Bakıdan və Zəngəzur tərəflərdən gələn xəbərlərdə bir narahatçılıq vardı. Az

keçmiş Bakıda müsəlmanların qətliamı haqqında məlumatlar yayılmağa başladı. Bakıda ermənilər tərəfindən müsəlman-türk əhaliyə qarşı aparılan qətliama Stepan Şaumyanın rəhbərlik etdiyi deyilirdi. Milli burjuaziya başını itirmişdi. Xəbərlərdə o da deyilirdi ki, ayrı-ayrı qoçu dəstələri ermənilərin qarşısına çıxmasaydı, Bakıda bir nəfər də türk bu davadan salamat qurtara bilməyəcəkdi. Ələlxüsus da Qoçu Nəcəfqulu öz dəstəsi ilə silahsız və köməksiz türklərin etibarlı yerlərdə gizlədilməsi ilə məşğul olmuş, qadınları, uşaqları Fatmayı bağlarına köçürmüş, əli silah tutanları silahlandıraraq erməni daşnaklarına qarşı vuruşmuşdu.

Kənddə gəzən xəbərlərdə isə Arakelin evində tez-tez xüsusi məclislərin təşkili haqqında bilgiler verilirdi. Bütün bu hadisələri diqqətlə izləyən Rövşən bəy sayıqlığını bir an da olsa, itirmir, Əylisdə əmin-amanlığın qorunmasına çalışırdı.

Ötən il Bakıya getdiyi zaman köhnə dostlarını başına yığıb bir vida məclisi düzəltmişdi, indi o məclisdə olanları kiçik detallarına qədər xatırlayırdı; Vida məclisində Qoçu Nəcəfqulu başda oturmuşdu. Atamoğlan, Behzat, Malik Qoçu Nəcəfqulunun ətrafındaydı. Hələ o vaxt Qoçu Nəcəfqulu ermənilərin yenidən fəallaşması haqqında danışırdı. Qoçu Nəcəfqulunun nədənsə ermənilərə ümmiyyətlə, etibarı yoxdu. Rövşən bəy indi bütün bu olanları beyninin süzgəcindən keçirərkən Qoçu

Nəcəfquluya haqq verir, onun uzaqgörənliyini yüksək qiymətləndirirdi.

İntiligətdən də söz düşmüşdü, onun şeirləri, həcvləri dillər əzbərinə çevrilmişdi. Xüsusilə də həcv xarakterli şeirləri daha tez yayılırdı. Stepan Şaumyan haqqında da yazmışdı. Onun bu həcvində hələ o zaman Şaumyanın qaniçənliyi təsvir edilmişdi:

*Daşnak keçir, yan görünür,
Hər tərəf al qan görünür.
Hər kimin qarnı ağrıyır,
Orda Şaumyan görünür.*

Məclis əhli bu həcvi dəfələrlə səsləndirib gül-müşdülər.

O gecə vida məclisi səhərə yaxın qurtarmışdı. Dostlarından bəziləri nə qədər təkid etsə də, Rövşən bəy spirtli içki içməmişdi. Hamı Rövşən bəyin tövbəsini yüksək qiymətləndirib alqışlamışdı. Xüsusilə Qoçu Nəcəfqulu Rövşən bəyi öz qardaşı kimi çox sevirdi. O, deyirdi ki, bu ayrılıq əbədi ayrılıq deyildi, yenə də bir-birləri ilə əlaqə saxlayacaq, xeyirdə-şərdə birlikdə iştirak edəcəklər. Sonda Rövşən bəy bir neçə kəlmə söz demişdi:

- Əziz dostlarım, iyirmi il sizinlə oturub durdum. Sizi ən yaxınım, doğmalarım qədər sevdim, ağrımız, acımız bir yerdə oldu. On ildi sizdən ayrılmışdım, doğma dədə-baba ocağına qayıt-

mışdım. On ildən sonra gəlib sizi bir daha sağ-salamat gördüyümə çox şad oldum. Siz mərd və namuslu adamlarsınız. Birincisi budur ki, mənim burada olan evim necə vardsa, eləcə də durur, bu, sizin qayğınızın nəticəsidir. İkincisi də budur ki, siz məni heç unutmamısınız.

- Unutmaq olarmu?-yerdən səslər eşidildi.

- Bu gün həmin mənzili bizdən yaşda kiçik olan dostumuz Atamoğlanın qərdəşi, hamımızın qərdəşi Ənvərə bağışlayıram. Qoy bu mənzil ona xoş günlər yaşatsın. Əylis mənim dədə-baba yurdumdur. Mənim də ilk və son mənzilim oradadır. Mən səhərdən yenə də baba ocağına qayıdacağam. Necə demişlər:

*Vətən yaxşı,
Geyməyə kətən yaxşı.
Gəzməyə qürbət ölkə,
Ölməyə vətən yaxşı.*

Xəyallar bir-birini əvəz edirdi. Rövşən bəy rahatdı. Gec-tez Azərbaycanın az qala bütün ərazisini sarmış erməni virusunun Əylisdəki ermənilərə də sirayət edəcəyi şübhəsizdi. Amma bunun qarşısını almaq, dinc əhalini bu keçici dönmədə erməni şovinizminin qurbanı olmaqdan qorumaq böyük təcrübə, cəsarət və mübarizlik tələb edirdi. Əhalinin sayıqlığını artırmaq, müxtəlif fitnə-fəsadlara uymamaq üçün Rövşən bəy gənclər ilə

görürlər keçirdir, kəndin sayılan kişiləri ilə söhbətlər aparırdı.

Rövşən bəy tövbəsi qəbul olandan sonra böyük zəhmət hesabına yaranan bu gözəl məkanı “cənnət guşəsi” adlandırır. Hərdən də sevgi xatirələrinin qucağında qızınmaq üçün “Camışboğan”ın üstündəki balaca, lakin həmişə doğmalığı ilə seçilən bağa gedirdi. Rəssamlığını da davam etdirirdi. Xatirələrin işığında Selcanın portretini yenidən işləyirdi. İlk sevgini unutmaq çətindi. Dostlarından Rövşən bəyə evlənmək, ailə qurmaq haqqında məsləhət verənlər də olurdu. Amma Rövşən bəy onun üçün unudulması mümkün olmayan sevgisinin xatirələrinin işığında yaşamağı daha məqbul hesab edirdi. O, bir dəfə sevmişdi, bu sevgisinə də ölənə qədər sadıq qalacaqdı. Onun xəyallarında Selcan hələ də on səkkiz yaşında bakirə qızdı, nə vaxtsa sevgilisinə qovuşacağına ümid bəsləyirdi. O inanırdı ki, Uca Yaradan nə vaxtsa mütləq onları yada salacaqdı. Bu dünyada olmasa da, axirət dünyasında birləşəcəklərinə böyük inamı vardı. Uca Yaradan onun tövbəsini qəbul etmişdi, onu bağışlamışdı, onun hökmündən kənarında heç bir qüvvə ola bilməzdi.

Axşam çağıydı. Günəş Arsi dağının arxasında qürub edirdi. Əylisdə Günəş qürub edəndə həmişə Arsi dağının üstündəki buludlar əsrarəngiz rəng alırdı. Rövşən bəy uşaqlıqdan Günəşin qürub etdiyi anları seyr etməyi sevirdi. Bu gün də eyvanda

əyləşib Günəş batarkən buludların aldığı sarı, çəhrayı rəng çalarlarına baxır, gəncliyinin qayğısız, xoşbəxt anlarını xatırlayırdı. O zaman bu vaxtları Selcanla birlikdə Camışboğanda qarşılayardılar. Belə anlarda Selcan Rövşənin sinəsinə sığınar, Rövşən də Selcanın çiyninə düşən xurmayı saçlarını sığallayar, öpər və qoxlardı.

Rövşən o saçların ətrindən doymazdı, doya bilməzdi. Selcanın saçlarının ətri İlahi tərəfindən bəxş olunmuş lətafətə malikiydi, əvəzənilməzdi. Ona elə gəldi ki, indi də Selcanın saçlarının ətrini burnunda hiss edir. Dərindən nəfəs aldı, sanki bütün eyvanı doldurmuş bu ətir iyini tutub saxlamaq, doyunca həzz almaq istəyirdi:

- Eh, Selcan, Selcan... İndi sən hardasan?

Qulaqları od tutub yanırdı, sanki kimsə onun adını çəkir, onun haqqında danışdı. Bunun necə bir hiss olduğunu özü üçün aydınlaşdırma bilmirdi. Ən doğma, ən yaxın adamının ətrafında olduğunu hiss edərsən, amma onu təsəvvür edə bilmərsən. Bu, insan bədənində olan neçənci hissdir görəsən? Bəlkə də insanlar o hissləri işıqlandıra bilsələr, bir-birlərini uzaqdan uzağa görüb danışa bilərlər, dərdlərini bölüşə bilərlər. Rövşən bəy bu duyğuların qoynunda saatlarla eyvanda oturdu. Amma bilmədi ki, saçlarının ətrini duyduğu sevimli Selcanı lap yaxınlıqdadır. O da həmənlə anlarda Şam çeşməsinin

üstündə xəyala dalıb keçmiş günlərin işığında azacıq da olsa qızınmaq istəyirdi.

Şam çeşməsinin üst tərəfində ağappaq saçları çiyinlərini gizlədən orta yaşlı, zərif bədənli bir qadın dayanmışdı. Qadın tərəddüd edirdi. Sifəti hərdən qıpqırmızı olur, sanki od tutub yanırdı. Otuz ildən artıq bir məsafə onu Şam çeşməsindən, indi yaşadığı duyğulardan ayırmışdı. Ayrılıq müddətində hər gün bu hissləri yaşasa da, heç vaxt onu bu qədər dərinədən hiss etməmişdi. Hətta, o vaxtlar bir neçə dəfə intihar etmək təşəbbüsündə olmuşdu, yenə də canını bu qədər həyəcan, qorxu hissi almamışdı. İndi o nəyi itirməkdən qorxurdu bəs?! Ömrü boyu sevdiyi, vüsalına çatmadığı insanımı? Uzaqdan uzağa keçmiş xatirələrin işığında qızındığı anlarımı? Zorakılığa, təcavüzə uğramış, ləkələnmiş sevgisini? Şam çeşməsinin sərin suları qədər lətif və əvəzedilməz xatirələrini? Bilmirdi.

İllərlə yazdığı, ünvanına göndərməyə həmişə tərəddüd etdiyi, sonra da “daha bunun vaxtı keçib”-deyə cırıb atdığı məktubları xatırladı. Neçə gündən bəri son dəfə yazdığı, İrəvandan durub o məktubu sahibinə çatdırmaq üçün illərdən bəri gəlmədiyi, lakin bir gün də unutmadığı Əylisə gəlmişdi. Bütün bədəni titrəyir, canı uçunurdu. Bir neçə dəfə geriye qayıtmaq istədi, lakin ayaqları yerə mıxlanmış kimi tərpənmədi. Son anda özündə az da olsa, cəsarət tapıb Tamaragilin darvazasına yaxınlaşdı, dar-

vazanın qadınlar üçün nəzərdə tutulmuş buta şəkilli taqqülbabını taqqıldatdı.

Anası Ayka öləndən sonra Tamara evə qapılmışdı. Axşam olmamış evə girər, uzun gecələri sabah olana qədər səbirlə gözləyərdi. Bu axşam nədənsə Günəş tam qürub eləsə də, hələ də evə keçmək istəmirdi, qulağı səsdəydi, kimisə gözləyirdi. Amma kimi gözləyirdi, gələcək bir adam yoxdu, axı. Nahaq yerə özünü yorurdu. Bu düşüncələrdəydi ki, darvazanın taqqülbabı döyüldü. “Axşam vaxtı xeyir ola”-deyib darvazanı açdı, qarşısında ağsaçlı, orta yaşlı, zərif və gözəl bir qadın dayanmışdı. Hava sərin olmasa da qadın tir-tir titrəyir, soyuqlamış adam kimi əsirdi. Tamara çoxdan görmədiyi, azqala unutduğu, hardasa yaddaşının künc-bucağında bəzi cizgiləri qalmış bu qadını xatırlamağa çalışdı. Qadın daha dayana bilmədi, müvazinətini itirdi, darvazanın qabağında yıxılıldığı anda Tamara onu qucaqladı, qoluna girib eyvana apardı. Tamara qadının altına miz qoyub oturtdu, bir bardaq su gətirib içirtti. Qadın Şam çeşməsinin sərin suyundan bir neçə qurtum içib özünə gəldi. Hələ də çaşqın nəzərlərlə çağrılmamış qonağa baxan Tamaraya minnətdarlıq etdi və “mən Selcanam”-dedi.

Tamara Selcanı qucaqlayıb ağladı, Selcan da ağladı. İki qadın gecəni yatmadılar, keçmiş günləri xatırlayıb, gah ağladılar, gah güldülər, gah da yenidən xəyala daldılar. Səhər Selcan Tamaradan

ayrılıb İrəvana yola düşdü. Getməmişdən Tamaraya bir məktub verib xahiş etdi ki, Rövşən bəyə çatdırsın.

Selcan gedəndən sonra Tamara məktubu Rövşən bəyə çatdırdı. Rövşən bəy bir neçə gün məktubu açıb oxuya bilmədi. Məktubu sinəsinə sıxıb qucaqladı, iylədi, sığalladı. Sanki məktubda yazılanları oxumaqdan qorxur, ehtiyat edirdi.

İllər su kimi axıb getdikcə zaman Rövşənin saçlarını ağardıb Ələngəzin qarı kimi bəmbəyaz etmişdi. İndi o, kəndin ən alicənab şəxsləri sırasında sayılırdı. Hamı ona hörmətlə Rövşən bəy deyə müraciət edir, məclislərdə yuxarı başa keçirirdilər. Hamı bilirdi ki, Rövşən bəyin tövbəsi Uca Yaradan tərəfindən qəbul olunubdu. Rövşən bəy də qalan ömrünü xeyirxahlıqla başa vurmağa çalışırdı. Bu məqsədlə kəndin və ətraf kəndlərin xeyir-şərində iştirak edir, imkansızlara yardım edir, köməklik göstərirdi. Qalan vaxtlarını Aladaşın ətrafında yaratdığı "cənnət guşəsi"ndə keçirirdi.

Rövşən bəy Məminin təsərrüfatını inkişaf etdirmək məqsədilə yüz ədəd qoyun alıb ona bağışlamışdı. Məminin arvadı bir neçə ildi ki, ölmüşdü. Məmi üçün təsərrüfatı idarə etmək çətinlik törədirdi. Ona görə də Rövşən bəy ağsaqqalların məsləhəti ilə yığcam bir məclis düzəldib Məmi ilə Tamaranı evləndirdi. Belə bir

həssas məqamda cütlüyün birgə yaşayışı kəndin hər iki icmasının xeyirxah insanların ürəyindən oldu. İnsanların gələcəyə xoş ümidləri artdı, yenə də insanlar əl-ələ verib işləyir, bir-birlərinin xeyrində, şərində iştirak edirdilər. Rövşən bəyin xeyirxah işləri davam edirdi.

Daha nə qədər görülməli işlər vardı. Son günlərdə yeni portretlər, yeni tablolar işləmək haqqında düşünürdü. Selcanın məktubu onun duyğularını yenidən canlandırmışdı. Elə tablo-portretlər işləmək istəyirdi ki, bütün zamanlarda öz təravətini, canlılığını, yaşarlığını qoruyub saxlaya bilsin. Bu tablo-portretlər milli ayrılıq hisslərinin olmadığı, bəşəri düşüncənin işığında yaşayan, sevən insanların simvoluna çevriləcəkdi. Bu, bir qədər əvvəlki tablolardan fərqli olacaqdı. Arazı və Arazın hər iki sahilindən bir-birinə əl edən bir oğlan və bir qız rəsmi çəkmək istəyirdi. Onların ayrılığının səbəbi Arazmıydı, ya zəmanəmi? Portretdə mücərrəd düşüncə hakim rolunun ifadəsinə çevrilməli, zaman və zamansızlıq yaşanmalıydı.

Rövşən bəy üzərinə kətan çəkilmiş böyük bir çərçivənin önündə xəyala getmişdi. Qışqırıq səsinə xəyaldan ayrıldı.

-Adam vurublar, adam vurublar, məscidə gəlin...

Qışqıraraq camaatı məscidə çağıran Alxan kişinin balaca nəvəsi Sarxan idi.

1918-ci ilin iyun ayının əvvəlləri idi. Əylisin qoca dağları yenə də Günəşi salamlayaraq qarşılayırdı. Əylis düzlərində əkilmiş taxıl zəmiləri göz oxşayırdı. Bu il bol məhsul gəlmişdi. Kəndlilər iki gündü ki, taxıl zəmilərində arpa biçini ilə məşğul olurdular. Adətən arpa buğdaya nisbətən tez yetişdiyindən vağamlayıb tökülürdü. Çalışıb tez biçib yığışdırmaq lazımdı.

Nuhgədih kəndinin adamları da sübh tezdən gəlib Yuxarı Əylis ilə Aşağı Əylisin arasındakı Aşağı Nuhgədihə məxsus olan taxıl zəmilərində arpa biçirdilər. Burada bir qədər izahat verməyə ehtiyac duyulur. Nügədih//Nühgədih//Nuhgədih kəndi Nuh peyğəmbərin adı ilə əlaqələndirilir. Bu kənd Ordubad bölgəsində geniş yayılmış rəvayətlərə görə Nuhgədiyi kəndidir ki, Nuh peyğəmbərin gəmisinin dayandığı Gəmiqaya dağının 3-4 km-liyində, Köçeli dağının döşündə yerləşir. Buradan Xoşlu dağına qısa bir məsafə vardır. Rəvayətə görə Xoşlu dağının zirvəsində yerləşən Açar abidəsi Nuh peyğəmbərin göy cisimlərini müşahidə etdiyi, dünyada ilk dəfə yaradılmış rəsədxana tipli bir yer olmuşdur. Xoşlu dağından Köçeli dağına keçən bu aşırıda da Nuhgədiyi kəndi ilk yaşayış məskənlərindən biri kimi formalaşmışdır. Nuh peyğəmbərin gəmisində

tufandan xilas olan Xoşlu tayfasından bir qisim əhali bu ərazini heyvandarlığın inkişafına uyğun və əl-verişli olduğundan özləri üçün yaşayış yeri seçmişlər. Xoşlu dağının ətəklərində - Tiri yaylağında bu gün də qədim insanların əkib becərdikləri əkin sahələrinin izləri qalmaqdadır. Daha sonralar nuhgədihlilər arana enmiş, burada özləri üçün əkin sahələri yaratmışdılar. Həmən ərazilərdə balaca bağ evləri də tikmişdilər. Nuhgədihlilər bu evlərdə ancaq taxıl biçini zamanı qalırdılar. Bu evləri onlar kərəz adlandırırdılar. Nuhgədihlilərin əsas məşğuliyyəti heyvandarlıq idi. Ötən illərdə olduğu kimi bu il də nuhgədihlilər taxıl biçininə gəlmişdilər.

Qulamın qardaşı Məhərrəm ilk dəfə idi ki, biçində iştirak edirdi. Məhərrəm on səkkiz yaşın içindəydi. Biğ yerləri təzəcə tərləyən Məhərrəm Nuhgədih kəndinin sayılıb seçilən gənclərindəndi. Paşa kişinin gözünün ağı-qarası olan bircə qızı Çiçəyin deyiklisiydi. Bu gün səhər Paşa kişi heyvanlarını yaylağa qaldırmağı qərara almışdı. Çiçək də atası ilə yaylağa qalxacaqdı. Yaylaqda Məhərrəmgiliynən hər il qonşu düşürdülər. Bu il də çox güman ki, belə olacaqdı. Məhərrəm də bu gün Paşa kişiyə kömək etməli, heyvanları yaylağa qaldırmalı idi. Lakin biçinçilərin köməkçisi Eyvaz xəstəliyindən Qulam kiçik qardaşı Məhərrəmin bir günlüyə biçin işinə kömək etməsini məsləhət bilmişdi. Necə deyərlər, “sən saydığını qoy, gör fələk

nə sayır". Kimsə başına gələcək qədəri bilməz, əgər bilsəydi dünyada qədər olmazdı. Məhərrəmin başına gələcək qədəri də kimsə bilmirdi. Paşa kişi həmənin günü yaylağa qalxmağı təxirə salmalı oldu və bu təxirə salmaqla Paşa kişi, ümumiyyətlə, bu il yaylağa qalxa bilmədi və qədərini gözləməli oldu. Məhərrəm də gülə-gülə qədərini qarşı getdi.

Sübh tezdən biçinə başlayan kəndlilər günün altında işlədikcə tər tökürdülər. Taxıl biçini davam edirdi. Kəndlilər sıra ilə düzülüşdülər, biçin kərəntilərlə həyata keçirilirdi. Kərənti ilə taxıl biçmək harmonik bir rəqsi xatırladırdı. Kərəntilərin ağzından çıxan biçilmiş arpa dəstələri yan-yana düzülərək xoş təəssürat yaradırdı. Kimsə cərgədən ayrılmaq istəmirdi. Biçin davam edə-edə Qulam qardaşı Məhərrəmə dedi ki, gedib bulaqdan sərin su gətirsin. Məhərrəm mis sənəngi çiyinə aşırıb bulağa yollandı, başında sevgilisi Çiçəyin sevdası o illərin tez-tez oxunan "Gəlin" mahnısını zümzümə edirdi:

*Qərənfil dəstə, gəlin,
Olmuşam xəstə, gəlin.
Mən yolunu gözlərəm,
Siz bulaq üstə gəlin.*

*Bulaq başı qız olur,
Hörükləri düz olur.
Qız baxsa eybi yoxdur,
Gəlin, baxma söz olur.*

Bulaq yaxınlıqdan keçən Əylisçaya enəndə yulğun kollarının arasındaydı. Məhərrəm bulağa endi, kuzəni bulağın şırşırına söykəyib dolmasını gözləyirdi ki, atəş açıldı. Güllə Məhərrəmin sinəsini parçalayıb kürəyindən çıxdı. Məhərrəm, “ah, nəmərd” - deyib yığıldı.

Anastasın gülləsi hədəfi yerə sərmişdi. Son on ildə ilk dəfə açılan bu güllə gələcək facilərin təməlini qoyurdu. On ildi bu kənddə güllə səsi eşidilməmişdi, bu çox gərgin əməyin nəticəsində yaranmışdı. Bu güllə, Allah bilir, nələrə səbəb olacaqdı. Böyük bir xəyanətə imza atan Anastas bir anda qaçıb ağacların arxasında gözdən uzaqlaşdı, izi itirmək məqsədi ilə Aşağı Əylisə tərəf istiqamət götürdü. Bir qədər gedəndən sonra kimsənin arxasınca gəlmədiyini yəqin etdi, özünü Ələmşah dərəsinə çatdırıb sızqa bulağın kənarında dincəlməyə oturdu. Tapşırıq yerinə yetirilmişdi, məqsəd türkləri daim təşvişdə, qorxu altında saxlamaq, ara qarışan kimi onların dədə-baba torpaqlarını qoyub qaçmasına nail olmaqdı.

Güllə səsine biçinçilər dayandılar. Qulamın ürəyi sancdı, kərəntini yerə atıb Məhərrəmin arxasınca qaçdı. Digər biçinçilər də Qulamın arxasınca özlərini bulağa çatdırdılar. Məhərrəm arxası üstə uzanmışdı, sinəsindən axan qızıl qan ətrafı boyamışdı. Qulam əyilib Məhərrəmin başını dizinin üstünə qaldırdı, Məhərrəm gözlərini açıb qardaşına

baxdı, sonra gözlərini dolandırıb ətrafındakıları xatırlamağa çalışdı. Sinəsinin qanı axır, gözləri özündən iradəsiz halda yumulurdu. Şikarı köynəyini cırıb Məhərrəmin yarasının üstünə basdı. Qanı kəsə bilmirdilər. Kimsə qışqırdı:

- Həkimə götürmək lazımdı, nə durmusuz, tələsin!

Elə bil hamı bir sözə bənd imiş, əl-ayağa düşdülər, yulğun kollarından xərək düzəldib Məhərrəmi xərəyin üzərinə qaldırdılar. İki nəfər xərəyi qaldırıb Yuxarı Əylisə tərəf aparırdı. Digər biçinçilər də xərəyin ardınca gedirdi. Yolda bir-birlərini əvəzləyərək yaralını mənzil başına çatdırmağa tələsirdilər.

Bıçaq vursaydın Qulamın qanı çıxmazdı. Ürəyində özünü danlayır, Məhərrəmi biçinə gətirdiyinin peşmançılığını çəkirdi. Bu namərdliyi kim etmiş olardı? Düşünürdü ki, yerli ermənilərdən günün günorta çağı bir türkü vuracaq cəsarətli kimsə ola bilməzdi. Çox güman ki, bu, son günlərdə kənardan gəlib Əylisdə sabitliyi pozmağa çalışan qüvvələrin araqarışdırmasıydı. Amma nə olur-olsun ermənilər bu xəyanətin bədəlini ödəməlidirlər.

Qulam sadə, zəhmətkeş bir insandı, Məmmədrza kişinin böyük oğluydu. Orta boylu olsa da, çox cəld və qoçaqdı, qardaşı Məhərrəmdən yeddi yaş böyükdü, nişanlıydı, bu payızda toy eləmək istəyirdi.

Kənd adamları saf və təmiz olurlar. Qulamın da təbiətində olan saflıq, hamıya böyük inam hissi bəzən ətrafda baş verən hadisələri düzgün qiymətləndirməsinə əngəl törədirdi. Bu səbəbdən də Qulam yanılırdı, artıq yerli ermənilərdə bir təşkilatlanma işi getmişdi. Hər an, hər dəqiqə partlayış ola bilərdi. Qulam kimi yerli türklər qarşıda onları daha hansı bəlalər gözlədiyindən xəbərsizdilər. Məhərrəmin günün günorta çağı vurulması onlara xəbərdarlıq olmalıydı, amma olmadı.

Məhərrəmi Nuhgədiyə aparmaq mümkün olmadı, çoxlu qan itirmişdi. Onu Şah Abbas məscidinin həyətinəki mədrəsənin birinci mərtəbəsindəki qonaq otağına yerləşdirib həkim dalınca getdilər. Həkim gəldi, özü ilə dərmanlar da gətirdi. Ara həkiminin otlardan hazırladığı dərmanları birtəhər Məhərrəmə içirdilər, yarasına məlhəm qoydular, lakin bir faydası olmadı, daha bacarıqlı həkimə ehtiyac duyulurdu. Debi həkimi gətirmək lazımdı. Əslən erməni olan Debi həkim Çənnəbdə olurdu və bu ətrafda çox şöhrətlənmiş bir həkimdi. Türklərin ən ağır xəstələrini Debi həkim müalicə edərdi. Çənnəbə at ilə kəsə yol ilə sabaha gedib gəlmək olardı.

Debi həkimin ardınca adam göndərmək istəyirdilər ki, onun Əylisdə xəstə üstünə gəldiyi xəbəri çıxdı. Debi həkim gəlib Məhərrəmin yarasını açdı baxdı və yenidən sarıdı. Məhərrəm çoxlu qan itirmişdi, amma gənc və qüvvətliydi, bəlkə də ayağa qaldırmaq olardı. Debi həkim bir istədi ki, qollarını cırmalayıb tədaviyə

başlasın, amma xəyalında dünən Arakellə görüşündəki söhbətlər bir an içində canlandı və tərəddüd etdi. Debi həkimin vicdanında bir oyanıqlıq vardı. Gənc oğlanı xilas etmək, ölümün pəncəsindən almaq olardı. Vicdanı onu bir həkim kimi xeyirxah olmağa səsləyirdi.

Qulamın, Nabatalının, Rövşənin, yaralı gəncin ətrafında olan bütün adamların gözləri ümidlə Debi həkimə dikilmişdi. Debi həkim isə çox fikirli görünürdü. Xəyalında Arakellə danışır, gözlərinin önündə erməni daşnaklarının planları canlanır, onun insani hisslərinin üstünə kölgə salırdı. Məhərrəmin isə halı getdikcə fənalaşırdı. Nəhayət, Debi həkim dilləndi, “ümid Allaxdan kasilməz, Allax saxlasın”- deyib çıxdı.

Debi həkimin sözləri adamlarda təəccüb doğurdu. Belə başa düşmək olurdu ki, Debi həkimin xisləti vicdanını üstələyibdi.

Məhərrəmin vurulması xəbəri ildırım sürəti ilə Əylisin hər yerinə yayıldı. Xəbəri eşidənlər Şah Abbas məscidinə gəlir, yaralıya baş çəkmək, vəziyyətdən xali olmaq istəyirdilər.

Ədif bəyin qara kəhəri Şah Abbas məscidinin qarşısındakı meydanda kişnədi. Xəbər Ədif bəyə də gedib çatmışdı. Ədif bəy osmanlı ordusunun Ordubad bölgəsindəki təlimatçılar bölüyünə rəhbərlik edirdi. Bölüyün işi yerli türk gənclərə silah atmağı, müharibə zamanı manevrlər etməyi öyrətməkdə. Ədif bəy bölüyün işinə rəhbərlik və nəzarət edir,

ətrafda baş verən hadisələrdən Naxçıvanda oturmuş Osmanlı ordusunun komandanı Xəlil bəyi məlumatlandırır, eyni zamanda tez-tez Əylisdə olur, burada sabitliyin qorunmasına çalışırdı. Ədif bəy əlini Məhərrəmin alınına qoyub soruşdu:

- Yavrurum, sana kim kıydı?

Məhərrəmdən cavab gəlmədi. Ətrafdakılar bir ağızdan,- Kim qıyacaq ermənilərdən savayı,- dedilər. Ədif bəy:

- Buluruz düşmanı,- dedi.

Rövşən bəy Ədif bəyə yaxınlaşıb dedi:

- Ədif bəy, bu kəndin hüzzuru pozulmaqdadır, əgər çapuq tədbirlər görülməzsə, burada qırğın qaçılmaz olacaqdır. Ermənilər hər yerdə fəallaşmış, Andranikin qoşununun Arazın o tayında törətdikləri vəhşiliklərdən ruhlanmışlar. Biz burada sabitliyi ancaq könüllü dəstələrimizin hesabına qoruyub saxlaya bilirik. Bizə Osmanlı ordusunun əməli köməkliyi lazımdır.

Ədif bəy gərəkənin yapılacağına söz verib ayrıldı.

Qulam və dostu Nabatalı üç gün gecə-gündüz Məhərrəmin yatağının yanından ayrılmadılar. Rövşən bəy də bütün iş-gücünü ötürüb onlarla birlikdə qalırdı, bir an da olsun onları tərk etməirdi, Qulamın xata çıxacağından ehtiyat edir, baş verə biləcək hər hansı düşünülməmiş hərəkətin nələrə səbəb ola biləcəyini təxmin edirdi. Belə bir həssas dövəmdə Rövşən bəy ən doğru yol tutmuşdu. Hacı Nəcəf ağa

da Rövşən bəyin bu hərəkətini təqdir edir, nə qədər çətin də olsa, hadisənin sakitliklə sona çatmasını gözləyirdi. Üçüncü gün Məhərrəm sadəcə bircə dəfə gözlərini açıb qardaşına baxdı və əbədi olaraq bu dünyaya yumdu. Qulam qardaşının mənalı baxışlarını ömrünün sonuna qədər unuda bilmədi, - sənin qisasını alacağam,- dedi.

Məhərrəmin dəfnində Əylisin türk icmasının bütün üzvləri iştirak edirdi. Nuhgədihdən gələn qadın və uşaqlar ağlayırdı. Çiçəyin məhzun duruşunda qərribə bir sakitlik vardı, sanki Məhərrəmin öldüyünə inanmır, səfərə getmiş bir adamın qayıdıb gələcəyini düşünürdü. Molla Nurməmməd "Yasin" oxuyurdu. Gənclər günahkar kimi başlarını aşağı dikmişdilər.

Məhərrəmin dəfninə erməni icmasından Arakel, Saşa və Petros da qatılmışdı. Qulam qardaşını qoruya bilmədiyindən başını qaldırıb kimsənin üzünə baxa bilmirdi. Qədim bir el məsəli qulaqlarında cingildəyirdi: "Vuran qaçar, vurduran gələr". Heç şübhəsiz ki, Məhərrəmin vurulmasından Arakelin xəbəri vardı. Yoxsa Arakelə nə düşmüşdü ki, nuhgədihli bir cavanın dəfnində iştirak etsin. Qulamın fikrindən bir an öncə Məhərrəmin intiqamını almaq keçirdi, elə bu an, bu dəqiqə Arakelin boğazını üzüb o dünyalıq etmək istəyirdi. Amma səhərdən yanını kəsdirib bir an da olsa, onu tək buraxmayan Rövşən bəyin nəzərindən yayına bilmir, daha doğrusu, Rövşən bəyi qıracaq hərəkətə yol verməyi qəbahət sayırdı. Rövşən bəy

Məhərrəmin məzarı başında üzünü camaata tutaraq söylədi:

- Camaat, bu gün bizim kəndimizdə bir faciə yaşandı. Məhərrəmi vuranlar bu kəndin hüsurunu pozmağa çalışanlardır. Məhərrəmin qatili gec-tez tapılacaq, cəzasına çatacaqdır. Amma mən istəmirəm ki, bu hadisə bəhanəyə çevrilərək günahsız insanların qanı bahasına başa gəlsin, hərçənd ki, bunu istəyənlər var. Bu hadisədən istifadə etməyə çalışanlar var. Məhərrəmin dəfnində erməni icmasının nümayəndələri də iştirak edirlər. Yəqin ki, onlar da istəməzlər ki, burada qardaş qırğınına yol verilsin. Belə deyilmi Arakel kirvə?

Arakel istər-istəməz Rövşən bəyin sualına cavab vermək məcburiyyətində qaldı. Bu anda Arakelə bıçaq vursan qanı çıxmazdı, amma danışmaya da bilməzdi:

- Ağalar, bu gün bu kənddə cavan bir adamın vurularaq öldürülməsi bizi çox qamgin etdi. Bunu edənlər bizim düşmanlarımızdı. Kirva, bax, manim da oğlumu öldürdülər. Hala da qatili tapılmır.

Arakel yaylığını çıxarıb gözlərini sildi, özünü ağlayan kimi göstərməyə çalışdı. Xəyalında isə Anastasın məharətini alqışladı. Anastas ovu gözdən vurmuşdu, türkləri xəyal qırıqlığına uğratmışdı. Arakel üçün bir şey də məlum oldu ki, türklər sadəcə olaraq sakitlikdə yaşamağa çalışırlar, onların başının altına yastıq qoyub yaxşıca uyutmaq mümkündür.

Onların erməni komitələrinə qarşı çıxacaq nə gücləri var, nə də o haqda düşünürlər.

Molla Nurməmməd ucadan fatihə dedi. Hər kəs xəyaldan ayrılıb “Fatihə” surəsini oxumağa başladı. “Allah rəhmət eləsin” deyib geri döndülər.

Dəfndən sonra adamlardan bir qismi elə qəbirstanlıqdaca başsağlığı verib ayrılırdı. Baş sağlığı verənlərə Qulamın dostu Nabatalı cavab verirdi. Qulam isə Rövşən bəylə birlikdə səssiz, sakit addımlarla Molla Nurməmmədin arxasınca məscidə qayıtdı. Rövşən bəy gec-tez qatilin tapılacağını deyib Qulama təskinlik verirdi. Məhərrəmin yasını Şah Abbas məscidinin həyətində tutdular.

Dəfndən sonra Məhərrəmin məzarının üstündə ağrı deyib ağlayan bir deyikli qız qaldı. O, Çiçək idi. Ümidləri gözündə qalan, açmamış solan çiçək, sevgi nəğmələri ağıya, bayatıya dönən, dağı-daşı ağladan, saçları hörülməmiş, çiçəyi dərilməmiş, sevgi bulağının sərin suyundan içərkən içməz olan dağlar maralı, könlü yaralı Çiçək.

Çiçək ağrı dedikcə Paşa kişinin ürəyinin yağı əriyirdi. Çiçək onun bircə balasıydı. Uşaqkən anadan yetim qalan Çiçəyə Paşa kişi həm ata, həm ana olmuşdu. Nə zəhmətlər bahasına qızını böyüdüb boyabaşa çatdırmışdı. Bayaqdan kənardə dayanıb qızının sakitləşməsinə gözləyən Paşa kişi daha dözə bilmədi. Qızının yanına gəlib onu qaldırdı, ata-bala qucaqlaşdı

ağladılar. Sonra da bir-birlərinə təsəlli verməyə çalışdılar.

Məhərrəm Əylis qəbirstanlığında dəfn edilən ilk nuhgədihli, ilk şəhid idi. Məhərrəmin dəfn edildiyi ərazi ümumi qəbirstanlıqdan aradan keçən yol ilə ayrılırdı. Sonralar həmin ərazi şəhidlər xiyabanına çevrildi, hazırda orada osmanlı türk şəhidləri də daxil olmaqla on iki şəhid uyuyur.

Nuhgədihlilər axşama qədər Məhərrəmin yas mərasimində iştirak edib, axşam üstü Nuhgədihə getdilər. Nuhgədihlilərin əsas təsərrüfat fəaliyyəti heyvandarlıq olduğundan mütləq kəndə qayıdıb mal-heyvanı yerbəyer etmək lazım gəlirdi. Qulam, dostu Nabatalı ilə daha iki gün Əylisdə qaldılar, üçüncü gün Molla Nurməmməd, Hacı Nəcəf, Rövşən bəy və Alxan kişiylə qəbir üstünə gəlib Məhərrəmi yad etdilər. Qulam Məhərrəmin qəbrinin üstündə bir daha and içdi:

- And olsun sənin nahaq tökülən qanına, and olsun ağam Əbülfəzlabbasın kəsilən qollarına, qisasını alacam, qərdəş! Mənim qollarımı kəsdilər. Sənin ölümün məni yandırır, qərdəş! Axı, sən kimə neyləmişdin?

Məhərrəmin vurulduğu günlərdə xəbər yayıldı ki, Andranikin qoşunu qonşu Culfa rayonunun

Yaycı kəndində böyük qırğın törədibdir. Belə məlum olurdu ki, Andranik qoşunu ilə Cənubi Azərbaycanın Maku, Xoy, Salmas şəhərlərini və yolüstü kəndləri talayıb viran qoyaraq böyük qırğınlar törətdikdən sonra Culfaya gəlibdir. Culfa dəmiryolunda çalışan Yaycılı fəhlələrə dəmiryolunu sökməyi əmr edən Andranikin hərəkətinə qarşı yaycılılar etiraz etdikləri zaman onları güllələmiş, Yaycıya girib evləri yandırmış, əhalini böyük bir hissəsini qırmışdı. Əhalinin az bir hissəsi özünü Araza vuraraq o biri sahilə çıxa bilmiş, ölümdən qurtulmuşdu. Bir müddət Culfada qaldıqdan sonra Andranikin qoşunundan müxtəlif dəstələr ətraf kəndlərə hücumlar etməyə başlamış, hər yerdə qəsbkarlıq və talançılıq etmiş, müsəlman əhalinin evlərini yandıraraq özlərini qətl etmişlər.

Andranikin quldur dəstələri iyunun axırlarında Naxçıvan yolunun üstündə bir sipər kimi dayanan Nehrəm kəndinə hücumla keçirlər. Nehrəmlilər Kabla Muxtarın rəhbərliyi altında düşməyə qarşı igidliklə vuruşaraq Andranikin qoşunun Nehrəmə girməsinə imkan vermirlər. Kabla Muxtarın könüllü silahlı dəstəsində iki top vardı. Yüngül əl topları ilə müxtəlif manevrlər edən nehrəmlilər bu döyüşdə böyük qələbə qazanırlar. Topçu Müseyib və qardaşı topların yerini tez-tez dəyişərək ermənilərdə əsil vahimə yaradırdılar. Müxtəlif istiqamətlərdən atılan top mərmilərinə cavb verə bilməyən ermənilər

qaçmağa başlamışdılar. Hətta Kabla Muxtar nehrəmlilərə sığınan 60-a qədər sadə ermənini də qoruyub ara sakitləşəndən sonra İrəvana yola salmışdı.

Andranik qoşunu ilə Naxçıvan şəhərinə girir, özünü Rusiyanın səlahiyyətli nümayəndəsi kimi təqdim edərək Naxçıvanda onun hakimiyyətinin tanınmasını tələb edir. Naxçıvan Türk Milli Komitəsi Andranikin hakimiyyətini tanımaqdan imtina edir, kömək üçün Osmanlı hökumətinə müraciət göndərir. Bu ərəfədə Naxçıvan Milli Komitəsinin və Osmanlı Ordusunun Naxçıvandakı nümayəndəsi Xəlil bəyin Osmanlı türk hökumətinə yazdıqları rapora cavab verilmiş, Naxçıvanın və Təbrizin xilasını üçün Kazım Qara Bəkir paşaya tapşırıq verilmişdi. İyulun 7-də türk ordusu Naxçıvan şəhərinin ətrafında hücum keçərək Andranikin ordu birliklərini top atəsinə tutdu. Naxçıvanda hakimiyyəti ələ keçirə bilməyən, türk ordusunun qarşısında duruş gətirə bilməyib xeyli tələfat verən Andranikin qoşunu müxtəlif kəndlərə hücum edir, qarşısına çıxan hər şeyi məhv etməyə çalışırdı. Avqustun əvvəllərində Andranikin qoşunu Badamlı tərəfdən Şahbuza və oradan Ordubad bölgəsinə keçir, Əylisə girib Əylisi dağıtmağı planlaşdırır. Ordubad könüllülər dəstəsinə rəhbərlik edən İbrahim Axundov Əylisə gəlir, Rövşən bəyi, Hacı Nəcəfi və türk icmasının fəallarını vəziyyətdən xəbərdar edir.

Avqustun qora bişirən günləriydi. Şah Abbas məscidinin qalın divarları istinin qarşısını alsa da, içəridə adamın çoxluğundan nəfəs tənqiyyirdi. Kəndin müsəlman türklərinin bütün ağsaqqalları məscidə cəm olmuşdu. Hacı Nəcəf ağa, Hacı Qurbanəli ağa, Kəblə Əhməd ağa, Aslan baba, Kəblə Qurban ağa, Hacı Rza ağa, İmaməli, Kar Abdulla, Bığ Abbas, Məşədi Tağı, Məşədi Bağır, Məşədi Sultənəli, Kəblə Hüseyin, Alxan kişi, Molla Nurməmməd, Məşədi Salman, Məşədi Cavad, Məşədi İman, Məşədi Kazım və s. saymaqla qurtaran deyildi. Necə deyirlər, iynə atsan yerə düşməzdi. Rövşən bəy hazırkı durumu izah edib, müvəqqəti olaraq imkan daxilində qadınların, xəstə və uşaqların daha təhlükəsiz yerə köçürülməsini təklif etdi. Onsuz da böyük nigarançılıq içərisində yaşayan ailələr bunu çoxdan gözləyirdi. Həmənin günün axşamı hava bir qədər sərinləyən kimi köç başladı. Əhali Araza üz tutur, çayın o biri sahilinə keçib qurtulmağa çalışırdı. Qəbul edilmiş ümumi qaydaya əsasən hər ailədən bir nəfər yaşlı, ağsaqqal ailənin köçürülməsi ilə məşğul olur, kişilər, cavanlar kəndin qorunmasında iştirak edirdi.

Kəblə Əhməd arvadı Heyrana köçmək üçün hazırlıq görməsini tapşırıb özü kiçik oğlu Məsum ilə arabanın sınıq-salxaq yerlərini düzəltməklə məşğul

oldu. Axşama qədər çalışıb arabanı hazır vəziyyətə gətirdi. Axşam kəhəri çəkib arabaya qoşmaq məcburiyyətində qaldı. Arabanın içinə bir dəst palaz salıb, əvvəl qız nəvələrini arabaya mindirdi. Məşədi Bağırın dalbadal üç qızı olmuşdu, dördüncü oğlan uşağıydı, hələ bir yaşı tamam olmamışdı, adı Rəşidiydi. Rəşid Xanımın qucağında idi. Kəblə Əhməd ona öz babasının adını vermişdi, çox arzulayırdı ki, Allah-tala ona bir oğlan nəvəsi də versin ki, sağlığında öz adını da nəvəsinə versin. İndi belə bir qarmaqarışq zamanda körpə uşaq gələn, balaca-balaca qız uşaqları, qocalıb əldən düşmüş qarısı ilə yola çıxması Kəblə Əhmədin qanını qaraltsa da, çox fikirləşir, köçməkdən başqa bir yol tapa bilmirdi. Arazın o tayında Kərbalaya gedərkən yaxından yoldaşlıq etdiyi Kəblə Qasımdan başqa ümidi gələn yer yoxdu.

Araba hazır olub yola çıxmaq ərəfəsində Məşədi Bağır da gəlib çıxdı. Məşədi Bağır səhərdən kəndin bəzi strateji yerlərində könüllülər ilə istehkam qurmaqla məşğul olmuşdu. İndi də ailəsini yola salmağa gəlmişdi. Körpəsi qucağında Xanım Məşədi Bağıra baxıb sanki, “bu vəziyyətdə məni hara göndərirsən”, - deyirdi. Məşədi Bağır çiyinlərini çəkdi:

- Allah mərdi-məzara lənət eləsin.

Kəblə Əhməd dedi:

- Özünüzdən muğayat olun, hadi, di salamat qalın.

Kəblə Əhməd kəhərin cilovunu tərətədi, qafilə körpü başından Araza tərəf yol başladı. Köçün önündə, ortasında və arxasında yolda baş verə biləcək hər hansı bir hadisənin qarşısını almaq məqsədiylə könüllülərdən iyirmi nəfər silahlı gətirdi.

Qızlardan böyüyü Həcər, ortancıl Məhbubə Heyran nənəyə qısılmışdılar. Balaca altı yaşlı Məleykə anası Xanımın yanından ayrılmır, tez-tez babasının niyə onlarla getmədiyini soruşurdu. Xanım bir yandan qucağında körpə uşağını yırğalayır yatırtmaq istəyir, bir tərəfdən də Məleykənin suallarına cavab axtarır, onu ovutmağa çalışırdı. Heyran nənə bu yaşında çöllərə düşməsinə vəsilə olanlara qarşı tökülür, sağ-salamat qurtulmaları üçün Allaha yalvarır, əlindəki qara rəngli təsbəh ilə istixarə edirdi. Köç Araza yaxınlaşırdı. Araz qırağı Ordubaddan və ətraf kəndlərdən gəlib o biri sahilə keçmək istəyənlərlə doluydu. Səs-səsə qarışmışdı, ağlayan uşaqların səsi ürəkləri parçalayırdı.

Kəblə Əhməd Heyran nənəni, gəlini Xanımı, və nəvələrini sala oturdub Arazın o biri sahilinə keçirdi. Sala minə bilməyənlər Arazı üzüb keçməyə cəhd edirdilər, lakin onların çoxu Arazın sularında qərq olur, üzüb o biri sahilə çıxa bilmirdilər.

Kənddə qalanlar da çox idi, çünki Arazın o biri sahilində yaşamaq çox da asan deyildi. Orada yaxın adamın olmalı, qalacaq yer tapmalıydın. Kəblə

Əhmədin Arazın o biri tərəfində yaxın adamı vardı, ailəsini dostunun evinə apardı.

Rövşən bəy təcili olaraq Əylisin türk icmasının səfərbərliyini elan edib, erməni icmasının başbilənləri ilə görüşdü. Bu görüş çox gərgin bir şəraitdə keçdi. Görüşdə yenə də erməni tərəfdən Arakel ağa, Saşa ağa, keşiş Mikayıl və Petros iştirak edirdi.

Görüşdə iştirak edənlərin tərkibinə türk icması tərəfindən Rövşən bəy, Hacı Nəcəf ağa, Mirzə Tahir əfəndi, Alxan kişi, osmanlı ordusunun komutanı, osmanlı türkü Ədif bəy daxil idi. Rövşən bəy sözü belə başladı:

- Biz uzun illərdir ki, bu kənddə mehriban bir şəraitdə yaşayırıq. Arada yaşanan narazılıqlar hər iki tərəfin birgə söyləri nəticəsində aradan qaldırılır. 1906-cı ildə ətraf yerlərdə yaşanan faciələr bizim kəndimizdə yaşanmadı. Bu, hər iki icmanın söyləri nəticəsində olmuşdur. İndi bir daha kəndimizin başını qara buludların aldığı görünməkdədir. Andranikin qoşunu bu kəndə girməməlidir. Bunun üçün nə lazım gələrsə, hər iki icma etmək məcburiyyətindədir. Xüsusən də erməni icması bu işdə fərqlənməlidir. Biz bilirik ki, Andranikin qoşunu qonşu Yaycı kəndində günahsız türklərin başına nə müsibətlər gətiribdir. Ancaq onu da bilmək lazımdır ki, Əylis türkləri tam silahlanmış halda hər hansı bir qarşıdurmaya cavab verəcəkdir. Xüsusən də belə

olacağı təqdirdə Əylis erməniləri bu zaman daha çox zərər görəəcəklər. Osmanlı bölüyü də bizimlədir. Gəlin fikirləşək. Arakel ağa, sən öz var-dövlətini itirmək istəmişən? Ya Saşa ağa, sən? Biləsiniz, Əylisdə ola biləcək hər hansı bir hadisə, Arakel ağa, sizdən görülməkdir. İndi söz sizindir, buyurun ağalar!

Arakel ağa yerində qurcalandı, sifəti qıpqırmızı oldu. Keşiş Mikayıl söz aldı:

- Allah bağışlasın. Rövşən bəyin necə sağlam düşüncəli bir insan olduğunu bilirik. Xeyirxah işləri də gözlərimizin qarşısındadır. Bu gün onun dediklərinə çox həssaslıqla baxmalıyıq. Bu kənd bizim göz bəbəyimizdir. Ona görə də biz bu kəndi qorumaalıyıq.

Hacı Nəcəf ağa təklif verdi:

- Mənə elə gəlir ki, biz gedib Andranikin adamlarıyla görüşməli, onları Əylisə girmək fikrindən uzaqlaşdırmalıyıq.

- Amma necə?- yerdən suallar verildi.

- Onu Arakel ağa həll etməlidir,- deyə Rövşən bəy müdaxilə etdi,- Arakel ağa Andranikin adamları ilə əlaqə yaratmalı, bizim nümayəndələr onlarla görüşməli, Arakel ağa özü və ailəsi burada girov qalmalıdır.

- Sən nə danışdığının farkındamısın?- deyə Arakel bozardı.

- Mən dediyim sözün fərqi deyəm. Əylisdə baş verə biləcək hadisələrə bilavasitə siz cavab verəcəksiniz, ona görə də biz sizi girov saxlamaq məcburiyyətindəyik.

Söhbətin gərcinləşdiyini hiss edən Ədif bəy hər iki tərəfi sakitləşdirməyə çalışdı:

-Arkadaşlar, bana müsaidə edərmisiniz? Ben buraya sülh namına gəldim. Maramım da burada sülhü korumaqdır. Andranikin qoşunu kapının ağzında. Burada kan tökülürsə, kimsə bundan fayda görməz. Biz birlik olub Andranikin buradan uzaqlaşmasına çalışmalıyıq.

Saşa ağa,- doğru, - deyə əlavə etdi,- mən Andranik ilə gedib görüşə bilərəm. Hacı Nəcəf ağa da manımla gedərsə daha yaxşı olar.

Hacı Nəcəf ağa bu təklifə razılıq verdi. Qərara alındı ki, Andranikin adamları ilə görüşsünlər. Andranikin adamlarına xəbər göndərilib Əylisin nümayəndələrinin onlarla görüşmək istədikləri bildirildi. Arakeli könüllü dəstələr tərəfindən Əylisdə girov saxladı.

Andranikin quldur dəstələri Vənəndin yuxarısında Disər kəndində düşərgə salmışdı. Hacı Nəcəf ağanı və Saşa ağanı qəbul edib onlardan xeyli təzminat aldılar, Əylisə girmədən dağ yolu ilə Zəngəzura tərəf getdilər.

Bu, Rövşən bəyin ən böyük qələbəsiydi.

Andranikin qoşunu əsasən iki istiqamətdə: Vənənd çayı və Gilançayı boyunca hərəkət edərək Zəngəzura girmək istəyirdi. Gilançayı boyunca hərəkət edənlər qarşılına çıxan kəndləri viran edir, əhalini qılıncdan keçirirdilər. İstinad duracaqları Parağa kəndiydi. Burada Parağalı Aşot Tivililərə sifariş göndərib danışıqlar aparmaq məqsədi ilə onları Parağaya dəvət etdi. Tividən 16 nəfər nümayəndə heyəti Parağalılardan təklifinə inanaraq danışıq üçün Parağaya gəldilər. Qaçaq Süleymanın başçılıq etdiyi dəstəni danışıq adı ilə aldadıb tələyə saldılar, hamısını qırdılar, dəstədən tək cə İbiş adlı birisi qaçıb salamat qurtara bildi. Aşotun bələdçiliyi ilə Andranikin quldur dəstəsi Tiviyə hücum edib dinc əhalini qılıncdan keçirdi. Quldur dəstələri kəndin hər tərəfini mühasirəyə alıb tək cə aşağı hissədə dar keçidi açıq saxlamışdılar. Silahsız, əliyalın adamlar heç nə düşünmədən qaçıb qurtulmağa çalışırdılar. On beş yaşlı Babaxan gizləndiyi ağacın arxasından baş verənləri izləyirdi. Budur kəndin sayılı igidlərindən olan düşmənə qarşı durub vuruşan, lakin yetərli gücün olmadığını görəndə Nəbi damın üstünə çıxır, əlində bir yaylıq tutub yelləndirir:

- Atəş açmayın, mən Nəbiyəm, gəlin danışıq aparaq.

Nəbinin sözü ağzında yarımçıq qaldı, namərd düşmən snayperi Nəbinin düz ürəyindən vurdu, Nəbi damın üstünə yığıldı, elə bil ki, bir dağ uçdu. Düşmənin amansızlığını görənlər sağ qalacaqları ümidini tamamilə itirdilər. Babaxan da gizləndiyi yerdən çıxıb qaçanlara qoşuldu, yolun böyük hissəsini arxada qoymuşdu, dar keçidi keçməyə az qalırdı. Ürəyində Allaha yalvarır, onu hifz eləməsini istəyirdi. Arxadan ermənilər gülləni yağış kimi yağdırır, adamlar tut kimi ələnirdi. Ətrafında yıxılanlar vəziyyəti daha da çətinləşdirirdilər. Az qalırdı, lap az qalırdı, bircə bu keçidi keçə bilsəydi, amma yıxılan adamları adlayıb keçmək elə də asan deyildi. Babaxan qaçırdı, arxasına baxmadan qaçırdı. Sonuncu addımlarını atmırdı, sanki uçurdu, azadlığa, qurtuluşa uçurdu, bircə bu keçidi keçə bilsəydi qurtulacaqdı.

Babaxan yığıldı. Öncə nə baş verdiyini özü üçün aydınlaşdırmağa çalışırdı, ətrafı ölümlər və yaralılar ilə sarılmışdı. Yaralıların zarıması qəlbini parçalayırdı. Güllə budunu deşib çıxmışdı. Budundan qan axırdı, amma dayanmaq olmazdı. Qarnı üstə sürünüb dar keçidi keçdi, ətrafda böyürtkən kolları vardı, kolları aralayıb arasına girdi. Köynəyini cırıb budunu bağladı, qaçmaq imkanı yoxuydu, yorğunluqdan, taqəqsizlikdən gözləri yumulurdu. Nə qədər yatdığını bilmədi,

oyananda gecəyarıydı, ay çıxmışdı. Ayın solğun işığında qaralıb şirinləşmiş böyürtkənlərdən yığıb yedi, tədricən qüvvəsi bərpa olunurdu. Daha dayanmaq olmazdı, Tividən – yanan evlərindən uzaqlaşmaq istəyirdi.

İkinci istiqamətdə Nijdehin rəhbərliyi ilə hərəkət edən erməni yaraqlıları Lij kəndində dayandılar. Nijdehin gəlişindən çiçəyi çırtlayan Lij erməniləri çoxdan ürəklərində qalan arzularını həyata keçirməyə fürsət tapıb, bir böyük atlı dəstə ilə Nuhgədiyi kəndinə hücum edib yandırdılar.

Məhərrəmin ölümündən sonra yaylağa qalxmağı Çiçək istəməmişdi, ona görə də Paşa kişi gözünün ağı-qarası bircə qızının istəyinə qarşı çıxmamış, kənddə qalmalı olmuşdu. Oruc kişi də səhər-səhər yaylaqdan kəndə qayıtmış, sabah Əylis bazarına alış-verişə getməyə hazırlaşır. Əlavə olaraq kənddə qalan və ya yaylaqdan qayıdanlar, xəstələr, hamilə qadınlar və uşaqlar gündəlik işlərlə məşğul idilər. Zavallı Çiçəyə sataşmaq istəyən erməni dığasını Paşa kişi yabaya keçirdi. Çiçək erməni dığasının əlindən qurtulub qaçmağa çalışdı, lakin namərd gülləsi onu yerə sərtdi.

Silahlı quldurlar Paşa kişini tutdular, belinə qaynar samovar bağlayıb, döyə-döyə qovmağa başladılar. Paşa kişi qaçdıqca samovarın boğazından yırgalanıb daşan qaynar su cızıltılı səslə bədəninə yandırır, bədənin dərisi tuluqlayır, dəhşətli dərəcədə

ağrı verirdi. Paşa kişi özünü qayadan dərin dərənin dibinə atdı. Oruc babanı və məscidin qarşısında yığışanları- iyirmi iki nəfəri sorğu-sualsız güllələdilər. Altı aylıq hamilə olan Şərəfin qarnını yırtıb cocuğunu süngüyə keçirdilər.

Şükür oğlu Əbülfəz yaylaqdan təzəcə qayıtmışdı, bir qədər uzanıb dincəlmək istəyirdi ki, güllə səsləri kəndi bürüdü. Pəncərəyə yaxınlaşıb erməniləri gördü. Yerini rahatlayıb osmanlı türklərindən aldığı çaplı tufəngini sinəsinə sıxıb nişan aldı, erməni quldurlarından biri yerə sərildi, daha sonra ikincisi, üçüncüsü... Əks-həmlə gözləməyən ermənilər marığa yatdılar, gülləni dolu kimi Əbülfəzin evinə tərəf yağdırmağa başladılar. Bir saata qədər atışma davam etdi, Əbülfəz həlak oldu. Atışma zamanı evləri kənarda olanlardan qaçıb gizlənen, canını qurtaranlar oldu.

Atışma zamanı qaçıb qurtula bilməyən qadın, uşaq, xəstə kim vardısı hamısını ermənilər Ula tərəf sıxışdırdılar. Ul dərənin dibinə enən dərin sıldırım qayalıqdı, ermənilər gülləyə qıymır, adamları süngüləyərək qayadan aşağı atırdılar. Aşağıda parçatıkə olmuş adamların cəsədləri üst-üstə qalanmışdı.

Bu vəhşiliklərin törədilməsində Andranikin qoşununa təzəcə qoşulan qonşu Lij kəndindən olan ermənilər daha fəallıq göstərirdilər. Lijli ermənilər Nuhgədihliləri yaxşı tanıyırdılar. 1906 - cı ildə

Nuhgədihlilərin Qafan qaçqınlarına göstərdikləri köməyi unutmayan ermənilər qisas alırdılar.

Kənddən kənardə olan nuhgədihlilərdən başqa salamət qurtaran kimsə yoxdu. Qaçanların əksəriyyəti yaralıydı, özlərini kol-kosa vura-vura qaçır, daşların arxasında gizlənir, atılan güllələrdən yayınmağa çalışırdılar. Ermənilər silahsız binəvaların arxasında gülür, əylənirdilər. Bir qədər keçmiş kənddə qalmaq qeyri-mümkün oldu. Yanan evlərin tüstüsü qatılaşıqca hava daha da boğucu olur, hərarət və tüstü adamı boğurdu. Kənddə kimsənin qalmadığına, yanaraq külə döndüyünə arxayın olandan sonra ermənilər yağmaladıqları qənimətləri götürüb geri çəkilib Lijə getdilər.

Qulam yaxın dostu Nabatalı ilə axşama yaxın yaylaqdan kəndə qayıdırdı. Qulamın mindiyi kəhər hələ kəndə çatmamış şahə qalxıb kişnədi. Sanki kəhər daha qabağa getmək istəmirdi. Qulam ata təkid edib cilovunu dartıb oynatdı, at yarıkönül irəliləməyə başladı. Qulamın burnuna yanıq qoxusu gəlirdi. Yaxınlaşdıqca kəndin tüstülənən mənzərəsi ürək ağrıdıcı bir halda nəzərə çarpırdı:

- Bu nədi?!

Nabatalı təəccüblə Qulama baxdı:

- Nə ola bilər? Kəndə odmu vurublar?

- Bu o yaramaz köpəyuşağının işi olacaqdır.

- Vallah, mən buna dözə bilmərəm, Qulam...

Qarşıda dəhşətli bir mənzərə vardı. Hələ də tüstülənən evlərin qaralmış divarları vahimə yaradırdı. Kəndə yaxınlaşdıqca faciənin dəhşəti insanın qanını damarlarında dondururdu. Qulamın bir anlıq gözlərinin qarşısına 1906-cı ildə ayı çanqıllığında ermənilər tərəfindən qətl edilib yan-yana səpilmiş uşaqların cəsədləri gəlirdi. İndi burada yenə də ermənilər qətliyam keçirmiş, adamları qırıb töküüb, evləri yandırmışdılar. Dağ boyda Nabatalı bu dəhşətli səhnənin təsirindən ayrılanmır, nə deyib-deməyəcəyini kəsdirə bilmirdi:

- Qulam...

Qulam Nabatalıya tərəf döndü, baxdı, lakin dinmədi, elə bil ki, danışılacaq sözü yoxdu...

- Qulam, mən bu qisası ermənidə qoymaram. Bu boyda haqsızlıq olmaz. Məhərrəmi vurdular, dinmədim, dedim qan salmayaq, biz baiskar olmayaq! Biz hələ bu torpaqlarda yaşayacağıq. Buna nə deyəsən? Bu məzlum insanların günahı nəydi? Ya bizim günahımız nədir? Ev-eşiyimiz getdi, uşaqlarımızdan xəbər yox, hardadır bizim uşaqlar?

- Bilmirəm ...

Qulam naqanını çıxarıb havaya iki güllə atdı və qışqırdı:

- Kim var burada?..

Ətrafda sakitlikdi. Qulam yenidən uca səslə:- Kim var?- səsləndi. Bir-bir kolların, daşların arxasından çıxanlar yaxınlaşmağa başladı. Nəhayət bir

neçə nəfər gəlib, məscidin qabağındakı meydanda topladı. Qulamı, dostu Nabatalını görən qadınlardan biri əllərini dizlərinə çırpıb ağladı:

- Evimiz yıxıldı, evləri yıxılsın ermənilərin, qapımız bağlandı, qapısı bağlansın onların. Vay, qundaqda ölən balam, vay... Ağam Əülfəzlabbasdan istəmişəm, tifaqı dağılsın onların, hara baxırsan, Allahım! Niyə onları qırmırsan, vay, balam, vay!.. Bizim günahımız nədi?!

- Tayqulaq köpəyoğlu, Allah onu yox eləsin!..

Səs səsə qarışdı, qadınlar, uşaqlar ağlayır, yaralı insanların fəryadı göylərə bülənd olurdu.

Qulam nə qədər çətin olsa da, vəziyyətin getdikcə gərginləşməsinin qarşısını almaq məqsədiylə dedi:

- Camaat, başımıza gələn müsibət böyükdür. Allah hamımıza səbir versin. Acımız nə qədər böyük olsa da, biz bu meyitləri dəfn etməliyik. Kimin qazmaya, belə gümanı gəlibsə gətirsin, qəbir qazaq.

Yaralılar sızıldayır, uşaqlar ağlayır, az-çox özündə təpər tapanlar qəbir qazırdı. Axşam düşmüş, göy üzündə ulduzlar sayrışırdı. Sanki göy üzündəki ulduz dünyasının bu faciədən xəbəri yoxdu. Köçeli dağının qoynundakı bu kiçik Nuh peyğəmbərin dövründən qalan kəndin isə acı taleyinin son akkordları çalınırdı. Kənddə bir ədəd də olsun sığınacaq qalmamışdı. Bütün evlər yandırılıb kül edilmiş, pəyələrə, tövlələrə od vurulmuş, məscid dağıdılıb talan

edilmişdi. Məscidin mollarını məscidin içərisində güllələyib yandırmışdılar. Nabatalının, Qulamın və düşmən gülləsindən yayınaraq qurtula bilmiş bir neçə nəfərin iştirakı ilə qəbirlər cəsədlərin düşdüyü yerdə qazılır, dəfn edilirdi. Cəsədləri yumağa, kəfənləməyə heç bir imkan yoxuydu, kənd başdan-başa xarabalığa çevrilmiş, yaşamaq üçün heç bir şərait qalmamışdı.

Gecə yarıydı, Ay işığında uzaqdan gələn atların ayaq səsləri eşidildi. Gələnlər xəbəri alar-almaz yola düşən Rövşən bəy və Osmanlı ordusunun bölük komandiri Ədif bəylə birlikdə könüllülərdən ibarət on nəfərlik dəstəydi. Gördüyü mənzərədən bərk sarsılan Rövşən bəy Nuhgədiyi kəndinin müdafiəsi haqqında düşünmədiklərinin xəcalətini çəkirdi. Belə bir kiçik, kasıb dağ kəndini ermənilərin girib dağıdıb talan edəcəklərini kimsə ağına da gətirə bilməzdi. Bu kənd nə üçün belə tarimar edilmişdi? Çox təəssüf ki, vacib bir məqam həmişəki kimi türklər tərəfindən əhəmiyyətsiz sayılaraq unudulmuşdu. Rövşən bəy indi anlayırdı ki, Nuhgədiyi kəndinin 1906-cı il davasında oynadığı dayaq məntəqəsi rolunu ermənilər unutmamışdı.

Hələ o zaman Qafandan gələn qaçqınlar burada qarşılır, yerləşdirilir, hər cür yardım alırdılar. Eyni zamanda Ordubaddan gələn könüllü silahlı dəstələr də burada dayanır, silah-sursatını burada sahmana salır, atlarını yemləyir, dincəlir və buradan da döyüşə gedirdilər. O zaman Qafanın

bütün kəndlərində baş verən münaqişələr yatırılmış, türk qaçqınların hamısı yurd-yuvalarına qaytarılmışdı. Bu böyük qələbənin əldə edilməsində Nuhgədiyi kəndinin aralıqda olması, çox böyük strateji əhəmiyyət kəsb etməsi əsas olmuşdu. Artıq bu strateji məntəqə itirilmişdi, gələcəkdə daha hansı böyük faciələrin yaşanacağı hələlik bəlli olmasa da, ipin ucu görünürdü.

Rövşən bəy Qulama və Nuhgədihlilərə təskinlik verməyə çalışsa da, daxilən narahatlıq keçirir, çəkdiyi mənəvi iztirabı gizlətməyə çalışırdı:

- Nə deyəcəyimi bilmirəm, Qulam!

- Bu işlər belə getməz, Rövşən bəy! Bu köpəyuşağının kökünü kəsmək lazımdı.

- Tələsmə, Qulam...

Ədif bəy daha soyuqqanlıydı:

- Yapılacaq bir şey yox,- deyirdi.

Rövşən bəy Nuhgədiyi kəndinin salamat qalan adamlarının Əylisdə yerləşdirilməsinin vacibliyindən danışdı və sabah axşama yaxın ölümləri dəfn edib qurtardılar. Uldan atılanları kəfənləmək, ayırmaq mümkün olmadığından dərədə bir yamaca quyladılar. Axşam Rövşən bəy və könüllülər ilk köç ilə birlikdə geriyə - Əylisə qayıtdılar.

Yaylaqda olanlara xəbər göndərildi. Acı xəbər alanlardan biri də Nübardı. Nübar o zaman iki oğlu İman, Murad və qızı Telli ilə yaylaqdaydılar. Həyat yoldaşı Orucun yolunu gözləyirdilər. Oruc gedib Əylis

bazarında pendir satıb, bazarlıq edib qayıtmalıydı. Amma Oruc daha qayıtmadı, onun vay xəbəri gəldi, vay xəbəri yaylaqda olanların hamısına gəlmişdi. Nübar ağlayırdı. Qonşu alaçıqlarda bütün qadınlar, qızlar, gəlinlər ağlayırdı. Biğ yerləri təzəcə tərləyən cavan oğlanlar bir tərəfə çəkilib, nə edəcəklərini bilmirdilər. İman Muradı qucaqlamışdı, qardaşından üç yaş böyük olması on yeddi yaşlı İmanın çiyinə ağır bir yük qoyurdu. Ailənin bundan sonrakı yaşayışı- anası Nübarın, bacısı balaca, zərif Tellinin taleyi iki qardaşın ümidinə qalırdı.

Qulam dostu Nabatalı ilə yaylaqda olanları arana endirmək üçün yaylağa qalxmışdı. Onsuz da payızın acı ruzgarları əsməyə başlamışdı. Daha gözləmək olmazdı, yaylağa hər an tayqulaq Andranikin ac-yalavac qoşununun hücumlarının ola biləcəyi, olan-qalan adamları da qırıb, mal-heyvanı aparacaqları gözləniləndi. Hələlik hər kəs taleyinə baş əyib alaçığını Əylisin qaçqınlar üçün ayrılmış yerində qurmalı və ya Aşağı Nuhgədiyin çərəzlərinə sığınıb qısa hazırlıq görməliydi. Yuxarı Nuhgədiyi kəndində qışı keçirməyə heç bir imkan qalmamışdı.

Nuhgədiklilərin Əylisdə yerləşdirilməsi məsələsi kəndin ermənilərini narazı salsa da, azərbaycanlı türklərin qərarlılığı, xüsusən də Rövşən bəyin təkidi və bilavasitə rəhbərliyi nəticəsində kəndin yuxarı hissəsində baş tutdu. Ayrılan ərazilərdə müvəqqəti

alaçlıqlar qurulur, bütün ərzaq ehtiyatı talan edilmiş ailələrə imkan daxilində maddi yardım göstərilirdi.

Nuhgədih kəndindən gələn qaçqınların Əylisə axını ilə bazarda bahalıq başladı. Nuhgədiklilərin bütün ərzaq ehtiyatı və xüsusən də taxılı Andranikin quldur dəstəsi tərəfindən talan edilib aparılmışdı. Bir givrənkə un üçün bütün günü işləmək tələb olunurdu, iş isə yoxdu. Nuhgədiklilər əllərində qalan mal-heyvanı dəyər-dəyməzinə satır və ya taxıla dəyişirdi. Acından ölməmək üçün ən ağır işləri görməyə məcbur olurdular. Bir tikə çörək ucbatından nuhgədihlilərin ən ağır və zillətli işlərdə çalışdırılması Rövşən bəyin izzətinə toxunur, imkan olduqca bu binəva insanlara kömək etməyə çalışırdı.

Erməni icması maddi yardım göstərilməsinin qəti olaraq əleyhinə çıxdı və heç bir köməklik göstərmədi. Hətta bəzi hallarda qaçqınlara təsərrüfat sahələrində problemlər yaşatdılar. Nuhgədihlilərin heyvanlarının içərisində keçilər çoxuydu. Uşaqlar heyvanları dağın ətəyində otararkən bəzən keçilər yayınıb erməni bağlarına girirdi. Keçiləri bağdan çıxararkən balaca uşaqlar bağlardakı meyvələrdən yığıb yeyərdilər. Belə vaxtlarda erməni uşaqları onlara sataşır, “qaçqın” deyib lağ edirdilər. Bu kimi səbəblərdən uşaqların arasında tez-tez qovğa olurdu. Bütün bunları böyük səs-küyə çevirən ermənilər Ədif bəyə şikayət etdilər.

17 oktyabr 1918-ci il, hicri tarixiylə 1334-cü ilin məhərrəm ayının 10-u aşura günüydü. Şah Abbas məscidində Məhərrəmlik mərasimi keçirilirdi. Məscidin həyəti, qarşısındakı meydan, bütün məhəllələr adamlarla doluydu. Uşaq, böyük, kiçik, qadın, kişi bir-birinə qarışmışdı. Molla Nurməmməd bir dəstə ağ geyimli kişilərin önündə gedərək sağ əliylə sinəsinə çırpa-çırpa yanıqlı bir səslə oxuyurdu:

*Necə qan ağlamasın daş bu gün?
Kəsilib yetmiş iki baş bu gün.
Hüseyn vay, ağam vay!*

Zəngir vuranlar zəngirlərini kürəklərinə vurur, sinə döyənlər sinələrinə döyür, "Şah Hüseyn, ah Hüseyn" deyib fəryad edirdilər. Digər bir dəstə meydanda gənclərdən ibarət təşkil edilmişdi. Bu dəstənin də başında gedən cavan uca səslə oxuyur, sinəsinə çırpırdı:

*Bu gün məşər günüdür, Kərbala viran olur,
Əli-əkbər ağamız qanına qəltan olur.
Şahi-mərdan ağamız Hüseyn vay, Hüseyn vay!*

Molla Nurməmmədin başçılıq etdiyi dəstə məscidin həyətidən çıxıb üzü aşağı Xanlar məhəlləsindən keçərək müsəlman qəbiristanlığının yanındakı düzənliyə doğru hərəkətə başladı. Meydanda olan gənclər, uşaqlar da Molla Nurməmmədin dəstəsinin ardınca gedirdi. Şaxsey gedənlərin fəryadı göylərə bülənd olurdu.

Qəbiristanlığın yanındakı düzənlikdə Əylisin bütün camaatı yığışmışdı, iynə atsan yerə düşməzdi. Buraya Vırağırd, Xoşkeşin və digər məhəllə məscidlərindən də şaxsey gedənlərin dəstələri gəlir, burada birləşib mərasimi birlikdə davam etdirirdilər. Dəstənin önündə ələm gəzdirənlər gedir, oxunan nohələrə uyğun olaraq sağa-sola ləngər vurur, mərasimin ağırlığını nəzərə çarpdırırdılar. Nohə deyən şəmmaların yanıqlı səsləri dağlarda əks-səda verirdi. Dəstələr bir-birinin ardınca hərəkət edirdi. Hər dəstənin önündəki şəmmaların oxuduqları nohələr bir-birindən fərqlənirdi.

Vəcdə gələn gənclərdən xəncər ilə başını yaranları ətrafdakılar zorla dartıb sıradan çıxarır, bir-bir kənara çəkib başını sarıyır, su içirdib özünə gətirməyə çalışırdılar. Osmanlı ordusunun bölüm komutanı Ədif bəy də Rövsən bəylə birlikdə Əylis türklərinin “Kərbala müsibəti” adlandırdıqları mərasimi izləyirdi. Xəncərlə başını yaranların qarşısını almağa çalışdısa da, vəcdə gəlmiş kütlə Ədif bəyi kənara tulladı:

- Yahu, bu nasıl olur, əfəndim Rövşən bəy!

- Ədif bəy! Bu gün bu insanların qarşısına çıxılmaz, bunların hər biri, İmam Hüseyn yolunda şəhid olmağı müqəddəs borc bilən adamlardır. Yaxşısı budur ki, siz bunların işinə qarışmayasınız.

Meydan yaralılarla doluydu. Qadınlar ağlayır, yaralı uşaqları, gəncləri evlərə aparmağa çalışırdılar. Adamlar sanki savaştan çıxmışdılar. Gün günorta olanda kimsə ucadan "qətl sındı" dedi. Səhərdən özlərini həlak edən, baş yaran, sinə vuran adamların hərəkətində birdən-birə bir sakitlik yarandı. Dəstələr bir-birindən aralanıb hərəsi bir tərəfə çəkildi. Divar diblərində yaralılara baş çəkənlər, cırılmış köynəklərini sahmanlamağa çalışanlar, üz-gözləri toztorpağın içində görünməz olanlar uşaqların gətirdikləri su ilə üzlərini yuyur, "lənət Yezidə" deyirdilər.

Beləliklə "Kərbəla müsibəti" başa çatdı. Yaşlılar, bir qədər özünə gələnlər Molla Nurməmmədin arxasınca məscidə tərəf getdilər.

Rövşən bəy hələ də aşura gününün təsiri altında idi. Xüsusən, gənclərin, mədrəsə öyrəncilərinin bu mərasimdə baş yarmaları onu çox narahat edirdi. Mədrəsəyə gedib Mirzə Rahab ilə danışmaq istəyirdi.

Mirzə Rahab gənc və yenilikçi bir müəllimiydi. Rövşən bəy Mirzə Rahabın son zamanlar mədrəsədə tətbiq etdiyi yeni üsullu dərs prosesi haqqında da eşitmişdi. Mirzə Rahab əlavə dərs saatlarında öyrəncilərə rus dilini öyrədirdi.

Rövşən bəy mədrəsəyə gələndə dərslər qurtarmışdı. Mirzə Rahab da evə getməyə hazırlaşırıdı. Mirzə Rahab Rövşən bəyi mədrəsənin qapısı qarşısında qarşıladı:

- Xoş gəlibsiz, Rövşən bəy!

-Xoş gördük, Mirzə.

- Necəsiniz, Rövşən bəy?

- Şükür Yaradana.

- Xeyir ola, Rövşən bəy?!

- Xeyirdi, Mirzə. Çoxdan mədrəsəyə baş çəkmək istəyirdim, qismət bu günəymiş.

Rövşən bəy məhrəmcəsinə Mirzə Rahabın qoluna girdi:

- Bilirsiniz, Mirzə. Mədrəsədə apardığınız yeniliklər haqqında eşitmişəm. Bu gün bir daha öz gözlərimlə görmək, məni narahat edən məsələlər haqqında sizinlə məsləhətləşmək istədim. Əvvəl başdan deyim ki, avropa sayağı dərs keçmək üsulu-nuz məni xeyli sevindirir. Mən özüm də bu mədrəsədə oxumuşam. Bizim vaxtımızda köhnə üsul-qayda ilə dərs keçirilirdi. Mən o küncdə oturardım...

Rövşən bəy susdu. Bir anlıq sükut yarandı. Mirzə Rahab Rövşən bəyi xatirələrdən ayırmaq

istəmir, onun yenidən danışacağı anı gözləyirdi. Rövşən bəy dərindən bir nəfəs aldı, qeyri-ixtiyari olaraq ah çəkdi.

- Hə, nə isə... Amma, Mirzə, aşıra günündə mədrəsə öyrəncilərinin baş yarması, düzü, məni narahat edir. Biz hələ də cəhalətdən ayrıla bilmirik.

- Düz buyurursuz, Rövşən bəy. Mən də fikirləşirəm ki, bu cəhaləti aradan qaldırmağın zamanı çoxdan gəlmişdir.

- Fikirlərimizin ortaq olduğuna sevindim.

Rövşən bəy Mirzə Rahab ilə mədrəsənin ikinci mərtəbəsinə qalxdı. Otaqlara baxdılar, sonra yenidən daxili pillələr ilə aşağı enib həyəətə çıxdılar. Mirzə Rahab Rövşən bəyin bunları demək üçün gəlmədiyini anlayırdı, amma əsas məqsədini nə olduğunu anlaya bilmirdi. Səbirsizliklə Rövşən bəyin mətləb üstünə gələcəyi anı gözləyirdi. Rövşən bəy Mirzə Rahabın nigarançılığına son qoymaq qərarına gəldi:

- Mirzə, mədrəsəyə kömək etmək istəyirəm.

- Buyurun, Rövşən bəy!

- İstəyirəm, Mirzə, mədrəsəyə təzə avadanlıqlar alağ. Yeni mizlər, masalar, dərsliklər, dərs ləvazimatları alağ. Qoy bizim mədrəsəmiz rusların şkolasından geri qalmasın.

Mirzə Rahabın üzü güldü. Yatsa yuxusunda da görəməyəcəyi arzusu həqiqətə çevrilməkdəydi. Mirzə necə təşəkkür edəcəyini bilmədi, sadəcə bunları deyə bildi:

-Allah razı olsun, Rövşən bəy! Məni sevindiriniz. Öyrəncilərimiz sizi heç vaxt unutmayacaqlar.

Mirzə Rahab iki günün içində mədrəsə üçün yeni avadanlıqlar alıb gətirdi. Mədrəsə yeni bir görkəm aldı. Rövşən bəy bütün avadanlıqların xərcini ödədi, əlavə olaraq mədrəsənin cari təmiri üçün pul da verdi.

Nuhgədiyi kəndinin yandırılıb talan edilməsindən sonra Qafanın Oxçu, Şabadın, Pirdavdan, Atqız kəndlərində qırğınlar başladı. Nijdehin quldur dəstələri silahsız və köməksiz qalmış kəndlərə girir, əhalini qırır, əmlakını talan edirdi.

Soyuq qövs ayının birinci günüydü. Pirdavdanlılar isti ocaqlarında narın-narın yağan qarın dağların ətəklərini ağ kəlağayı kimi örtməsini seyr edir, Allaha şükür edirdilər ki, yeməyə bir tikə çörəkləri, qızınmağa isti ocaqları var. Son zamanlarda qonşu kəndlərdə yaşayan ermənilərin münasibətlərində soyuqluq hiss etsələr də, Nijdehin quldur dəstəsinin gəlib türkləri ucdantutma, sorğu-sualsız həm də tanıdıqları, yaxın qonşuluq əlaqələri olan, xeyir-şərlərində yaxından iştirak etdikləri yerli ermənilərin bilavasitə iştirakı ilə qıracaqlarını heç xəyallarına da gətirmirdilər. Ona görə də dost ermənilərdən Məşə Məkkərənin, Yaqubun əvvəldən

etdiyi xəbərdarlığı qulaqardına vurub belə bir hadisənin yaşanacağına inanmırdılar. Amma hər ehtimala qarşı Mir Yəhya ağagil kəndin Qasımlılar məhəlləsində səngər qurmuşdular. Səngərin arxa tərəfində dağa yaxın evlərdən birinə qadınları və uşaqları yığmışdılar. Mir Yəhya ağa və Ədif bəyin təlimatçılarından olan Osmanlı türkü çavuş Əli, Ab-əzər kişi, Cəfərqulu kişi, Mədət, Ramazan, Nəbi, Bəşir, Nəzərəli, gənclərdən Qaraş, Bilal, Ağalar səngərdə oturmuşdular. Qadınlar, uşaqlar, hadisələri izləyir, necə sonluğa çatacağını gözləyirdilər.

Pirdavdana ilk qar yağdı. Qarşı dağın başında qonşu kənddən olan dörd nəfər silahlı erməni göründü: Mir Yəhya ağa gələnlərdən üçünü tanıdı: Hamas, Tumas, Avetis, o biri isə bu yerlərin adamına oxşamırdı, ona görə də tanıya bilmədi. Gələnlər kəndə endilər, ağsaqqallardan biri bunları evə dəvət etdi. Lakin onlar ağsaqqalın dəvətini qəbul etməyib, dedilər ki, biz Cəlil paşanın evinə gedəcəyik, siz də gəlin Andranikin yeni hökumətinin qanun-qaydaları ilə tanış olun, müqavilələri imzalayın, həm də sizə sözümüz var.

Cəlil paşanın evində heç kəs yoxuydu, Cəlil paşa isə sübh tezdən harasa iş dalınca getmişdi. lakin ermənilər öz evləri kimi qapını açıb içəri keçdilər, biri samovarı qaynatdı, sandığı sındırıb içindən kəllə qənd çıxartdı, çay qoyub içdilər. Hamas birinci göstəriş verdi ki, gənclərdən Hafizi tapıb gətirin, o

da akta qol çəkməlidir. Hafiz çox məşhur atıcı idi, dəfələrlə yarışlarda uzaq məsafədən yumurtanı, hətta çöpü vurmaqla birincilik qazanmışdı. Hamas bilirdi ki, atışma olarsa Hafiz təkbaşına ermənilərin axırına çıxıb bilərdi. Sonra adbaad kəndin sayılan kişilərini Cəlil paşanın evinə çağırırdılar. Bu əsnada Nijdehin silahlı quldurları kəndə daxil oldular. Təsadüfən Cəlil paşa da gəlib çıxdı. Cəlil paşa evinə girmiş quldurları görəndə başa düşdü ki, ermənilər onları tələyə salıblar. Ermənilərdən biri guya zarafatla Cəlil paşaya dedi ki, bəs Cəlil paşa, sən evdə yoxdun, biz dost kimi ərk edib sandıq sındırdıq, oradan qənd götürüb çay qoyub içdik.

Sonra ermənilərdən ikisi öz aralarında danışdılar. Biri dedi ki, "bir saatlıq dostluğun içinə lənət, burada nələrlə olacağını heç Allah da bilməz". Cəlil paşanın qulağı bu sözləri aldı. Cəlil paşa yəqin etdi ki, bu məsələ göründüyündən daha ciddidir. Bundan xeyli əvvəl erməni dostu Yaqubun xəbərdarlığını xatırladı, ürəyində özünü danladı, kənd adamlarının ona inanmamasına təəssüf etdi. Nijdehin adamları qapının ağzını kəsib durmuşdular, bir-bir kəndin sayılan adamlarını tapıb gətirir, tərki silah edib otağa toplayırdılar.

Ermənilər Cəlil paşanın evinə Pirdavdanın əsas adamlarını yığmışdılar. Hamı, o cümlədən Cəlil paşa da bu oyunun nə ilə nəticələnəcəyini gözləyirdi. Bu zaman silahlı ermənilərdən biri içəri girib məlumat

verir ki, kənddə olan kişilərin hamısını yığmışıq, bircə Mir Yəhyadan başqa. Deyirlər ki, Mir Yəhya haradasa səngərdədir.

Hamas Cəlil paşanı arxayın salmaq məqsədi ilə dedi:

- O kimdi Cəlil paşanın yanında. Biz hamımız oturmuşuq burda onu gözləyirik. Cəlil paşa, dur get, tut onun qulağından gətir bura, müqaviləmizi imzalayaq, söhbətimizi edək, çıxıb gedək!

Bu göstəriş sanki Allah tərəfindən Cəlil paşaya açılan yoluydu. Cəlil paşa,- baş üstə, mən bu dəqiqə tapıb gətirərəm,- deyib bayıra çıxdı.

Cəlil paşa fürsətdən istifadə edib tələsik Qasımlı məhəlləsinə gəldi, vəziyyəti Mir Yəhya ağaya, çavuş Əliyə və orada yığışanlara izah etdi.

Cəlil paşa evdən çıxandan sonra Hamas səhv etdiyini başa düşdü və Cəlil paşanın ardınca silahlı göndərdi. Silahlı quldur, səngərə yaxınlaşanda Bilalla rastlaşdı, silahını çəkib Bilalı vurdu, eyni zamanda Bilal da onu vurdu, hər ikisi öldü. Bilalın anası Güləbətin qarını nalə çəkdi, oğlunu vuran dığanın qarnını yırtıb ciyərini çıxartdı, aparıb qancıq itin qabağına atdı ki, it yesin, erməni hökmdən düşsün. Güləbətin arvad inanırdı ki, belə bir iş görərsə, mütləq arzuları çin olacaqdı.

Hamas göstəriş verdi, qapıları bağlayıb Cəlil paşanın evinə od vurdular. Bayıra çıxmağa cəhd edənləri yerindəcə güllələdilər. Tüstü-duman diri-diri

yananların fəryadına bürünüb göylərə bülənd oldu. Nijdehin quldurları evlərə girib yağmalayır, evlərdə tək-tək qalmış əlsiz-ayaqsız qocaları, ağbirçək qadınları və uşaqları güllələyirdilər. Mir Yəhya ağanın və çavuş Əlinin qurduğu səngərdə atışma gedirdi. Nəzərəli, Güləbətin arvad vuruldu. Nijdehin adamları səngəri üç tərəfdən mühasirəyə almışdılar. Mir Yəhya ağa başa düşürdü ki, sursatları azalır, adamları qırılır, Nijdehin quldurları isə həlqəni getdikcə daraldırdılar.

Qurtuluş yolu ancaq burada olanları aradan çıxartmaqdı. Mir Yəhya ağa, Cəlil paşa, çavuş Əli ayaqüstü məsləhətləşib qərar qəbul etdilər. Göstəriş verildi, sağ qalanlar bir-bir evdən çıxıb meşəyə girdilər və dağ yoxsa dırmaşmağa başladılar. Kəndin sağ qalan adamlarının köçü başladı, Ailə başçısını itirmiş qadınların əksəriyyəti balaca uşaqların hamısını götürə bilmirdilər, yol uzaq, hava soyuq, arxadan da düşmənlər gülləni yağış kimi yağdırırdı. Dörd-beş və hətta daha çox uşağı olanlar vardı, məcbur olub ən çox iki uşağını özüylə apara bilirdi, qalanını evdə qoyub çıxmalı olurdu. İki uşağını evdə qoyub çıxanlardan biri də Zeynəbiydi. Zeynəb 7-9 yaşlarında iki qızını evdə qoyub çıxmaq məcburiyyətində qaldı. Beş yaşlı oğlunu arxasına bağladı, bir əlinə silah aldı, o biri əliylə də on iki yaşlı böyük qızının əlindən yapışib yola düşdü. Zeynəb gənc yaşlarından dul qalmışdı, əri cavan ikən xəstələnib ölmüşdü, təkiydi, heç nəyə ümidi gəlmirdi. Fikirləşirdi ki, kənddən bir qədər

aralandıqdan sonra böyük qızını və oğlunu bir daldanacaq yer tapıb gizlədər, sonra da digər iki qızının ardınca gələr. İki gün öncə bişirdiyi fətirin arasına yağ sürtüb qızlarına vermişdi, tapşırılmışdı ki, samanlıqda gizlənib bayıra çıxmasınlar.

Qar getdikcə şiddətlənir, soyuq neştər kimi kəsirdi. Sam yeli əsir, tufan cövlan edir, camaatı qırıb töküdü. Nə qədər ermənilər qırmışdısa, bir o qədər də insanlar yallarda soyuqdan donub ölüdü. Uşaqlar yollarda buz bağlayır, donur, adamların əlini, ayağını soyuq aparırdı. Zeynəbin bir ayağını, Mehrinisənin (Elçibəyin anası) bir ayağını, Qaraşın iki ayağını, Cavad kişinin dabanını soyuq apardı.

Köçdən salamat qalanlar Pəzməri və Unus kəndlərinə gəlib çatdılar. Bir müddət burada tanış adamların, qohumu olanlar qohumlarının yanında qalandan sonra Əylisə gəldilər.

Zeynəb və digər uşaqları Pirdavdanda qalanlar ağır duruma düşdülər, uşaqlarını gətirmək məqsədilə daha geri qayıda bilmədilər.

Əylisdə ermənilər öz evlərində oturmuşdular, Ədif bəy burada sabitliyi qoruyub saxlamağa çalışırdı. Rövşən bəy Əylis türkləriylə birlikdə Nuhgədihdən gələn qaçqınları ancaq yerləşdirirdilər. Ermənilər qaçqınların yerləşdirilməsinə nəinki köməklik göstərmir, əksinə bu gün-sabah Andranikin qoşununun yenidən Əylisə gələcəyi haqqında şaiyələr yayırdılar. Belə olan təqdirdə qaçqınlar burada

da özlərinə münasib yer tapa bilməyib, məcbur olub pələynən Arazdan keçib o biri sahildə Dizarıya getdilər. Pirdavdandan gələnlər Dizarıda məskunlaşmaq istəyirdilər ki, farslar başlarının üstünü kəsdirib torpaqbasdı pulu istədilər, pul verə bilməyənləri şallaq ilə döyüb, geri qaytardılar. Qaçqınlar məcbur olub yenidən bu tərəfə keçdilər, gəlib Aşağı Əylisin kənarında bir yer tapıb hamısı bir yerdə qalmalı oldular.

Nijdeh isə türklərdən bir qrup adamın qaçib aradan çıxmasını həzm edə bilmirdi, qəzəbi aşırı daşırdı. Göstəriş vermişdi kəndin hər tərəfini, kol-kosların dibini, uçulub-dağılmış tövlələri, təndirləri, ev xarabalıqlarını axtarır, gizlənənləri aşkara çıxarırdılar. Quldurlar Pirdavdan kəndini tar-mar etdi. Kənddə qalıb gizlənən uşaqları sorğu-suala çəkir, güllələyirdilər. Zeynəbin kəndə qalan iki qızı da güllələnənlər arasındaydı. Bir neçə 14-15 yaşlarında olan oğlanları əsir götürmüşdülər. Əsir oğlanları Nijdehin özü danışıdır, hər biri haqqında ayrılıqda hökm çıxarırdı. İşləmək qabiliyyəti olan oğlanları quldurların ağır işlərini görməyə yönəldirdilər.

Əsir düşən uşaqlardan biri də Fatalıydı. Nijdehin yanında erməni yaraqlıları oturmuşdu. Nijdeh uşaqları bir-bir qəbul edir, sorğulayırdı. Fatalı erməni dilini bilirdi. Onu təzəcə içəri salmışdılar ki, bir nəfər silahlı təlaşla içəri girib dedi:

- Zəngilan tərəfdən türklər hücumə keçib, bizimkilər davam gətirə bilməyib geri çəkirlər, bir nəfər də ölübdür.

Nijdeh naqanı çəkib bu sözləri deyəni alından vurdu, adam yerə yıxılıb öldü. Ara qarışdı, ermənilərin danışıqlarından məlum oldu ki, bu adam Nijdehin doğmaca əmisi oğluymuş. Onun belə sözü silahlıların yanında deməsi Nijdehi əsəbiləşdirmişdi, guya belə sözlər erməni döyüşçülərində ümitsizlik yaradırdı.

Fatalı gördü ki, ona əhəmiyyət verən yoxdu, yavaşca həyəətə çıxıb oradan qaçdı. Buxçar yoluyla Ələngəzdən aşıb gəlib Nüsnüsə çıxdı.

Fatalı nüsnüslülərin yanında başlayır işləməyə. Bir dəfə Xəlil kişi Ordubadda bir nüsnüslüylə rastlaşır. Söhbət əsnasında nüsnüslü deyir ki, Fatalı adında bir Qarabağ uşağı gəlib Nüsnüsə çıxıbdı. Xəlil kişi başa düşür ki, bu doğma qardaşı Fatalıdır, gedib onu da Əylisə gətirir.

Qövs ayının ikinci, üçüncü günləri eyni ssenari Oxçuda və Şabadında təkrar edildi. Oxçu camaatını danışıq aparmaq bəhanəsi ilə "Zejidom" (jelezniy dom, dəmir ev) deyilən bir evə toplayıb qırdılar, Şabadın camaatını isə məsciddə və məscidin qabağındakı düzənliyin ortasında gülləbaran etdilər.

Şabadın kəndində qırğının təşkilatçıları keşiş və Nuvarsat adlı erməniydi. Ordubadda rus-tatar məktəbində dünyəvi təhsil almış Ağabala da ermənilər tərəfindən aldadılaraq əhalinin bir yerə toplanması işinə cəlb edilmişdi.

Ağabala dövrünə görə savadlı adamdı və savadlı olduğuna görə də guya onu Andranik hökuməti Şabadın kəndi üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edəcəkmış. Bu minvalla kəndin bütün problemləri Ağabala vasitəsi ilə Andranik hökumətinə çatdırılacaq və vaxtında həllini tapacaqmış. Ermənilərin bu cür boş və mənasız təkliflərinə aldanan Şabadın kəndinin məscidinə və məscidin həyətinə yığılmış adamları Nijdehin quldurları hər tərəfdən güllə-baran etdi. Birinci güllə də Ağabalanın sinəsində partladı. Ağabala yerə yığıldı, ümitsiz halda ətrafına baxdı, ətrafında yüzlərlə qadın, kişi, uşaq meyidləri səpələnmişdi. Yaralılar sızıldayı, sağ qalanlar qaçıb qurtulmağa çalışırdı. Qaçanlar təqib olunur, erməni snayperləri tərəfindən bir-bir vurulurdu. Sonra quldurlar yerə yığılmış yaralıları süngüləməyə başladılar. Yaralı Ağabalanın bir neçə süngü zərbəsindən sonra sızıltısı ilə birlikdə nəfəsi də kəsildi.

Ədif bəyin Şabadın kəndi üzrə təlimatçısı və Teymur yaxınlıqdakı dağın döşündə qurduqları səngərdən bu mənzərəni izləyirdilər. Teymur qırğından əvvəl təlimatçıya keşişin və Nuvarsatın

vurulması haqqında təklif versə də, təlimatçı,- “biz bura sülh yaratmaq naminə gəlmişik”, deyib bu işə razılıq verməmişdi.

Təlimatçı gördüyü mənzərədən sarsılmışdı, vicdan əzabı çəkirdi.

Teymur ermənilərə tərəf bir neçə güllə atdı, təlimatçı da yerini möhkəmləndirib atmağa başladı. Atılan güllələrin yerini müəyyənləşdirən ermənilər hücumu keçdilər. Teymurgil vəziyyətin ağırlığını görüb atışa-atışa geri çəkildilər.

Məscidin içində və həyətidə insan cəsədləri bir-birinin üstünə qalanmışdı. Axşam düşürdü, narın-narın yağan qar cəsədlərdən axan isti, qırmızı qanların üstünü örtür, sırsıra bağlayırdı. Qalaqlanmış insan cəsədlərinin altında bayılıb qalan, onlarla süngü zərbəsinə hədəf olan Sona gecədən xeyli keçəndən sonra özünə gəldi, bütün qüvvəsini toplayıb cəsədlərin altından çıxdı, dişini dişinə sıxıb səsinə çıxartmadan Əylisə tərəf yol başladı. Ətraf sakitlikdi, dağ yolunda tapdanmış cığır qar hələ tamamilə örtməmişdi. Sona bu cığırını yaxşı tanıyırdı, hələ uşaqılıqdan dəfələrlə atası ilə Əylisə gedib gəlmişdi. Bir qədər gedəndən sonra qorxudan kolların, daşların dibində gizləndikləri yerlərdən çıxıb Sonaya qoşulanların sayı artdı. Yaralı, üzgün, təhqir edilmiş, döyülmüş adamların sərgərdan köçün ümid yeri Əylisədi. Nə yazıq ki, köçün içində

erməni dəyirmanına su tökənlər də varıydı. Bu da dünyanın qəribə işlərindəndi.

Teymur isə osmanlı təlimatçıyla Unusa gedirdi. Pəzməriyə çata-çatda Teymurun və osmanlı təlimatçının ayaqları soyuqdan dondu, daha yeriyə bilmədilər. Qarşından yüklü ulağı qabağına qatıb gələn bir kişi göründü. Baş verən hadisələrdən xəbərsiz unuslu kişi yüklü ulaqla Qafana getmək istəyirdi. Teymur Qafanda baş verən hadisələri kişiyyə danışandan sonra unuslu kişi geri qayıtdı. Teymur kişidən xahiş etdi ki, unuslu Molla Həsənə Teymurun və osmanlı təlimatçının yolda qaldığını çətdirsın.

Bir qədər keçmiş Molla Həsən iki atlı ilə gəlib Teymurgili yolda tapdı və onları ata mindirib Unusa apardı. Molla Həsənin evində isti yarma aşısı yedikdən sonra Teymur və təlimatçı bir qədər toxtasalar da, hərəkət edə bilmirdilər. Donub taxtaya dönmüş ayaqları şişir və əziyyət verirdi. Ədif bəyə təlimatçısının Unusda xəstə olduğu haqqında xəbər göndərildi. Sabahı günü Ədif bəy qara kəhərin, Rövşən bəy ağ atın belində birlikdə Unusa gəldilər, xəstələri Unusdan Dırnis kəndinə Kəblə Şükür ağasının evinə köçürdülər. Burada kənd həkimi qazanda isti su hazırladı, xəstələrin ayaqlarını isti suda yumşaldıb dərisini soydu, sonra məlhəm sürtüb bağladı.

Kəblə Şükür ağa xəstələri ayrıca otaqda yerləşdirib, onlara baxıcı təyin etdi. Kənd həkiminin gündəlik qayğısı və baxıcının xidmətləri sayəsində iki həftəlik müalicədən sonra xəstələr ayağa qalxa bildilər.

Ədif bəy Teymura türk hökuməti və komandanlıq adından bir türk beşaçıları bağışladı.

Baba iki gün öncə getdiyi Ordubaddan Oxçu kəndinə evlərinə qayıdırdı. Axşamın toranlığı kənddə baş verənləri tam aydınlığı ilə görməyə imkan verməsə də, uzaqdan burnuna yanıq qoxusu gəlirdi. Yatsa yuxusuna da girməzdi ki, iki gün öncə sağ-salamat qoyub getdiyi ailəsinin yanıb kül olmuş cəsədləri ilə rastlaşacaqdı. Amma işə bax ki, insanın ağına gəlməyənlər çox zaman başına gəlir.

Babagilin evləri dağın döşündə yolun kənarında idi. Baba evə yaxınlaşanda evdən hələ də tüstü qalxırdı. Ətrafdakı evlərin, demək olar ki, hamısı tamamilə yanmışdı. Baba yanmış evin qapı yerindən içəriyə keçib kömür kimi kəsəvlənmiş cəsədlər ilə qarşılaşdı. Həyətdə isə güllələnmiş köpəyin cəsədi, mal-heyvanı sürülüb aparılmış boş tövlə qaralırdı, ins-cins deyilən kimsə yoxuydu. Bir daşın qırağında yerə çöküb nə edəcəyini bilmirdi. Qəhər boğazında donmuşdu, ağlaya bilmirdi, gözlərindən yaş da

çıxmırdı. Öz-özünə sual verirdi. Nəyə görə belə olmalıydı? Niyə?..

Kəndin mərkəzi hissəsindən yeni alovların yüksəldiyi bir anda diqqətini cəlb etdi. Bayaqqı sakitlik birdən-birə pozuldu, qarışıq, boğuş səsərlər uzaq məsafəni ötüb gəlirdi. Erməni quldurlarının gülüşləri, bəzən də mahnı oxumaları da eşidilir, qulaqlarını yandırırđı. Baba ehtiyatla qonşu evlərin hamısını nəzərdən keçirdi, hamısı dağıdılmış və yandırılmışdı. Həyətlərdə, küçələrdə insan cəsədləri, evlərdə yanmış kömürlənmiş cəsədlərđi. Hər ehtimala qarşı dəyənəyə oxşar bir ağac parçası tapıb əlinə götürdü. Gördüyü dəhşətli mənzərədən beli əyilirdi, elə bil dünyanın ən ağır yükünü Babanın çiyinlərinə yükləmişdilər. Burada qalmaq əzabdan başqa heç nə vermirdi. Bacardıqca buradan uzaqlaşmaq, xilas olmaq lazımdı. Amma hara getsin, ne etsin, bilmirdi. Hara getdiyini bilmədən gedirdi.

Ançaq elə bil dünyanın bütün baç-xəraçını ondan istəmişdilər. Bütün yol boyu fikirləşirdi: "Niyə belə olmalıydı? Axı, bu ailənin günahı nə idi? Bu kəndin günahı nə idi? Bütün günü öz həyət-bacasında işləyib, çalışsan bu insanların günahı nə idi? Bu boyda düşmənçilikmi olar? Bu boyda qansızlıqmı olar? Axı biz ermənilərə nə etmişdik ki, bizim millətin başına bu qədər müsibətlər gətirirlər?"

Atasının, anasının, qardaşının-bütün ailəsinin yanıb kül olmuş cəsədlərini gözünün önündə

çanlandırır, onların yanında olmadığından, onlarla birlikdə məhv olmadığından sanki xəcalət çəkirdi.

Bundan sonra o nə etməli idi? Arxada ölüm çəhənnəm ağzını açaraq alov püskürür, qarşıda isə nə olduğundan xəbərsizdi. Yol boyu yumruğunu çəkcik kimi daşlara çırpmaqdan əlinin oturaçağı çırılmış, laxtalanmış qan sağ əlinin biləyindək süzülüb yayılmışdı. Əsəbləri o qədər gərgin idi ki, əlinin ağrısını hiss etmirdi. Hər yerdə elə hərəkət etməyə çalışırdı ki, bütün bu dağları bürüyən erməni quldurlarına rast gəlməsin. Ancaq taledən qaçmaq mümkün deyildi.

Baba həmişə çöldə-bayırda olduğundan ən kiçik bir hənirtini belə hamıdan əvvəl sezərdi. Kəkliyin pırıltısından onun hansı qayanın dibindən uçduğunu fəhm edər, dağ keçisinin hənirtisindən onun hansı istiqamətdə hərəkət etdiyini müəyyənləşdirə bilirdi. İndi qulağı insan ayağının uzaqdan gələn səslərini almışdı. Baba çox ehməllə bir tərzdə qulağını yerə söykədi. Ayaq səsləri ona tərəf yaxınlaşırdı. Bir qaya seçib onun arxasında oturdu, nəfəsini içinə çəkib ətrafı dinlədi.

Gələn bir erməni qulduru idi. Çiyində rus beşaçılanı var idi. Özündən razı və arxayındı. Babanın beynindən sürətli bir fikir keçdi – bir an içərisində erməni quldurunu zərərsizləşdirib silahına sahib olmaq. Hər hansı bir ehtiyatsızlıq ölümə bərabər idi. Yeganə yol hücum etməkdə. Sol əlində

saxladığı ağac-dəyənəyi ehmalca sağ əlinə keçirdi. Nəfəsini içinə çəkdi, yaxınlaşan erməni quldurunun üzərinə atıldı. Qəfil hücumdan özünü itirən düşmən əl-qol açınça Baba dəyənəyini onun boğazına keçirib, var qüvvəsi ilə sıxdı, düşmən xırıldayırdı. Artıq taqətdən düşən, nəfəsi kəsilmiş düşmən üzüqoyulu yerə yıxıldı. Baba çəld hərəkətlə düşmənin beşaçılan və qılınçını götürdü. Beşaçılanın lüləsini yerdə uzanıb keçinmiş düşməyə tərəf tuşlayıb yoxlamaq istədisə, ehtiyatlanıb bu fikrindən vaz keçdi.

Baba çox heyvan öldürmüşdü, hətta vəhşi heyvanları bəzən balaca bir bıçaq, yaxud dəyənək ilə vurub öldürmüşdü, amma insan öldürməyi xəyalına belə gətirməmişdi. Baba ilk dəfəydi ki, adam öldürürdü, bu adam erməni qulduru olsa da, yenə də adamıydı. Öldürdüyü adama acıyırdı, amma görəsən onun qoca atasını, günahsız anasını öldürən erməni quldurları da heç olmasa ürəklərində binəvalara acıyırdılarmı? Bəlkə elə onun əzizlərini öldürən elə bu erməni qulduruydu? Kim bilir?! Ürəyində - bu, anamın intiqamı olsun, - dedi.

Baba rus beşaçılanını bir neçə dəfə əlində atıb tutdu. Nişangahını gözlərinə yaxınlaşdırıb yoxladı. Bir gözünü yumub, o biri gözü ilə nişan aldı. Amma atmadı. Gülləyə heyfi gəlirdi. Bu güllələr intiqam atəşi ilə açılacaqdır, - deyə düşündü. Qılınçı belinə bağladı. Patrondaşı sinəsindən aşırı. Babanı görün tanımadı. Baba indi özündə bir yüngüllük, əzəmət

və qüvvə hiss edirdi. O, indi bir orduya qarşı təkçə vuruşmağa hazırdı. Oxçulu Baba yamaçlarda quş kimi səkirdi.

Bu minval ilə Ayı çinqilliyını keçmişdi, Saq-qarsuyu adlamışdı, yaxında başıqarlı Əylis dağları görünürdü.

Rövşən bəy son zamanlar çox əziyyət çəkirdi. Artıq qaçqınların Əylisdə yerləşdirilməsindən xeyli müddət keçirdi. Nuhgədihlilər də, Qafandan gələn qaçqınlar da yeni həyata alışır, min zəhmət bahasına da olsa, yurd-yuva salmağa çalışırdılar. Rövşən bəy Ədif bəylə birlikdə dəfələrlə qaçqınların Əylis ermənilərinə hücum etmək təşəbbüslərinin qarşısını almış, nahaq qan tökülməsinə imkan verməmişdi. Amma gərginlik davam edir, üstəlik aclıq, səfalət baş alıb gedirdi. Arakel erməni tacirlərini taxılı gizlətməyə, qiymətləri qaldırmağa təhrik edir, qaçqınları çörək problemi ilə üz-üzə qoyurdu. Çörək almaq imkanı olmayan qaçqınların içərisində dilənçilik, oğurluq halları baş verirdi. Rövşən bəy rəsmən Ədif bəyə müraciət etmək məcburiyyətində qaldı. Müraciətdə taxılın qiymətinin sabitləşdirilməsi, Arakelin və taxıl alveri ilə məşğul olan digər erməni tacirlərinin anbarlarında olan taxılın qeydiyyatdan keçirilməsi, norma daxilində

satılması əsas prinsip olaraq qərarlaşdırılırdı. Ədif bəy bu işdə bir qədər tərəddüd etsə də, Rövşən bəyin əsaslı dəlilləri qarşısında razılaşmağa məcbur oldu. Beləliklə, Ədif bəy vasitəsi ilə taxılın satışının nəzarətə götürülməsi Arakelin kefinə soğan doğradı.

Ədif bəy rəsmən Rövşən bəylə hesablaşdı. Mühim məsələlərin müzakirəsi zamanı Arakelin və digər imkanlı adamların fikri soruşulsa da, əksər vaxt onların dediklərinin əksinə qərar çıxarılır, sonda Rövşən bəyin mülahizələri əsas götürülürdü. Digər bir ciddi məsələ də Əylislilərin özü yerlərinin qaçqınların mal-heyvanlarının otarılması üçün açıq elan edilməsiydi. Bütün bunlar Arakeli cin atına mindirmişdi. Arakel başa düşürdü ki, Rövşən bəy durduqca onun artan nüfuzu erməni icmasının üzvlərinə də təsirsiz qalmır, erməni daşnaklarının gələcəyə hesablanmış planlarını alt-üst edir, türklərsiz Əylis planı iflasa uğrayırdı.

Arakel vəziyyətin dözülməz bir hala gəldiyi haqqında düşünür, Rövşən bəylə haqq-hesabı çürütməyin yollarını arayırdı. Türkləri təşkilatlanmağa qoymaq olmazdı. Onların irəlidə olanlarını bir-bir aradan götürmək, camaatı başsız buraxmaq lazımdı. Ondan sonrası asan olacaqdı, türklər bu torpaqlardan birdəfəlik didərgin düşəcək, ermənilərin durumu xeyli yaxşılaşacaqdı. Güzəştə getmək ölümə bərabərdir, hər nəyin bahasına olsa da, türklərə indiki vəziyyətdə arxadan zərbə vurmaq ən

düzgün yoldu. Arakel Niydehə və parağalı Aşota məktub yazıb təyin edilmiş gün silahlı quldur dəstəsini Əylis ermənilərinin köməyinə gətirməsini xahiş etdi. Sonra da Anastası yanına çağırtdırıb ona belə bir xüsusi tapşırıq verdi:

- Rövşanı aradan qaldırmaq lazımdı.

Anastas fikrə getdi, bilirdi ki, hazırkı durumda belə bir işə qol qoymağın nəticəsi yaxşı olmaya bilərdi. Ürəyindən keçənləri dilinə gətirdi:

- Arakel ağa, indiki zamanda bu, çox qorxuludu.

- Canındanmı qorxursan?

- Yox, canımdan qorxmuram, bunun yaxşı nəticə verməyəcəyindən qorxuram. Rövşən bəyi başqaları ilə bir sıraya qoymaq olmaz. Onun ölümü bizə bəla gətirər. Türklər onu çox sevirələr, gizlin deyil ki, bizimkilərdən də onu eşidənlər az deyil.

- Bunu yaxşı dedin, "bizimkilərdən də onu eşidən az deyil". Məni də narahat edən elə budur. Belə getsə, biz gərək namusumuzu Rövşən bəyin ayaqlarının altına atıb tapdalayaq. Sən buna necə dözə bilərsən? Yadındadı Aykanı aparıb müsəlmanların qəbirstanlığında basdırdılar. Tamaranı türkə ərə verdilər. Petrosu yoluq cücəyə döndəriblər. Mani girov götürdülər. Buna nə deyirsən? Bir o qalib ki, gəlib altımızdan döşəyimizi də çəkib aparsınlar. Yox, Anastas! Yox! İlanın başını əzərlər. Nə olur olsun sən bunu etməlisən. Böyük Hayastan namına etməlisən. Haylar səni unutmayacaq, Hayastan dövləti sən

əməyini qiymətləndirəcəkdir. Bunu bir sirr kimi yadında saxla, bu günlərdə Nijdehin və parağalı Aşotun əsgərləri bizim köməyimizə gələcəklər. Bizim kifayət qədər güclü qüvvəmiz var.

Arakel ağa mizin üzərinə qoyulmuş qrafindən balaca bardaqlara tut arağı süzdü:

- Böyük Hayastan namına!

Arakel ağa tut arağını bardağın yarısına qədər içdi və Anastasın üzünə baxdı. Anastas başa düşürdü ki, onun başqa çarəsi yoxdu, etiraz edərsə, daha pis günlərə qala bilər, Arakel ağa onu bağışlamazdı. Arakel ağanı eşitməyən onlarla erməninin acınacaqlı taleyi bir anda gözlərinin qarşısından keçdi. Bardağı qaldırdı:

- Böyük Hayastan namına!- deyib tut arağını son damlasına qədər içdi.

Arakelin gözləri güldü:

- Afərin, bax belə.

Anastas razılıq versə də, bilirdi ki, Rövşən bəyi aradan qaldırmaq o qədər də asan olmayacaq.

Rövşən bəy axşamdan narahatıydı. Evdə o tərəf - bu tərəfə gedir, özünə yer tapa bilmirdi, Selcanın portreti önündə saatlarla dayanıb baxdı. Ömründə bircə dəfə anasına göndərdiyi güllü yaylığın ucuna düyünlənmiş qızıl üzüyü anası həmayil kimi

portretin qırağına bağlamışdı. Rövsən bəy anasının sanki gəlini olacaq qızın barmağına üzük taxması kimi qiymətləndirdiyi bu hərəkətini ürəyində yenə də təqdir etdi. Sonra da özünü qınadı, ürəyindən qara qanlar axdı, peşimançılıq çəkdi, amma nə fayda?! Nə ana vardı, nə ata, təkcə xatirələr yaşayırdı. Selcanın məktubunu pencərənin önündən götürüb sıgalladı, qoxuladı, Selcanın ətrini duydu. Nəhayət məktubu oxumaq qərarına gəldi. Məktubu açdı, içindən Selcanın son zamanlarda çəkilməmiş fotosəkli çıxdı. Bəyaz saçları çiyinə dağılmış, pərişanlıq sifətinin cizgilərini daha da dərinləşdirən Selcanın məktubunda yazılanları sanki şəkil dil açıb danışırdı:

Salam, Rövsən. Bəlkə də yazdığım bu məktub mənim duyğularımı əks etdirməyəcək. Çünki bir günahkar bəndə kimi mən sənə sevginə layiq ola bilmədim. Özümü heç vaxt bağışlamayacağam. Səndən ayrıldığım hər gün mən ölüb dirilmişəm. Hər gün sənə uzun-uzun məktublar yazmışam, amma sonra da cırıb atmışam. O məktubları sənə göndərməyə cəsarətim çatmayıbdı.

Allah Arakelin tifaqını dağıtsın, ona lənət etsin. Tifaqım dağıldı.

Başıma gələ biləcək müsbətləri anlamadım, qoruya bilmədim sənə sevgini, özümü də qoruya bilmədim. Məni bağışlamağın istəmirəm, bunu istəməyə haqqım yoxdur. Amma istəyirəm, biləsən ki, ömrümün bütün gecələrini sənə xəyalınla keçirmişəm. Soyuq gecələrdə yatağımı sənə xəyalın isidibdi.

Halıma acımağımı da istəmirəm. Halımı surətim bəyan eylər. Yalnız istədiyim budur: biləsən ki, tək səni sevdim, ölənə qədər də sevəcəyəm.

Acı taleyimiz bizi ayırsa da, sən həmişə mənimləsən.

Son dəfə uzaqdan-uzağa da olsa, bir daha səni görmək istəyirdim, amma qismət olmadı. Selcan.

Pəncərəyə yaxınlaşdı, qaranlıq gecədə uzanıb gedən bir işıq axtardı. O işığın içində Selcanı görmək istəyirdi. Doğrudan da bir işıq zolağı gördü. O işıq zolağı uzanıb sonsuzluğa gedirdi sanki. O işıq zolağının sonunda isə gördüyü Selcan deyildi, anası Güllübəyimiydi. Anası ağ ipək paltardaydı, əllərində bir dəstə gül tutmuşdu. Güllübəyim ana gülümsəyirdi. Güllübəyim ananın arxasından bir kölgə keçdi, aydınlaşanda atası Novruz kişi göründü. İndi onlar ikisi də bir yerdəydilər, məsuddular, Rövşənə baxıb gülümsəyirdilər.

Rövşən bəy pəncərənin qabağından çəkildi. Gecədən xeyli keçmişdi, yatmaq istəyirdi, soyunub yatağına girdi, yatmağa çalışdı, yerində vurnuxdu, gah sağa, gah sola döndü, ancaq yata bilmədi. Qaçqınların bu qışı da alaçıqda, yaxşı halda təndirdə və pəyələrdə keçirəcəyi yadına düşdükcə isti yatağında üşüyürdü. Rövşən bəy yata bilməsə də vaxt keçir, səhərin gözü açılırdı.

Dünəndən yığıncaq elan edilmişdi. Bu yığıncağın əsas məqsədi qaçqınlar üçün münasib bir şərait yaratmaq, türk və erməni icmasının – hər ikisinin

birgə qərarı ilə əsaslı yardım etmək, qaçqınların ev tikməsi üçün torpaq sahələrinin ayrılmasına nail olmaqdı.

Əzgin-əzgin yerindən qalxdı. Payız günəşinin solğun və zəif işıltısı pəncərədən içəri süzülürdü, yerdə qırov vardı. Bu il hələ ki, qış yubanır, sanki qaçqınlara rəhm edirdi. Ötən ilki sərt qışdan qaçqınların bir çoxu əziyyət çəkmiş, yaz-yay aylarında da iqlimə uyğunlaşa bilmədiklərindən xeyli qoca, xəstə adamlar və uşaqlar yatağa düşmüş, bir çoxu yataqdan qalxa bilməmişdi.

Bu il nəyin bahasına olursa olsun qaçqınlara bir şərait yaratmaq zərurəti hava-su kimi meydana çıxırdı, çünki qaçqınların gəlib Əylisdə yerləşmələrindən düz bir il ötürdü. Bir il ərzində çox sular axıb durulmuş, çox məsələlərə aydınlıq gətirilmişdi. Qaçqınların öz dədə-baba yerlərinə qaytarılması məsələsi baş tutmamışdı. Bakıda müvəqqəti hökumət ləğv edilmiş, demokratik cümhuriyyət öz yerini möhkəmlətməmişdi. Stepan Şaumyanın başçılığı ilə erməni daşnaklarının türk müsəlman əhaliyə qarşı apardıqları soyqırımın qarşısı Osmanlı Qafqaz ordusunun komandanı Nuru paşanın rəhbərliyi ilə alınmış, Azərbaycan dövlətinin qanuni hüquqları bərpa edilmişdi.

Naxçıvanda erməni-daşnak zülmünə son qoyulmuş, Kazım Qara Bəkir paşanın rəhbərlik etdiyi qoşun hissəsi çəkilib Türkiyəyə getmiş, Naxçıvanda

Xəlil bəyin komandanlığı altında azacıq bir qüvvə saxlanılmışdı. Hər yerdə sabitlik bərqərar olmuş, qayda-qanun yaradılmışdı.

Ədif bəyin də Ordubadı tərk edib gedəcəyinə sayılı günlər qalmışdı. Amma hələ də qaçqınlıq həyatından əziyyət çəkən, belə getsə, qarşıdakı qışı da çöldə-bayırda keçirmək məcburiyyətində qalacaqları qorxusu ilə yaşayan qaçqınlardan bir neçə nəfər; oxçulu Mustafa bəy, Cəlil paşa və s. yığışib Naxçıvana Xəlil paşanın yanına şikayətə getmişdilər. Xəlil paşa da Əylisə gəlib Ədif bəy, Rövşən bəy və erməni icmasının rəhbərləri ilə görüşmüş, qaçqınların yerləşdirilməsi ilə bağlı təkliflərini vermişdi.

Rövşən bəyin qərarı qətiydi. Bu günkü yığıncaqda konkret olaraq görülcək işlər planlaşdırılmalı, qaçqınlar üçün vəsait ayrılmalı, mənzillərin tikilməsi işi təxirə salınmadan həll edilməliydi.

Bu yığıncaqda qaçqın həyatına son qoyulmalı, qaçqın problemi həll olunmalıydı.

Rövşən bəy ötən il Bakı səfərində olarkən demokratik cümhuriyyətin nümayəndələri ilə görüşdüyü zaman xatirə olaraq ona cumhuriyyətin üç rəngli bayrağı hədiyyə edilmişdi.

Rövşən bəy də bu toplantıda Azərbaycan Demokratik Cumhuriyyətinin üç rəngli bayrağını qaldırmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Yığıncağın vaxtına isə hələ çox vardı.

Ağ at səhərdən kişnəyir, dırnaqları ilə yeri eşirdi. Rövşən bəy gəncliyində də tez-tez at minər, çapar, at yarışlarında iştirak edərdi. Həmişə də özünün ağ atı olmasını arzulamışdı. Hələ uşaq vaxtı Əylisdə gördüyü bir ağ at vardı, kimin atı olduğunu unutmuşdu, amma o yadıncaydı ki, ona “soldat atı” deyirdilər. Belə bir at istəyirdi. Əylisə qayıdandan sonra at satanlar ilə əlaqə saxlayıb uzun soraqlaşmaların nəticəsində tapıb ala bildiyi ağ atın misli yoxuydu, həmişə də Rövşən bəyə uşaq vaxtı gördüyü ağ “soldat atını” xatırladırdı.

Rövşən bəy geyinib bayıra çıxdı, ağ ata yaxınlaşıb alını qaşdı, at burnunu Rövşən bəyin qoltuğunun altına uzadıb iylədi. Rövşən bəy atı yəhərləyib küçəyə çıxartdı, sıçrayıb atın belinə qalxdı, vaxtını keçirmək, əzginliyini çıxartmaq məqsədi ilə Ala daşın dibində yaratdığı cənnət guşəsinə baş çəkmək istədi.

Payızın yelləri cənnət guşəsinə soldurub saraltmış, təbiətin hüsnünə bir məhzunluq çəkmişdi. Rövşən bəyə elə gəlirdi ki, qoca təbiət insanlara görə dəyişir, yoxsul, səfalət içərisində yaşayan, həyatda qalmağa can atan qaçqınlar ilə təbiətin arasında gözə görünməyən bir bağlılıq yaranırdı. Bəlkə də bu bağlılıq ona görəydi ki, bu il hələ də qar yağmamışdı, bəlkə də təbiət qaçqınlara rəhm edir, onların yurd-yuva qura biləcəyi günü gözləyirdi. Bilmirdi, onu bilirdi ki, bu gün sonuncu gündür, bu gün qaçqınların taleyində mütləq dəyişiklik olmalıydı, olacaqda da.

Rövşən bəy bu xəyallar içərisində gəlib Ala daşın yanına çatdı, atdan endi, cilovun kəmərinə yəhərin qaşına bağlayıb atı çəmənliyə buraxdı. Ağ at çəmənlikdə balaca-balaca göyərən otların başını qırpıb yeyirdi.

Anastas neçə müddətədi Rövşən bəyi güdür, tapşırığı yerinə yetirməyə fürsət axtarırdı. Anastas bilirdi ki, Rövşən bəy tez-tez Ala daşın dibindəki cənnət guşəsinə gəlir. Bura sakit, kənddən kənar olduğundan Anastas fikirləşirdi ki, həm də öz məqsədini yerinə yetirməyə münasib yerdir.

Rövşən bəy onu gözləyən xəyanətdən xəbərsizdi, Ala daşın üstünə qalxıb oturdu. Buradan Araz və Arazın cənub sahilindəki dağlar əl içi kimi görünürdü. Yadına Araz dərini içindən keçirib oxunan bir xalq mahnısı düşdü, dodaqları titrədi:

*Arazı ayırdılar,
Su ilə doyurdular.
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülmünən ayırdılar.*

Mahnı yarımçıq qaldı, kürəyində bir yanğı hiss etdi, düşmən onu arxadan vurmuşdu. İsti-isti yarasının dərinliyini aydınlaşdırma bilmədi, arxaya çevrilib Anastası gördü. Anastas arxayın-arxayın qürurlu şəkildə ayaq üstə durub baxır, bəlkə də Rövşən bəyin qıvrılıb öləcəyi anı gözləyirdi, amma

yanılmışdı. Rövşən bəyin özündən asılı olmayaraq dilindən çıxan “namərd” sözü Anastasa yetməmiş, naqanının qızıl gülləsi ürəyini deşib keçdi. Anastas müvazinətini saxlaya bilməyib dərəyə yuvarlandı, parça-parça oldu.

Rövşən bəy son qüvvəsini toplayıb ayağa qalxdı, Ala daşın ətəyinə endi, ağ kəhəri səslədi. Ağ at kişnəyib özünü Rövşən bəyə yetirdi. Rövşən bəy ağ atın belinə qalxdı, atın cilovunu boşladı.

Arakel çox nigarandı. Əgər bu yığıncaq baş tutarsa, Arakel xeyli torpaq sahəsi itirəcəkdi, ona görə də mümkün qədər bu işə maniəçilik törətmək, erməni qüvvələrini toplayıb türklərin baş bilənlərini bir-bir sıradan çıxartmaq, Əylisi əllərində saxlamağa çalışırdı. Amma Arakel qəzəbi içində vulkan kimi püskürməyə hazır olan qaçqınların səbir kasasının dolduğu haqqında nəinki fikirləşmir, hətta, tezliklə onları buradan uzaqlaşdırmaq, yox etmək istəyirdi. Arada Anastasa və erməni dığalarına verdiyi sonuncu tapşırığı yada salıb bir qədər təskinlik tapır, Rövşən bəyin ölüm xəbərini, Nijdehin və parağalı Aşotun silahlı dəstəsinin gəlişini səbirsizliklə gözləyirdi.

Arakelin təlimatı ilə qurulmuş plana görə erməni dığaları yaxınlıqdakı etibarlı yerlərdə silahlarını

hazır saxlamışdılar. Aşotun quldur dəstəsi meydana girər-girməz dıǵalar silahlanıb onlara kömək edəcəkdilər.

Əylisin mərkəzi meydanında iynə atsan yerə düşməzdi. O gün bütün dükanlar bağlanmışdı, bircə qəssab Yaqubun dükanı açıqdı. Qəssab Yaqub səhər sübh tezdən kəsib qənarədən asdığı dana ətinin yanında əlləri qoynunda dayanmışdı, çünki kimsənin ət almaq həvəsi yoxuydu. Hamı intizarla yığıncağın başlamasını gözləyirdi. Bir tərəfdə ermənilər, qarşı tərəfdə yerli türklər, aşağı başda qaçqınlar dayanmışdı.

Ədif bəyin yanında Əylisin mötəbər şəxsləri Hacı Nəcəf ağa, Mirzə Tahir Əfəndi, Əyyub kişi, Məmməd Səfi, Molla Nurməmməd, Aslan baba, Məşədi Bağır, Mirzə Rahab, Arakel, Saşa, keşiş Mikayıl, Petros dayanmışdılar. Osmanlı ordusunun Ədif bəyin rəhbərliyi altında olan əsgərləri kütlənin qarşısında hər on addımdan bir dayanmışdı. Onlar baş verə biləcək hər hansı bir hadisənin qarşısını almaq üçün təlimatlandırılmışdılar.

Ədif bəy qızıl sepli cib saatını döşlüyünün yan cibindən çıxarıb baxdı, vaxt keçirdi, amma hələ də Rövşən bəydən bir xəbər yoxdu, öz-özünə pıçıldadı:

- Rövşən bəy nerədə kaldı?

Ədif bəyin pıçiltı ilə dediyi söz bir an da bir uğultuya çevrilib kütlənin içində dolaşdı. Bütün türklər və qaçqınlar:- Rövşən bəy harada qaldı?-

deyərək bir-birinə müraciət etdi. Gözlər Ala daş tərəfdən gələn yola dikildi.

Rövşən bəy dəqiq adamıydı, vaxtını qiymətləndirməyi bacarırdı. Zamanı saatlara, saatları dəqiqələrə ayırıb vaxtı itirməkdən xoşlanmazdı. Bu günkü azacıq gecikməyi də məlum səbəbdən baş vermişdi. Azacıq yubansa da, Rövşən bəy ağ atın belində, əlində Azərbaycan cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağı meydana daxil oldu.

Səhərdən gözlədiyi xəbər əvəzində Rövşən bəyin ağ atın belində, əlində Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin üç rəngli bayrağı meydana girdiyini görünə Arakelin rəngi ağardı, ayaqları titrədi, qəzəbindən yerində əsməyə başladı. Arakelin bu halını görərməni dığaları nə etmək lazım gəldiyini araşdırmaqda çətinlik çəkirdilər. Gözlərini Arakelə dikib durur, Arakeldən bir işarə gözləyirdilər. Arakel hər tərəfdən türklərin mühasirəsindəydi, çıxılmaz duruma düşmüşdü. Arakelin hesabıyla Aşotun qoşunu çoxdan Əylisə girməliydi. Təlimata görə Səbətkeçməzə yaxınlaşanda Aşot atəş açaraq işarə verməli, burada dığalar fəaliyyətə başlamalı, türklərin başı daxilədəki munaqişəyə qarışdığı zaman Aşotun quldurları onları mühasirəyə alıb qırmalıydı.

Arakel bu durumu düşünürkən uzaqdan açılan atəş səsi eşidildi, meydana toplananların diqqəti bir anlığa səs gələn tərəfə yönəldi. Firsətdən istifadə

edən Arakel qaşlarını oynadaraq dığalardan birinə işarə verib Rövsən bəyi göstərdi.

İkinci gülə açıldı. Atəş lap yaxından, meydanın içindən açılmışdı. Xain düşmənin gülləsi bu dəfə də Rövsən bəyin sinəsini yandırdı.

Rövsən bəy müvazinətini itirib atın yalına yıxılsa da, əlindəki üç rəngli bayrağı saxlamağa çalışırdı. Əsgərlərdən biri bayrağı Rövsən bəyin əlindən ehmalca alıb göyə qaldırdı. Ədif bəy çaşqın vəziyyətə düşdü, gözləmədiyi halda Rövsən bəyin vurulması onu sarsıtmışdı:

- Rövsən bəy, sana kim qıydı?

Türk əsgərləri Rövsən bəyi ağ atın belindən endirib bir kənara çəkdilər. Türklərin arasında uğultu başladı, əsgərlər Rövsən bəyi vuran adamı axtarib tapmağa cəhd göstərir, qaynayan kütlənin qarşısını almağa çalışırdılar.

Yerli türklər də, qaçqınlar da yaxşı başa düşürdülər ki, bu iş ermənilər tərəfindən qurulmuş planın tərkib hissəsidir. Bununla belə yenə də hər kəs bir mülahizə irəli sürürdü.

Qulam alaqqaranlıqdan kəhəri minib Nüs-nüsə iş dalınca getmişdi. Nüs-nüsdə onu nahara saxlamaq istəsələr də, oturmadı, bacardıqca tez qayıdıb kəndin

mərkəzində günorta saatlarına təyin olunmuş toplantıda iştirak etməyə tələsirdi. Qulama “od almağamı gəlmişdin?” dedilər. Qulam da ;- vallah, elə od almaq kimi bir şeydi- deyib kəhərin cilovunu tərپətdi. Kəhər bir anda Nüs-nüs dağlarını aşıb Əlmüzür dərəsinə keçdi. Qulam Əlmüzür dərəsində atın cilovunu boşladı, at da yorğa yerişlə tənbel-tənbel yeriməyə başladı. Ala daşın yaxınlığında, dərənin dibində bir meyid vardı, yaxınlaşıb diqqətlə baxıb Anastası tanıdı, bu alçağı özü imkan tapıb öldürə bilmədiyini üçün özünü danladı, ürəyini Anastasın ünvanına bir-iki söyüş deməklə soyutdu :

- Daşnak köpəyoğlu, it kimi cəbər, səni bura azdıranın...

Kəndin ümumi toplantısının keçiriləcəyi bir gündə Anastasın Ala daşın dibində vurulması çox ciddi mətləblərdən xəbər verirdi. Ala daş və Ala daşın ətrafı Rövşən bəyin müntəzəm gəlib getdiyi bir məkandı. Qulam başa düşürdü ki, nəşə qeyri-adi hadisə baş veribdi. Kəhəri mahmızladı, bir an öncə özünü mərkəzi meydana çatdırdı, atdan endi.

Rövşən bəyi arxası üstə daşların üstünə uzatmışdılar. Ədif bəy onun yanında durmuşdu, fikirliydı. Rövşən bəyin kürəyindən axan qan daşların üzəriylə süzülüb gedirdi. Gözləri açıqdı, göy üzünə baxırdı, Qulamın səsini eşidib başını qaldırmaq istədi, lakin qaldıra bilmədi. Qulam tez

yaxınlaşıb onun yanında oturdu, Rövşən bəyin başını qaldırıb rahatlamaq istədi:

- Rövşən bəy...

Rövşən bəy Qulamın üzünə baxdı:

- Qulam...- deyib bir qədər fasilə verdi, danışmağa çətinlik çəkirdi, gözləri yumulurdu.

Qulam:- Rövşən bəy, döz, bir az da döz,- dedi.

- Yox, Qulam, mənimki bura qədərdir. Məhər-rəmi Anastas vurmuşdu, mən sənə demirdim, istəmirdim qan tökülsün.

- Bilirdim, fürsət axtarırdım əlimə düşmürdü.

- Anastası vurdum.

- Bildim...

- Mən Əylisi çox sevirəm, buradan Araza baxırdım. Arazdan o yana da bizim ellərdir...

- Bilirəm...

- Qulam...

Rövşən bəyin üzü döndü, başı yana düşdü.

Qulam qışqırdı, səsi dağlara dəyib əks-səda verdi:

- Rööövşəəənnn...

Ədif bəy əsgəri salam verdi, papağını başından çıxartdı, yanındakı əsgərlər də papaqlarını çıxartdılar.

Ağ at şahə qalxdı, kişnədi. Qulamın qonur və Ədif bəyin qara kəhəri də ağ atın dərdinə şərək oldular, ona qoşulub kişnədilər.

Qəssab Yaqubun ət dükanının yanında dayanmış Nabatalı gördüyü mənzərədən şoka düşmüşdü. Hər şeyini itirmiş Nabatalının yeganə təsəllisi Rövşən bəyin ümidli sözləriydi, indi Rövşən bəyi də itirirdi. Nabatalı yaxşı bilirdi ki, Rövşən bəyin yeganə düşməni Arakeldi. Qulamın qışqırıq səsini eşidəndə yuxudan ayılan kimi oldu, kimsə “Rövşən bəy öldü”- dedi. Nabatalı daha dözə bilmədi, əlini uzadıb Yaqubun ət baltasını götürdü, necə tulladısa Arakelin başı iki yerə parçalandı. Erməni dığaları saxladıqları silahları işə salmağa çalışdılar, atəş açıldı. Amma əks tərəflər burun-buruna dayanmışından silahdan istifadə etmək müşkül məsələyə çevrildi, aləm qarışdı, ermənilər və qaçqınlar əlbəyaxa oldular. Yerli türklər və Ədif bəyin əsgərləri aranı sakitləşdirməyə çalışsalar da, mümkün olmadı. Qan su yerinə axırdı.

Petros ayaqlar altında fəci şəkildə can verdi, Arakel öz cəzasına çatdı, ölüm onu daha ağır cəzalardan qurtardı, çünki Əylisdə hadisələrin bu şəkildə cərəyan etməsinin əsas baskarı o idi. Saşa ağır yaralandı və o gündən sonra Əylisi tərk etdi. Keşiş Mikayla heç kim əl qaldırmadı, hamı onun gözəl insan, qayğıkeş bir ruhani olduğunu bilirdi, bir neçə il sonra Əylisdə də ömrünü başa vurdu.

Petrosun ölümündən sonra qaçaq Səməd ortalığa çıxdı, təsərrüfat işləriylə məşğul olmağa başladı.

Nabatalı həddən artıq qəzəbliydi, atdığı balta Arakelin başını parçalayanda erməni dığaları onun üstünə hücum etdilər. Amma Nabatalı çox güclü olduğundan erməniləri şil-küt edib sağ-salamat qurtardı. Nabatalıya “qırdı-çatdı” dedilər. O vaxtdan Nabatalının adı “Qırçat” qaldı, sonralar bu ad təhrif olub “Qıcat” kimi formalaşdı.

Baba Əylis bazarının arxasında Dırnis aşırımına keçən yerdə, Səbətkeçməz çıxırında keşik çəkirdi. Bir neçə gün öncə Rövşən bəyin toplantı zamanı sayıqlığı artırmaq haqqında könüllülərə verdiyi təlimatdan sonra Səbətkeçməzdə post qurulmuşdu. Səhərdən postda dayanmış Teymuru Baba əvəzləmişdi, Teymur toplantıdan bir xəbər bilmək və yemək gətirmək məqsədilə mərkəzi meydana enmişdi. Baba səbətkeçməz daşının arxasında oturub gözləyirdi.

İlk güllə səsindən Baba güllənin lap yaxında açıldığını başa düşdü. Səngərdən boylanıb baxdı. Qarşıda parağalı Aşotun silahlı quldur dəstəsi görünürdü.

Baba postda tək olsa da, əlverişli mövqe tutması onu cəsərtləndirirdi. Düşməni xeyli yaxına buraxıb nişangaha gətirdi, arada bir güllə məsafəsindən də az yer qalırdı. “Ya Allah” deyib nişan aldı. Güllə açıldı. Qarşıda gələnlərdən biri yerə sərildi. “Bu,

atamın əvəzi", - dedi ovçu Baba. Düşmən vəlvələyə düşdü. Babanın mövqeyinə güllə yağış kimi yağdı. Sərt qayalara dəyən güllələr əks-səda verib vahimə yaradırdı. Babanın ikinci gülləsi açıldı. Bu dəfə də əks tərəfdən dəhşətli bir qışqırıq eşidildi. "Bu, qardaşımın əvəzi", - dedi Baba.

Atəş daha da şiddətləndi. Ovçu Babanın başını qaldırıb nişan almaq imkanı yoxdu. Hərdən boşuna atmaq məcburiyyətində qalırdı.

Düşmən ovçu Babanın arxasına keçməyə çalışırdı. Ovçu Baba isə arxadan təhlükə gözləmədiyindən özünü ancaq qarşıdan gələn güllələrdən qoruyurdu, kiminsə sıldırım qayanı aşıb ona yaxınlaşa biləcəyini heç təsəvvürünə də gətirmirdi. Elə bu zaman kürəyinə söykənən lülənin soyuqluğu bir anda bütün bədəninə yayıldı, qolları boşaldı, beşaçılan əlindən yerə düşdü. Gicgahlarında aramsız olaraq bir səs duydu, ölümdən o yana yol yoxdu. Bütün çəsarətini topladı. Qılınçı çəkməyi ilə yerində fırlanmağı bir oldu. Ancaq eyni zamanda düşmənin gülləsi də açıldı və Babanın kürəyini yaralayıb keçdi. Qılınçın zərbəsi isə düşmənin başını bədənindən ayıraraq yerə sərmişdi.

Atışma səsini eşidib Əylisdən könüllü türk əsgərləri köməyə yetişdi. Savaş daha da şiddətləndi. Erməni quldurları böyük itki verərək darmadağın edildi, tək-tük salamat qurtaranlar qaçdılar. Gələnlər

bədənindən ayrılmış başın parağalı Aşotun olduğunu bildirdilər.

Arakelin məktubuna əsasən Əylis ermənilərinə köməyə gələn Aşotun silahlı dəstəsini görmək Arakelə qismət olmadı. Amma sağ qalan digər ermənilər Əylis meydanında Aşotun nizəyə keçirilmiş başını uzun zaman gördülər.

Niydehin quldur dəstəsi Xorxat yüksəkliyini ələ keçirməyə çalışırdı. Ordubad şəhərindən gələn könüllülər, Cəlil paşanın ətrafında olan qaçqınlar dəstəsi və Ədif bəyin tabeliyində olan təlimatçı əsgərlərdən bir qrupu və Nehrəmdən köməyə gələn vətənpərvərlər Andranikin qoşununa qarşı vuruşurdular. Şiddətli və qanlı döyüşlər gedirdi. Andranikin qoşunu Ordubada girə bilmədi. Amma hər iki tərəfdən yüzlərlə adam həlak oldu.

Axşama yaxın ara sakitləşdisə də, narın qar yağmağa başladı. Ədif bəy əsgərləri ilə hər iki tərəfdən ölənlərin meyitlərinin dəfnini təşkil etdi. Rövşən bəyi və savaşı zamanı öldürülmüş iki türk əsgərini ilk şəhid Məhərrəmin yanında dəfn etdilər.

Xorxat döyüşlərində şəhid olan könüllülərin əksəriyyəti Xorxat dağında dəfn edildi. Cəlil paşa və Ədif bəyin təlimatçıları bölüyündən yeddi əsgər də bu döyüşdə şəhid oldu. Cəlil paşanın və yeddi türk əsgərinin nəşi Əylisə gətirildi və şəhidlərin yanında dəfn edildi.

Əylisin şəhidlər məzarlığında on iki şəhid on iki qardaş kimi yan-yana uyudu.

Şəhidlər məzarlığının baş tərəfinə qardaş Azərbaycan və Türkiyə cümhuriyyətlərinin ayrı-ayrı bayraqlarını sancdılar.

Ədif bəy şəhid olan Rövşən bəyin, Cəlil paşanın və doqquz türk əsgərinin şərəfinə yaylım atəşi açılması haqqında əmr verdi. Dalbadal açılan yaylım atəşləri Əlbaba qayasında əks-səda verib Aladaşın üzərində əsdi, Arazın o biri sahilinə qədər gedib çatdı.

Anastası düşdüğü dərədə it ölüsü kimi sürüyüb bir çuxura quyladılar. Daşnaklar gecəynən Arazı keçib Əylisi tərək etdilər, öz günahları ucundan qorxub bir daha geri qayıtmadılar. Sahibsiz evlərdə qaçqınlar yerləşdi, sahibsiz qalan dükan-bazar yağmalandı.

O vaxtlar Qarabağ talanı haqqında çox danışır-dılar. Qarabağ müharibəsini də ermənilər başlatmışdı. Mahnı da yazılmışdı:

*Qarabağda talan var,
Zülfün üzə salan var.
Gedirsən tez də qayıt,
Gözü yolda qalan var.*

Əylis savaşı bu ətrafda Qarabağ müharibəsini yaddan çıxartdı. Bir il Əylisin düzlərində ac-yalavac

qalan qaçqınlara qarşı ermənilərin qeyri-insani rəftarı onların qəzəbini coşdurmuşdu. Ədif bəyin onları qoruyacağı haqqında verdiyi sözə görə ermənilər saymazlıq göstərir, bu gün-sabah Andranikin müvəqqəti hökumətinin bu yerlərdə hakimiyyətinin qurulacağına inanır, qaçqınların həyat səviyyəsinin düzəldilməsinə heç bir köməklik göstərmir, qiymətləri qaldırır, bir növ iqtisadi çətinliklər yaradırdılar.

Qaçqınların isə artıq səbir kasası dolub daşırdı. Qaçqınların himayədarı Rövsən bəyin öldürülməsi qaçqınların hərəkətinə təkan verici qüvvəyə çevrildi. Əylis dağıldı, Əylisdə talan oldu, hətta Əylis talanına Nehrəmdən belə bütün kəndlərdə müvəqqəti məskunlaşan qaçqınlar qoşuldular. O vaxtlar belə bir bayatı yarandı:

*Əylisdə talan oldu,
Qarabağ yalan oldu.
Gedənlər qayıtmadı,
Qalanlar nalan oldu.*

EPİLOQ ƏVƏZİ

Əylisi tərک etməyən sadə, zəhmətkeş ermənilərə heç kəs dəyib toxunmadı, onlar ömürlərinin sonuna qədər burada türklərlə mehriban bir ailənin üzvləri kimi yaşadılar.

Erməni qızı Tamara Məmiyə iki ekiz oğul bəxş elədi, onlardan birinin adını Telman, digərinin adını Rövşən qoydular. Uşaqlar böyüyüb Əylisdə qalmadılar, Rusiyanın mərkəzi şəhərinə-Moskvaya gedib orada bisnes qurub ticarət ilə məşğul oldular. Yaydan - yaya Əylisə gəlib valideynlərinin yanında dincələr, Rövşən bəyin məzarını sayğıyla ziyarət edirlər.

Rövşən, Rövşən bəyin evini əsaslı şəkildə təmir etdirdi. Rövşən bəyin çəkdiyi portretlər bu evin daimi eksponatlarıdır. Selcanın portreti evin yuxarı başında əbədi olaraq özünə məskən salıbdı. Selcan özü də ölənə qədər hər yay nəvəsi ilə Əylisə gəlir, Rövşən bəyin məzarını ziyarət edirdi.

Cəlil paşanın ölümündən altı ay sonra bir qızı dünyaya gəldi və nəslə artıb çoxaldı.

Hərtün arvadı Haykanuş ilə yenə də öz köhnə evində yaşayırdı, axşamlar Fariz və Hidayət gəlirdi, yenə də çalib oxuyurdular. Ması arvadın oynamağı

gələndə yenə də Hərtünün qapısı açıqdı. Bu evdən həmişə musiqi səsi gələrdi. Hərtünün oğlu Jora İrəvana daha yaxşı iş üçün getdi.

Erməni Minasın iki yetim qızı qalmışdı; Taniko və Arsenik. Taniko ilə kəndin müəllimi Mirzə Rahab evləndi. Arsenik ilə qaçqınlardan Mustafa bəy ailə qurdu, sonra köçüb İrana getdilər, nəsilləri artıb davam elədi.

Sovet hakimiyyəti kənd müəllimi Mirzə Rahabı yüksək vəzifəyə irəli çəkdi, o, maarif komissarı oldu, iqtisadi imkanları xeyli genişləndi. Taniko qonşuluqda böyüyən bir qarnı ac, bir qarnı tox olan azərbaycanlı uşaqlara hərdən ya bir tikə çörək, ya bir alma verib onların məhəbbətini qazandı. Bütün gününü bu uşaqlara erməni mahnıları öyrətməklə keçirən Taniko Əylisdə baş verən hadisələri təhrif edərək danışır, həm də onlarda “məzlum” erməni xalqına qarşı bir məhəbbət oyadırdı.

Nazar kişi bacısını, bacısı uşaqlarını yanına alıb Əylisi daimi yaşayış məskəni seçdi.

Nuhgədiyi kəndindən gələn qaçqınlar Əylisin yuxarı başında məskən saldılar, yaşadıkları yeri Nuhgədiyi məhəlləsi adlandırdılar, bu gün də orada yaşayırlar. Yaylağa qalxanda yollarını qədim Nuhgədiyi kəndindən salır, keçmiş günləri xatırlayırlar.

Zöhrənin ərini ermənilər Oxçuda yandırmışdılar. Zöhrə bir yaşlı oğlu Savalanla qaçqınlara qoşulub Əylisə gəlib çıxmışdı. Sahibsiz və tam

köməksiz olduğundan İman həmişə onun işlərinə kömək edirdi. Sonra aralarında eşq macərəsi yarandı və evləndilər.

Zəngəzur qaçqınları qaçan daşnakların evlərinə yerləşdilər, onların da evlərini daşnaklar zəbt etmişdi, əvəz-əvəz oldu. Zəngəzur Ermənistana veriləndən sonra öz ata-baba yurdlarına qayıtmaq ümidini birdəfəlik itirdilər, yığcam halda yaşadıkları məhəlləni Qarabağ məhəlləsi adlandırdılar.

Yerli türklər öz həyatlarını davam etdirdilər, yerli türklərdən heç kəs qaçan erməni evinə yaxın düşmədi. Hacı Nəcəf ağa, Aslan baba, Qafar kişi, Bəyməmməd, Alxan kişi, Kəblə Əhməd, Məşədi Bağır, Hayrik, Zəkəriyyə, Qurd Ağamir yenə də yaxın və mehriban idilər, bir-birlərinin xeyir-şərində iştirak edirdilər.

Kəblə Əhməd nəvələrini, arvadı Heyran xanımı, gəlinini Arazın o tayından yenidən Əylisə qayıtdı. Kəblə Əhmədin ailəsi bir ildən bir qədər artıq Siyarı kəndində qalmışdı. Kəblə Əhməd tez-tez bir neçə günlüyə yoxa çıxırdı. Sonralar məlum olmuşdu ki, Kəblə Əhməd Əylisdə qalan oğlanları Məşədi Bağır və Məsumla görüşmək üçün kəndə qayıdırmış.

Bir ildən sonra Kəblə Əhməd ailəsi ilə birlikdə kəndə qayıdanda Əylisin əvvəlki mənzərəsindən əsər-ələmət qalmamışdı. Əylisin xarabalığa çevrilmiş mənzərələrini görəndə Heyran nənə və Xanım ağladı.

Balaca Məleykə də anasına qoşulub ağladı. Sonra Heyran nənə qara təsbehini çıxarıb dəfələrlə çevirdi, istixarə etdi, Allaha yalvarıb şükür dilədi. Heyran nənə övladlarının sağ-salamat olduğuna, evlərinin dağılmadığına şükür edirdi.

Məşədi Bağır atası Kəblə Əhmədə baş verən hadisələrdən danışdı, qonşu erməni Şaqinyanın evinin zirzəmisindən bir böyük sandıq rus beşaçıları tapılmışdı. Silahları Ədif bəy öz əsgərlərinə və könüllü dəstənin üzvlərinə paylamışdı.

Kəblə Əhməd oğlu Məşədi Bağırla əl-ələ verib dədə-baba sənətini davam etdirməyə başladı. Kəblə Əhməd mahalın ən yaxşı dülgəriydi. Ata-balanın cəviz ağacından düzəltməklə qapılar bu gün də qədim Əylisin darvazalarının bəzəyidir.

Kəblə Əhmədin oğlu Məsüm ölənə qədər ticarət ilə məşğul oldu. Bir gün də sovet hökumətinə işləmədi, arada onu həbs edib Zaqatalaya sürgünə göndərdilər.

Ədif bəy bacardığı qədər erməniləri himayə etdi, xüsusən varlı ermənilərin köçüb getməsinə köməklik göstərdi. Bəzi erməni gəlinləri doğulan oğlan uşaqlarına Ədif adı verdilər. Ədif bəy Əylis dağılandan sonra türk komandanlığı tərəfindən geri çağrıldı, deyirlər ki, yol verdiyi nöqsanlara görə komandanlıq tərəfindən cəzalandırıldı.

Qulam qardaşı Məhərrəmə verdiyi sözü tutdu, Məhərrəmin də, Rövşən bəyin də qisasını aldı. Qulam

Qıcatın bacısı Şəfa ilə evləndi, 1925-ci ildə Qulamın oğlu oldu, adını Məhərrəm qoydu.

Molla Nurməmmədi sovet rejimi Qazaxıstana sürgün etdi.

Sovet rejiminin yaratdığı “Allahsızlar cəmiyyəti” kilsə, məscid, mədrəsə və məbədləri xaraba qoydu. Hulaki xanın baş hərəmi Doqquzxatun xanımın tikdirdiyi kilsə də sovet rejiminin qəzəbinə gəldi, əvvəl anbara, mal tövləsinə çevrildi, sonra da sökülüb dağıdıldı, qar-yağış sularından aşınıb getdi.

İrandan Əylisə köçürülmüş, artıq iqtisadi imkanları məhdudlaşan erməni ailələri Rus imperiyasının çökməsi ilə maddi yardımdan məhrum edildiyindən yenidən köçüb gəldikləri yerlərə getdilər.

Rövşən bəyin əkdiyi kösəvdən göyərən söyüd yazda çiçəkləmədi, qurudu. Cənnət guşəsində və Ala daşda qıpqırmızı lalələr açdı. 1906-cı ildə Rövşən bəy Bakıdan Əylisə qayıdanda Əylis düzlərində açılan lalələr düz on dörd ildən sonra təkrar açdılar. Sanki düzlər, dərələr, Ala daşın ətrafı Rövşən bəyin ölümünə ağı deyir, qanlı göz yaşı axıdırdı.

Ala daşa Qanlı daş dedilər. Rövşən bəyin məzarı ziyarətgaha döndü. Erməni daşnaklarının Ordubada hücumları zamanı və Əylis döyüşlərində ölən şəhidlərimizin uyuduğu həməm məzarlıq “Şəhidlər xiyabanı” adlandırıldı. İndi orada uyuyan on iki şəhidi Əylis camaatı sayğıyla xatırlayır, onlara Allahdan rəhmət diləyirlər.

Bayram günlərində məktəblilər “Şəhidlər xiyabanına” gəlir, şəhidlərin məzarlarına gül dəstələri, gül çələngləri qoyurlar. Məktəblilər qəhrəmanlıq mahnıları oxuyur, Vətən torpağını, Vətən sevgisini bir tül kimi üzərinə çəkmiş şəhidlərə həsr edilmiş şeirlər söyləyirlər.

Rövşən bəyin əkdiyi kösəvdən göyərən söyüd ağacı hər on ildən bir yenidən göyərir, iki ildən sonra yenidən quruyub sıradan çıxır. Hər on-on iki ildən bir düzlərdə qıpqırmızı lalələr göyərir. Amma Qanlı daşın qan rəngi heç vaxt solmur, bu qan rəngi insanları ayıq-sayıq olmağa səsləyir, nahaq qan tökməməyə çağırır.

Qanlı daş adi daş deyil, nəhəng Təkəqaya dağına söykənmiş balaca bir dağdır. Əylisdə çox daşlar qana bulaşmışdı. Lakin yağan yağışlar, qarlar o balaca daşları yuyub təmizlədilər. Qanlı daşa isə Rövşən bəyin qanı axmışdı, qərinələr keçsə də, qar-yağış suları o qanı yuyub təmizləyə bilmədi, o daşın üzərinə tökülən o müqəddəs qan qayalara silinməyən izlər nəqş elədi.

Əylislilər Qanlı daşı əfsanələşdirdilər. Deyirlər ki, hərdən Qanlı daşın üzərində bir insan gəzir, hərdən qayalara söykənib oturur, oradan uzaqlara – Araza tərəf baxır, sanki, nəsə bir xəbər gözləyir, bəlkə də kiminsə yolunu gözləyir...

Bakı-Əylis-Bakı 2014.

BABA OCAđI
(roman)

**«Elm və təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ**

**Kompüter dizayneri: Zahid Məmmədov
Texniki redaktor: Yadigar Bağirova
Korrektor: Məleykə Məmmədova**

Çapa imzalanmış 28.10.2014.
Şərti çap vərəqi 15,5. Sifariş № 329
Kağız formatı 84x108 1/16. Tiraj 300

Kitab «**Elm və təhsil**» nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib çap olunmuşdur.

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32 511-37-82; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.